

SIYASAL

JOURNAL OF POLITICAL SCIENCES

SİYASAL: JOURNAL OF POLITICAL SCIENCES
Cilt/Volume: 27 • Sayı/Number: 1 • Mart/March 2018
ISSN: 2602-3598 • DOI: 10.26650/siyasal

Siyasal: Journal of Political Sciences uluslararası ve hakemli bir dergidir. Yayımlanan makalelerin sorumluluğu yazarına/ yazarlarına aittir.

Siyasal: Journal of Political Sciences is the peer-reviewed, international journal of the Istanbul University Faculty of Political Sciences. Authors bear responsibility for the content of their published articles.

Yayın Sahibi/Owner

İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi

Yayın Sahibi Temsilcisi /Owner's Representative

İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dekanı

Prof. Dr. Ayşegül K. Çıtıptıoğlu

Sorumlu Müdür/Responsible Director

Prof. Dr. Esra Nemli Çalışkan

Yönetim Yeri/Head Office

İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dekanlığı

Yayın Türü/Type of Publication

Yaygın Süreli Yayın/International Periodical

Yayın Dili/Language

Türkçe ve İngilizce /Turkish and English

Yayın Periyodu/Publishing Period

Altı ayda bir Mart ve Ekim aylarında yayımlanır/Biannual (March & October)

İÜSBF Yayın No/Faculty Publication Number

61

Baş Editör/Editor-in-Chief

Esra Nemli Çalışkan, İstanbul Üniversitesi, İstanbul

Yardımcı Editörler/Associate Editors

Oylum Korkut Altuna, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye

Özlem Aracı, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye

Ömer Faruk Örsün, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye

Johanna Alkan Olsson, Lund University, Sweden

Yayın Kurulu/International Editorial Board

Tindara Addabbo, University of Unimore, Italy

Meliha Altunışık, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Türkiye

Güliden Ayman, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye

**Ayşegül K. Çıtıptıoğlu, İstanbul Üniversitesi,
İstanbul, Türkiye**

Zeynep Düren, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye

Charlotte Epstein, The University of Sydney, Australia

Pınar Giritlioğlu, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye

Michel Hollard, Université Grenoble, France

Mehmet Akif İçke, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye

Umbreen Javaid, University of the Punjab, Pakistan

Mustafa Kibaroğlu, MEF Üniversitesi, Türkiye

Christos Kollias, University of Thessaly, Greece

**Alexandre Kukhianidze, Ivane Javakhishvili Tbilisi State
University, Georgia**

**Rajiv Nayan, The Institute for Defence Studies and
Analyses, India**

Yaşar Onay, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye

Ziya Öniş, Koç Üniversitesi, Türkiye

Eeva-Kaisa Prokkola, University of Oulu, Finland

Gülây Günlük Şenesen, İstanbul Üniversitesi, Türkiye

İlter Turan, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Türkiye

Kıvanç Ulusoy, İstanbul Üniversitesi, Türkiye

**Fatma Ünsal, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Türkiye**

Çeviri Editörleri/English Language Editors

ENAGO

Tarandığı Endeksler/Indexed by

Emerging Sources Citation Index (ESCI)

Ebsco Political Science Complete

TÜBİTAK ULAKBİM Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı

Dergi Hakkında/About the Journal

Eski Adı/Former Name

İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi (1983-Eylül 2017)

ISSN: 1303-1260 Son Sayı/Latest Issue Mart 2017 - Sayı 56

Yeni Adı/New Name

Siyasal: Journal of Political Sciences (Ekim 2017 -)

ISSN: 2602-3598 İlk Sayı/First Issue: Cilt 26, Sayı 2

Tasarım ve Uygulama/Graphic Design

Semih Edis

Baskı ve Cilt/Press

Hamdiogulları İç ve Dış Ticaret A.Ş.

Adres: Zübeyde Hanım Mah. Elif Sokak No: 7/197 Altındağ, Ankara

Sertifika No: 35188

Tel: (0542) 695-7760 • **e-Posta:** hamdiogullari@hotmail.com

Basım Tarihi: Mart 2018

İletişim/Correspondence

İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dekanlığı

Dergi Yazı Kurulu Başkanlığı, Beyazıt, İstanbul, Türkiye

Dergi Koordinatörü: Dr. Öğr. Üyesi Gökçe Akdemir Ömür

Dergi Sekreteri: Salih Tüfekçi

Telefon: +90 (212) 440-0000/12235

Web: <http://jps.istanbul.edu.tr> & www.dergipark.gov.tr/iusiyasal

Elektronik posta: sbfdergi@istanbul.edu.tr

İçindekiler Table of Contents

MAKALELER ARTICLES

Araştırma makalesi/Research article

- Kurumsal Örgüt Kuramı E-Devlet Uygulamalarını Anlamak ve Açıklamak için Yararlı Olabilir mi?**
Can The Institutional Theory Of Organizations Be Useful To Understand And Explain E-Government Applications?..... 7
Mete Yıldız, Doğan Nadi Leblebici

Araştırma makalesi/Research article

- Osmanlı-Türk Toplumunda İktisadi Geri Kalmışlık Sorunsalı: Ülgener ve Küçükömer'den "İnsan" Faktörünün Önemine**
The Problem of Economic Underdevelopment in Ottoman-Turkish Society: From Ülgener and Küçükömer, the Importance of the "Human" Factor..... 23
Mehmet Dinçaslan, Haydar Akyazı

Araştırma makalesi/Research article

- Post Yapısalcı Teori Bağlamında Post-Panoptik Gözetimin Küresel Politikası**
Global Politics of Post-Panoptic Surveillance in the Context of Post-Structuralist Theory..... 47
Efe Baştürk

Araştırma makalesi/Research article

- Homo Faber'in Dünyasından Animal Laborans'ın Zaferine: Hannah Arendt'in Politika Teorisinde Totaliter Tahakkümün Vücut Bulduğu İnsanlık Koşulu Üzerine Bir İnceleme**
From The World of Homo Faber to The Victory of Animal Laborans: An Analysis of the Human Condition in Which Totalitarian Domination Can Come into Existence in Arendt's Political Theory..... 69
Aylin Kılıç Cepdibi

Araştırma makalesi/Research article

- Avrupa Birliği'nin Üçüncü Ülkelerle Harici Farklılaştırılmış Entegrasyon Modelleri ve Türkiye-AB İlişkilerinin Geleceği: Neoliberal Bir Yaklaşım**
Models of Differentiated Integration between the European Union and Third Countries and the Future of Turkey-EU Relations: A Neoliberal Approach 95
Ebru Turhan

- MAKALE YAZIM KURALLARI..... 121**

EDİTÖRDEN/EDITORIAL

Değerli okuyucular,

İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi tarafından yayınlanan, Siyasal: Journal of Political Sciences Dergisi, 1983 yılında yayınlanmaya başlamış, o tarihten beri alanında öncü ve seçkin dergilerden biri olma özelliğini sürdürmektedir. Dergimizin ismi yayın hayatına başladığından beri “İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi” iken Ekim 2017 tarihli 57. sayısından itibaren “Siyasal: Journal of Political Sciences” olarak değiştirilmiş ve Cilt uygulamasına geçilmiştir. Dergi halen Emerging Sources Citation Index, Ebsco Political Science Complete, TR DİZİN (ULAKBİM) Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı ve Akademia Sosyal Bilimler İndeksi (ASOS Index) tarafından taranmaktadır.

Dergimizin Cilt 27 No 1, Mart 2018 tarihli bu sayısında beş makale yer almaktadır. Bu makalelerden ilki, Prof. Dr. Mete Yıldız ve Prof. Dr. Doğan Nadi Leblebici tarafından yazılan “*Kurumsal Örgüt Kuramı E-Devlet Uygulamalarını Anlamak ve Açıklamak için Yararlı Olabilir mi?*” başlıklı makaledir. Bu makalede e-devlet olgusunu yeni kamu işletmeciliği anlayışının kavramları ile ele alan çalışmaların sınırlılıkları sorgulanmış, kurumsal örgüt kuramı varsayımlarının e-devlet incelemelerine uygulanabilirliği değerlendirilmiştir. Literatür taramasına dayalı olarak kurumsal örgüt kuramına ait kurumsal meşruiyet varsayımının e-devlet olgusunu açıklayıcı etkisi vurgulanmıştır. Ayrıca makalenin e-devlet projelerinin analizine katkı sağlaması amaçlanmıştır.

Bu sayının ikinci makalesi ise “*Osmanlı-Türk Toplumunda İktisadi Geri Kalmışlık Sorunsalı: Ülgener ve Küçükömer*”den “İnsan” Faktörünün Önemine” başlıklı, Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Dinçaslan ve Prof. Dr. Haydar Akyazı’ya ait makaledir. Çalışma, iktisadi geri kalmışlıkta etkili olan nedenleri tespit etmeyi ve Türkiye’nin sosyoekonomik gelişiminde insan faktörünün önemini açıklamayı amaçlamaktadır. İnsan faktörü hem manevi kültürel boyutu hem de maddi ekonomik boyutu ile ele alınmış, sosyoekonomik gelişimin sürdürülebilirliğindeki rolü bütüncül bir çerçevede değerlendirilmiştir. “*Post Yapısalcı Teori Bağlamında Post-Panoptik Gözetimin Küresel Politikası*” başlıklı üçüncü makale, Dr. Öğr. Üyesi Efe Baştürk tarafından yazılmıştır. Makalenin amacı post panoptik gözetim teknikleri aracılığı ile devlet kuramına ilişkin özgün bir bakış açısı geliştirmektir. Makale, devleti post yapısal bağlamda analiz etme biçimine katkı sunmaktadır.

Dördüncü makale, Dr. Öğr. Üyesi Aylin Kılıç Cepdibi tarafından yazılan “*Homo Faber’in Dünyasından Animal Laborans’ın Zaferine: Hannah Arendt’in Politika Teorisinde Totaliter Tahakkümün Vücut Bulduğu İnsanlık Koşulu Üzerine Bir İnceleme*” başlıklı makaledir. Yazar, Arendt tarafından “emek”, “iş” ve “eylem” ifade etmek üzere kullanılan vita activa teriminin bu üç etkinliğinden homo faberin “imalat” üretimine ilişkin olan “yapma” etkinliği üzerinde odaklanmıştır. Homo faber ve animal laborans arasındaki farklar üzerinden totaliter tahakkümün aradığı insanlık koşullarını olgu ile kurgu, doğru ile yanlış arasında ayırım yapma melekelerini yitirmiş yurttaşlar ve anayasal dayanaklarını ve onları koruyacak insan eylemliliğini yitirmiş kurumlar olarak ifade etmiştir.

Dr. Öğr. Üyesi Ebru Turhan tarafından yazılan “*Avrupa Birliği’nin Üçüncü Ülkelerle Harici Farklılaştırılmış Entegrasyon Modelleri ve Türkiye-AB İlişkilerinin Geleceği: Neoliberal Bir Yaklaşım*” başlıklı beşinci makalede, AB’ye üye tüm devletlerin katılmadığı ve çok çeşitli iş birliği / entegrasyon formlarına izin veren bir sistem olan “farklılaştırılmış entegrasyon” modelinin bir türü olarak, AB ve üçüncü ülkelerle ilişkileri kapsayan “harici farklılaştırılmış entegrasyon” modellerinin incelenmesiyle literatüre katkı sağlamak amaçlanmıştır. Makale ayrıca, Türkiye-AB ilişkilerinin harici farklılaştırılmış entegrasyon modeli kapsamında şekillendirilmesi ihtimaline de değinmiştir.

Dergimizin bu sayısına makaleleri ile destek veren yazarlarımıza, hakemlik yapan değerli Hocalarımıza ve Editörler Kurulu üyesi Hocalarımıza teşekkürlerimi sunarken, okuyuculara faydalı olmasını diliyorum.

Prof. Dr. Esra Nemli Çalışkan

Baş Editör

SİYASAL: Journal of Political Sciences

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Kurumsal Örgüt Kuramı E-Devlet Uygulamalarını Anlamak ve Açıklamak için Yararlı Olabilir mi?*

Mete Yıldız¹

Doğan Nadi Leblebici²

Öz

Kamu yönetimi sisteminde teknoloji kullanımı ile ilgili çalışmalar veya daha yaygın adıyla e-devlet, kamu yönetimi disiplininin önemli bir çalışma konusu haline gelmiştir. Bu makalede e-devlet alanındaki gelişmeleri incelemede ve anlamada kurumsal örgüt kuramı kullanımının getirdiği olanaklar, e-devlet alan yazınından örnekler yardımıyla ve bu yaklaşımın bazı kısıtlarına dikkat çekilerek ortaya konulmuştur. Varılan sonuç, e-devlet kavramı ve uygulaması hakkında yapılan analizlerde kurumsal örgüt kuramının, alan yazınında hâkim konumdaki yeni kamu işletmeciliği değerleri-odaklı bakış açısına ek olarak, toplumsal/örgütsel meşruiyet arayışları, simgesellik ve moda olma gibi farklı hususları da analize dâhil etmesi nedeniyle yararlı olabileceği yönündedir.

Anahtar Kelimeler

E-Devlet • Örgüt Kuramı • Kurumsal Örgüt Kuramı • Meşruiyet • Eşbiçimlilik

Can The Institutional Theory Of Organizations Be Useful To Understand And Explain E-Government Applications?

Abstract

Studies about technologies used in the public administration system, more popularly known as e-government, has become an important topic of study in the discipline of public administration. One way of analyzing the e-government phenomenon is by examining it from a rational viewpoint. An alternative way of analysis is to employ the institutional theory of organizations, which helps explain internal conformity to the rules and trends of the institutional environment. Institutional theory necessitates the incorporation of the boundedly-rational, social, and political aspects of decision-making, such as concerns of legitimacy, stability, and survival.

Keywords

E-Government • Organization theory • Institutional theory of organizations • Legitimacy • Isomorphism

* Bu makalenin ilk sürümünü inceleyerek yaptığı yorumlardan dolayı Yılmaz Üstüner'e teşekkürü bir borç biliriz.

1 **Sorumlu yazar:** Mete Yıldız (Prof. Dr.), Hacettepe Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Ankara, Türkiye. Eposta: myildiz@hacettepe.edu.tr

2 Doğan Nadi Leblebici (Prof. Dr.), Hacettepe Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Ankara, Türkiye. Eposta: nadi@hacettepe.edu.tr

Atrf: Yıldız, M. ve Leblebici, D. N. (2018). Kurumsal örgüt kuramı e-devlet uygulamalarını anlamak ve açıklamak için yararlı olabilir mi? *SİYASAL: Journal of Political Sciences*, 27, 7-22. <http://dx.doi.org/10.26650/siyasal.2018.27.1.0002>

Extended Summary

Before employing institutional theory when analyzing e-government, one must be cautious about its key concepts, measures, and methods, since some argue that the theory itself is not yet standardized. Nonetheless, the theory is a useful tool for analyzing e-government development because it explains the reasons behind organizations being similar. Widespread use of information and technologies makes organizations more similar by enforcing service provision standards, such as setting up formal organizational web sites and/or official social media pages. Therefore, homogenization in structure or behavior regarding Information and Communication Technologies (ICT) in government can be understood by using the institutional theory.

Organizational structure is an adaptive vehicle, continually changing and growing with the times. Institutionalization refers to organizational evolution, symbolism, and adaptation. Government organizations are a good example of the phenomenon of symbolic action. ICT use by government organizations has many symbolic meanings. Using ICT to electronically deliver government information and services to various parties (citizens, businesses, and other government agencies) symbolizes a variety of concepts like decentralization, democratic participation, informed citizenry, public information networks, and so on, which are also considered potential solutions to the crises of legitimacy of and trust in representative democracies. One may argue that the establishment of an online presence by public organizations somewhat relates to the symbols, such as being ahead of the game by using cutting-edge technology, that ICTs use within the government.

Institutional theory suggests that formal organizations have symbolic as well as action-generating properties. Arguably, the social evolution of organizations and their survival rests on the observations of formalized structure. Therefore, it is possible that government organizations use ICT in their operations and management due to the pressures of symbolic meanings (social legitimacy), and pressures to conform to commonly adopted action-orienting properties (efficiency and productivity). This thought process sheds light on the rationale of some government ICT projects that are kept alive for legitimacy reasons, even if they are not financially feasible in the short-term. In short, from an institutional theory perspective, government organizations go online for legitimization and resulting isomorphic pressures. There are three main types of isomorphic processes: coercive, mimetic, and normative.

Coercive isomorphism suggests that government organizations use ICT either as the result of mandates and/or informal pressures of other similar government and private organizations already successfully using ICT. The political decision-makers and directors of government organizations may decide to use ICT in their agencies and/or programs for enhanced legitimacy, perceived efficiency gains, and citizen demand—and thus, perceived legitimacy. Federal mandates on government organizations to establish a web presence or have certain characteristics on their web sites is a representation of this process.

Mimetic isomorphism suggests that government organizations model themselves after similar organizations they perceive as more legitimate and successful. Imitating organizations that are successfully using ICT enhances their legitimacy by demonstrating that they are at least trying to improve the conditions of their service and/or information provision. Mimetic isomorphism is observed in network settings when network members turn to other members for information and new ideas.

Normative isomorphism suggests that government organizations use ICT due to newly emerging professional norms of public service, such as online interactivity, virtual service, and transparency and accountability. For example, in an environment where online transaction capabilities via websites are a norm, all government agencies would try to have that kind of capability.

Institutional pressures can be divided into objective and subjective. Subjective institutional pressures exist only when the manager perceives pressure on the organization. On the other hand, objective pressures occur when a higher-level government organization or an administrative/financial authority (e.g., the EU, the UN, and the World Bank) mandates or imposes a certain program or method on lower level organizations. This is the assumption of coercive isomorphism.

Normative isomorphic pressures, such as emerging professional practices requiring compliance from the members of a professional group, are only absolute if public managers recognize them. Therefore, it is the public managers' subjective judgments that decide whether those institutional pressures exist. This duality has implications for the research design of the following study, which is designed in such a way that can recognize, grasp, and examine both subjective and objective elements of institutional pressures.

Finally, a note of caution is warranted: the institutional theory perspective is a very useful analytical tool for examining organizations' abilities to provide electronic government information and services, however, implicit within the theory is the assumption that organizations are the passive recipients of institutional pressure. Still, it is argued that organizations will show a range of responses to institutional pressures such as conformity, compromise, avoidance, resistance, and manipulation, all of which enriches our understanding of the process in question.

Using the aforementioned framework, this article discusses the possibility to use the institutional theory of organizations in analyzing and understanding the developments in e-government with the help of examples from the e-government literature and an emphasis on the limitations of such an approach. The article concludes that the institutional theory of organizations may be useful in analyzing e-government, as it includes the issues of societal/organizational legitimacy, symbolism, and trends, in addition to the current dominating analysis of e-government based on new public management value concepts.

Kurumsal Örgüt Kuramı E-Devlet Uygulamalarını Anlamak ve Açıklamak için Yararlı Olabilir mi?

Teknoloji kavramı, örgütlerin amaçları, araştırmacılar, geliştirenler, kullanıcılar, araştırma alanları, farklı disiplinler ve kuramlara göre farklı yorum ve görüşlere konu olmaktadır (Wahab, Rose ve Osman, 2012). Kamu yönetimi açısından da teknoloji kullanımı, “teknoloji” kavramı en geniş anlamıyla “insanın maddi çevresini denetlemek ve değiştirmek amacıyla geliştirdiği araç-gereçlerle bunlara ilişkin bilgi... yöntem ve tekniklerin tümü” (Demir ve Acar, 1992, s. 352) olarak tanımlanmaktadır. Bu çerçevede teknolojinin içeriği idari amaçlı yazı yazma, kayıt tutma ve hesaplama teknolojilerini de kapsayacak şekilde örgütlü toplumların ortaya çıkışına kadar geriye götürülebilir. Kamu yönetimi disiplini açısından daha dar bir kapsamda bakılacak olduğunda ise Sanayi Devrimi ile dünya çapında yayılan ulaştırma ve iletişim teknolojilerinin devlet idaresinde kullanımı olarak da tanımlanabilir (Yıldız, Sadioğlu ve Babaoğlu, 2012). Günümüzde ise kamu yönetimi sisteminde teknoloji kullanımı konusunda yapılan çalışmalarda, teknolojinin bir alt kümesi olan elektronik bilgi ve iletişim teknolojilerinin alt yapısı haline gelmiş bulunan internete yapılan vurgudan dolayı ortaya çıkan bu yeni olguya “elektronik (ya da kısaca e-) devlet” denilmiştir.

E-devlet çalışma alanı, gelişmiş ülkelerde 1990’larda, Türkiye’de ise 2000’lerde yaygınlık kazanmaya başlamıştır (Bannister, 2007a, s. 228; Sadioğlu ve Yıldız, 2007, s. 330). Bu yaygınlık, konu ile ilgili çalışmaların akademik veri tabanlarındaki artan varlığını inceleyerek kolayca gözlemlenebilmektedir. Örneğin, kamu yönetimi disiplininin en eski ve köklü dergilerinden biri olan ve 1940 yılından bu yana yayımlanan *Public Administration Review Dergisi*’nin arşivleri tarandığında e-devlet konulu 229 adet makaleye rastlanmaktadır. Yine 1 Şubat 2018 tarihi itibarıyla, e-devlet kavramının İngilizce’deki farklı kullanımlarının (e-government, electronic government veya digital government ve mobile government) anahtar kelimeler olarak kullanıldığı bir taramada makale ve kitap olarak JSTOR veri tabanında 6.888; Amerikan Kongre Kütüphanesi (Library of Congress) veri tabanında ise 17.600 eser tespit edilmiştir. Türkiye’deki veri tabanlarında da benzer bir yüksek ilgi düzeyi saptanabilmektedir: Örneğin, YÖK Tez Veri Tabanı’nda yine 1 Şubat 2018 tarihi itibarıyla tez adında e-devlet kavramı olan 135, tez özetinde aynı kavram bulunan 279 adet tezin kayıtlı olduğu görülmektedir.

Bu noktada yanıtlanması gereken önemli bir soru, e-devlet konusunda yapılan araştırma sayısındaki artışın e-devlet alanında yapılan çalışmaların niteliğine katkıda bulunup bulunmadığıdır. Diğer bir deyişle, sayıca artan e-devlet araştırmaları e-devlet ile ilgili yönetsel olguların anlaşılıp açıklanmasına katkı sağlamak açısından değerlendirilmelidir. Meijer (2007, s. 234), e-devlet konusunda yapılan akademik

araştırmaların, kamu yönetiminin diğer konularında uzmanlaşan akademisyenler de dâhil olmak üzere, sosyal bilimciler tarafından yeterince bilinmediğini ve dolayısıyla kendi çalışmalarında kullanılmadığını ifade etmektedir. Bazı e-devlet araştırmacıları bu tespite katılmakta ve bu nedenle de e-devlet araştırmalarının ana akım kamu yönetimi alan yazını ile yeterince bütünleşemediğini (Letch, 2001, s. 1; Wimmer, 2007, s. 424–425; Yıldız, 2012, s. 348–349) iddia etmektedirler.

Söz konusu bütünleşme sorununun çözümü için e-devlet araştırmalarının çok-disiplinli hale getirilerek farklı alan yazınlarından yararlanılması (Flak ve Rose, 2005) ve böylece özgün kavram ve kuram üretiminin artırılması (Löfstedt, 2005; Taylor ve Lips, 2008) önerilmektedir. Özgün kavram ve kuram üretiminin, e-devlet araştırmalarını ağırlıklı olarak betimleyici olmaktan çıkarıp analitik düzeye taşıyarak bu çalışmaların bilimsel niteliğini ve katkısını artırması beklenebilir.

Özel olarak Türkiye’deki e-devlet araştırmalarındaki sayısal artışın niteliğe katkıda bulunup bulunmadığını belirlemek, ayrıntılı ve periyodik bir biçimde toplanan veri setlerine dayalı uzun dönemli bibliyografik araştırmalar gerektirmektedir. Ancak, mevcut çalışmaların çoğunun e-devlet uygulamalarını yeni kamu işletmeciliği anlayışıyla olumlu şekilde betimleyen, eleştirel perspektiften uzak çalışmalar olduğu görülmektedir (Yıldız ve Karakaya Polat, 2012). Bu konuda Türkiye’deki araştırmalarla ilgili elde sınırlı da olsa bazı veriler mevcuttur. Örneğin, Yıldız ve Sadioğlu (2007) Türkiye’nin internet ile yaygın olarak tanışmasından sonraki 15 yılda (1992-2006) yayımlanan ve çoğunluğunu İİBF dergilerinin oluşturduğu 14 ulusal hakemli dergide yayımlanmış toplam 4327 adet makaleyi tarayarak gerçekleştirdikleri bir çalışmada, e-devlet ile ilgili toplam 80 adet makale tespit etmişlerdir. Bu 80 makalenin ise ancak beş tanesinde (% 6) eleştirel bir yaklaşım olduğu görülmüştür.

Bu bağlamda, bu çalışmada, e-devlet araştırmalarına ve alan yazınına hâkim olan, e-devlet olgusunu yeni kamu işletmeciliği anlayışının etkinlik, verimlilik ve akılcılık gibi kavramları çerçevesinde ele alan araştırmaların sınırlılıkları sorgulanmaktadır. Buna ek olarak, kurumsal örgüt kuramının yaklaşım ve kavramları kullanılarak toplumsal/örgütsel meşruiyet arayışları, simgesellik ve moda gibi farklı konuların e-devlet olgusunun analizine dâhil edilmesinin yararlı olup olmayacağı da tartışılmaktadır.

İngilizce dilindeki kamu yönetimi alan yazını e-devlet konulu yayınlar açısından tarandığında, her ne kadar kurumsal kuramın e-devlet araştırmalarında daha fazla kullanılmasına yönelik genel çağrılar içeren az sayıda eser (Örn., Hassan ve Gil-Garcia, 2008; Yang, 2003) varsa da kurumsal kuramın bu yazıda incelenen “yeni kurumsal kuram”, “eşbiçimlilik baskıları”, “sembolizm” ve “meşruiyet” gibi kavramlar yönünden bütünsel bir şekilde incelenmediği görülmektedir. Örneğin, Tolbert, Mossberger ve McNeal (2008), ABD’deki eyaletleri kurumsal kapasite ve

bilgi teknolojilerinin kurumsallaşması açılarından karşılaştırmışlardır. Luna-Reyes ve Gil-Garcia (2011) e-Meksika Programı çerçevesinde geliştirilen web portallarını analiz etmek için kurumsal kuram perspektifini ve dinamik simülasyon tekniğini kullanmışlardır. Hayes, Introna ve Petrakaki (2014) Yunanistan'daki bir e-devlet uygulamasının kurumsallaşmasını analiz ederken kurumsal kuramı kullanmış ama inceleme odaklarını bürokrasi-odaklı kurumsallaşmadan vatandaş-odaklı kurumsallaşmaya dönüşüm olgusuna oturtmuşlardır. Effah ve Nuhu (2017) ise Gana'daki e-devlet uygulamalarını analiz etmek için kurumsal kuramı kullanırken daha çok kurumsallaşmanın önündeki engellere yoğunlaşmışlardır. Dolayısıyla bu çalışmanın alan yazınındaki yukarıda açıklanan eksikliği gidereceği ve önemli bir boşluğu dolduracağı düşünülmektedir.

Bu amaçla, çalışmanın ilk bölümünde kurumsal örgüt kuramı varsayımlarının e-devlet incelemelerine uygulanabilirliği değerlendirilmiştir. Daha sonra ise e-devlet ile ilgili alan yazınından elde edilen somut örnekler yer verilmiştir. Çalışmanın son bölümünde ise, verilen örnekler üzerinden kurumsal örgüt kuramının e-devlet incelemelerine yapabileceği katkıların neler olabileceği, bazı sınırlılıklara da dikkat çekilerek tartışılmıştır.

Bulgular: Kurumsal Örgüt Kuramı ve E-Devlet İncelemelerine Uygulanabilirliği

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin (örneğin bilgisayarların) kamu yönetimi sistemine girmesini sağlayan gelişmeler, sadece muhasebe, vergi ve kamu personel yönetimi gibi alt sistem ve süreçlerin otomasyonu ile sonuçlanmamıştır. Bu gelişmeler aynı zamanda kamu kurumlarının vatandaşlarla, özel sektörle ve diğer kamu kurumlarıyla etkileşiminin doğasını ve şeklini de değiştirmiştir (Fountain ve Osorio-Urzu, 2001, s. 235). Bu değişimi kamuoyuna ve sürecin paydaşlarına anlatmanın yollarından biri, “e-devlet yoluyla maliyetlerin azal(tıl)dığı, hizmet kalitesinin ve vatandaş memnuniyetinin arttı(rıldı)ğı” gibi kamu yönetiminde süreçlerin ve örgütlerin geliştirilmesine bağlı akılcı açıklamalar ve söylemlerdir (Whitson ve Davis, 2001, s. 79; Yıldız ve Saylam, 2013). Bu tür açıklamalar, hem kamu sektörünün özelleştirilerek küçültülmesi hem de özelleştirilmeyen kısımların özel sektör mantığı ve stratejileri ile işletilmesine taraftar olan “yeni sağ/yeni kamu işletmeciliği” anlayışları ile de uyumludur. Ne var ki, aynı değişim, sadece yeni kamu işletmeciliği perspektifinden değil, aynı zamanda ve ona ek olarak kurumsal örgüt kuramının varsayımlarından yararlanarak, “örgütsel çevreye ve bu çevrenin kurallarına uyum” açısından da çözümlenebilir.

Kurumsal kuramın kökleri çok eskiye gitmektedir. Parsons, Merton, Weber ve Durkheim gibi sosyologların kurumsal kuramın esin kaynağı oldukları söylenebilir (Özen, 2007, s. 245–246). Bugün kurumsal kuramın öncüsü kabul edilen Selznick'e (1957, s. 16–17) göre, kurumsallaşma zamana yayılmış; örgütün çevresine uyum

sağlayarak kendisini oluşturduğu ve çevresine uyum sağladığı bir süreçtir. Selznick, bu süreçte liderin rolüne vurgu yaparak kurumsallaşma sürecini liderin öncülük ettiği bilinçli bir tasarım ve müdahale süreci olarak tanımlamaktadır (Scott, 1987, s. 493–494). Selznick’in öğrencisi olan Stinchcombe ise (1968, s. 107–111), benzer şekilde, kurumsallaşma sürecinde güçlü kişilerin rolüne vurgu yapmaktadır. Daha sonra Parsons, örgüt ve çevre arasındaki ilişkileri kültürel kurumsallaşma üzerinden değerlendirmiştir (Scott, 1995, s. 20). Söz konusu kuramcılarının temsil ettikleri eski kurumsal kuram soyut çıkarımları olduğu için eleştirilmiş; alanı görgül bulgulardan uzaklaştırdığı ifade edilmiştir (Suddaby, 2010 s. 14). 1960’lardan itibaren örgüt çevre ilişkilerinde örgütün çevreye uyum çabaları sorgulanmaya başlanmış; çevrenin örgüt üzerindeki etkileri tartışmaya açılmıştır (Tolbert ve Zucker, 1996, s. 177). 1970’li yıllarda bu durum daha belirgin hale gelmiş ve araştırmacılar kuramsal bağlamın dinamiklerine odaklanmışlardır (Lawrence ve ark., 2008, s. 2289; Suddaby ve ark., 2013, s.330).

Bundan sonraki dönemde ise “yeni kurumsal kuramın” ortaya çıktığı görülmektedir. Yeni kurumsal kuramın temsilcileri olan Meyer ve Rowan (1977), Zucker (1977), DiMaggio ve Powell (1983; 1988) gibi akademisyenler, örgüt yapısını şekillendiren kurallar, inançlar ve gelenekler gibi unsurlardan bahsetmişlerdir (Powell, 2007, s. 1). Bu anlamda kurumsal çevrenin örgüt üzerindeki etkileri, örgütleri meşruiyet ve istikrar kazanarak hayatta kalmaya yöneltmektedir (Meyer ve Rowan, 1977, s. 340–360). Akılcı açıklamaların örgütsel olguları açıklamakta yetersiz kaldıkları noktalarda bu kuramın önermeleri makul görünmektedir (March ve Olsen, 1984, s. 747; Tolbert ve Zucker, 1996, s. 176). Bu bağlamda, örgütlerde teknoloji kullanımının örgütsel çevredeki gelişmelerin takip edildiği ve bunlardan geri kalınmadığı, örgütün teknoloji kullandığı için çağına uyum sağlamış (daha) modern bir örgüt olduğu gibi sembolik ve meşruiyet getirici düşüncelerle açıklanabilmesi (Meyer ve Rowan, 1977, s. 344), kurumsal örgüt kuramının e-devleti anlamada yardımcı olabileceği düşüncesini akla getirmektedir. Nitekim Anderson ve Bishop (2005, s. 23), e-devlet ve e-demokrasi gibi kavramların yönetim ve siyasette niteliksel bir değişme yaratmaktan ziyade, var olan kurumlara yönelik inanç ve güveni (ve bir anlamda bu kurumların meşruiyetini) yeni araçlar yardımıyla artırmaya yönelik çabalar olduğunu savunmaktadır.

Kurumsal örgüt kuramını e-devlet çalışmalarını açıklamada kullanmadan önce dikkat edilecek en önemli nokta, kuramın ana kavram ve yöntemleri konusunda henüz tam bir anlaşmanın sağlanamadığı; yani kurumsal kuramın henüz “kurumsallaşmadığı” yönündeki eleştirilerdir (Tolbert ve Zucker, 1996, s. 175). Bu sınırlılığın rağmen yine de kurumsal örgüt kuramı, e-devlet kavram ve uygulamalarının gelişim süreçlerini, sonuçlarını ve etkilerini anlama ve anlatmada yararlı olabilir. Hatta kurumsal örgüt kuramının kavramlarının ve kimliğinin “kemikleşmemiş” olmasının hem dünyada hem de Türkiye’de yönetim bilimi yazınında en çok kullanılan kuramlardan birisi olmasına yol açtığı değerlendirilmesi de yapılmıştır (Özen, 2007, s. 328).

Yine “yeni” kurumsal kuramın öncülerinden olan DiMaggio ve Powell (1983), “belirli bir kurumsal çevrede yer alan örgütlerin neden birbirlerine benzediği” sorusunu, örgütlerin kurumsal çevrede yer alan diğer bazı örgütlerin çeşitli baskılarıyla ortaya çıkan baskılar (isomorphic pressures) sonucunda birbirleriyle eşbiçimli hale geldiklerini belirterek yanıtlamaktadır. Yazarlar, bu baskıların üç tür olduğunu ifade etmişlerdir: Bunlar, normatif (normative), taklide dayanan (mimetic) ve baskıcı (coercive) eşbiçimlilik baskılarıdır.

Bu noktada kurumsal kuramın kullandığı kavramlardan “eşbiçimlilik baskıları” (isomorphic pressures) ve bunların e-devlet kavram ve uygulamalarını anlama ve anlatma konusunda sundukları olanaklardan (Yıldız, 2007, s. 45–46) bahsedilmesinde fayda vardır.

Kurumsal kuramın örgütsel alanda eşbiçimlilik baskılarının var olduğu varsayımı, kamu kurumlarının e-devlet uygulamalarının neden birbirine benzediğini açıklamada bazı ipuçları sunabilir. Bu açıdan bakıldığında, kamu kurumlarının neden web siteleri, mobil uygulama platformları ve sosyal medya hesapları kurma ihtiyacı duyduğu veya bu sitelerin/platformların/hesapların neden hem şekil hem de içerik olarak birbirlerine oldukça benzediği soruları kısmen yanıtlanabilir. Aynı şekilde, kamu kurumları giderek yaygınlık kazanan sosyal medya araçları kullanımı eğilimine uyum sağlamaya çalışmaktadır ki, bu çabada da kayda değer bir biçimsel benzerlik görünmektedir. Bu benzerliğin yeni kurumsal kuramın ortaya attığı eşbiçimlilik kavramı açısından değerlendirilmesi mümkündür (Jing ve ark., 2013, s. 60–67). Bazı yazarlar ise bu benzeşim biçimlerine ek olarak, “anlık gelişen/kendiliğinden olan (spontaneous) eşbiçimlilik” gibi başka benzeşim biçimleri de olabileceğini ifade etmektedir (Sağsan ve ark., 2011, s. 121–132).

Bu bağlamda, normatif eşbiçimlilik “bir alanda mevcut ya da yeni ortaya çıkan profesyonel norm ve kurallara uyum gereği hissedilmesi” olarak ifade edilebilir. Örneğin kamu sektöründe çevrimiçi (on-line) etkileşimli hizmet vermek bir norm haline gelmiş olup bu hizmetleri etkileşimli vermeyen kamu kurumlarına genel hizmet standardından geride kalmış gözüyle bakılmaktadır. Hizmet standardı/normu ise dinamik bir kavram olup değişen şartlara göre uyarlanmak durumundadır. Diğer bir deyişle, hizmet normunun ne olduğu zamanla değişebilir. Kamu kurum ve kuruluşları için dün web sitesinden hizmet vermek olan norm, bugün mobil teknolojiler üzerinden, yarınsa sosyal medya yoluyla hizmet sunmak standardı hâlini alabilir.

Taklide dayanan eşbiçimlilik ise incelenen örgütün, çevresinde bulunan başarılı ve onun meşru gördüğü örgütleri taklit etmesinden doğar. Örneğin, 2000’li yılların başlarında özel sektör örgütlerinin müşterilerine sunduğu web tabanlı uygulamalar ilgi görmüş; vatandaşlarca da benzer uygulamalar kamu kurumlarından talep edilmeye başlanmıştır. Bu ise kamu kurumlarının özel sektörün bu alandaki başarılı uygulamalarını taklit etmesine yol açmıştır. Örneğin, özel sektörün sanal hizmet sunumunda kullandığı portal/kapı modeli, kamu kurumlarınca da benimsenmiştir. Bu

durum sadece kamu ve özel sektörde faaliyet gösteren bürokratik örgütler arasında değil, üyelerinin birbiri ile yoğun biçimde yeni bilgi ve fikir alışverişi yaptıkları şebeke (network) ortamlarında da yaygın olarak görülebilir.

Bu olguyu Çin kültürü bağlamında inceleyen Du ve Dai (2017), Çin'deki belediyelerin resmi web sitelerinin gelişimini inceledikleri çalışmalarında belediye yönetimlerinin web site tasarımındaki en önemli etmenin, kendilerine referans grubu olarak belirledikleri diğer bazı belediyelerin web sitelerinin tasarımı ve içeriği olduğunu belirlemiştir. Yazarlar bu örnekteki taklide dayanan eş biçimliliğin Konfüçyüsçü inanın “ortalama ilkesi” (doctrine of the mean) tarafından da kültürel olarak desteklendiğini önemle vurgulamışlardır. Bu ilke, “ortalamaya uyma”, “ortalamadan sapmama” ve dolayısıyla “hem ortalamadan gerilik hem de ilerilik özelliğiyle göze batmama” anlamında da yorumlanabilir.

Taklide dayanan/taklitçi eşbiçimliliğin kamu sektöründeki bilişim sistemlerinin tasarımı ve değişimi üzerindeki etkilerini Güney Kore'deki kamu sektörü örgütleri ve çalışanları özelinde inceleyen Hwang ve Choi (2017) de bu tür eşbiçimliliğin etkisini tespit etmişlerdir. Yazarlar, taklide dayanan eşbiçimliliğin G. Kore örneğinde sadece bilişim sistemi tasarımını belirlemekle kalmadığını, aynı zamanda bu örgütlerdeki yenilikçilik kültürünü, örgütsel meşruiyeti ve bireysel düzeydeki örgütsel vatandaşlık davranışını da olumlu anlamda etkilediğini bulmuşlardır.

Baskıcı eşbiçimlilik ise, yasal veya mali gereklilikler nedeniyle örgütlerin belirli bir biçime uymak zorunda kalması durumu olarak açıklanabilir. Uluslararası kuruluşların mali ve teknik yardımlarının bir (ön) şartı olarak yaşanan örgütsel değişimler bu türe örnek oluştururlar. Örneğin, Heeks (2005, s. 57–58), gelişmekte olan ülkelerdeki e-devlet projelerine mali ve teknik destek sağlayan uluslararası kuruluşların, bu destekleri söz konusu ülkelere yeni kamu işletmeciliği fikir ve uygulamalarını transfer etmenin zorlayıcı bir aracı olarak kullandıklarını belirtmektedir. Bu bağlamda, e-devlet projelerinde çalışan yabancı uzmanlar da, sahadaki veri üzerinden değerlendirmeler yaparak siyaseten verilmiş kararları meşrulaştırma işlevini görmektedirler (Heeks, 2005, s. 58).

E-devlet alanındaki gelişmeleri anlama ve açıklama sürecinde yukarıda anlatılan eşbiçimlilik baskıları gibi faydalı olabilecek bir diğer kavram ise örgütlerin sembolik amaçlı davranışlarıdır. Hirschheim ve Newman (1991) bilişim sistemlerinin geliştirilmesinde ekonomik akılcılıktan ziyade sembolizmin açıklayıcı gücünün önemine dikkat çekmişlerdir. Yine bu bağlamda Scott (1987), örgütsel yapının bir uyum aracı olduğunu ve kurumsallaşmanın evrimsel bir uyum süreci anlamına geldiğini savunarak, örgütlerdeki sembolik amaçlı davranışların önemini vurgulamıştır. Bu tür sembolik davranışlar, e-devlet alanında da sıkça gözlenebilir. Bu bağlamda Nye'a göre (2001), e-devlet uygulamaları temsili demokrasilerdeki meşruiyet ve güven bunalımlarına çare bulma arayışlarından birisidir. Kamu kurum

ve kuruluşlarına ait sosyal medya platformlarının kullanımı gibi birçok e-devlet uygulamasının kamu yönetimi sistemine vatandaş katılımını artıracakı iddiası da bu çerçevede değerlendirilebilir.

Cohen ve Eimicke (2001, s. 11) e-devlet projelerini yürütenlerin örgüt üst yöneticilerine teknoloji alanında en yeni gelişmelerin takip edildiğini ve bunlardan geri kalınmadığını belirtmek için bu projeleri sundukları ifade etmişlerdir. Bu çerçevede ABD’de uygulanan 50 adet e-devlet projesini inceleyen yazarlar, birçok projede uygulama öncesinde sağlıklı bir iş planı ve fayda-maliyet analizi yapılmadığını tespit etmişlerdir. Birçok projede e-devletin moda bir kavram olması ve onu uygulayan örgütün teknolojik açıdan ileride olmasını simgelemesi sağlıklı bir iş planı ve fayda-maliyet analizinden çok daha önemli bulunmuş; bu projeler yoluyla örgütün meşruiyetinin artacağı düşünülüyor ifade edilmiştir.

Benzer şekilde, Meyer ve Rowan (1977) örgütsel yapıların eyleme dönüklük gibi simgesel yönleri de olduğunu savunurlar. Yazarlar, örgütlerin evriminin örgütsel çevrelerinde ayakta ve hayatta kalmak amacını güttüğünü iddia etmektedirler. Bu bakış açısından hareketle, kamu kurum ve kuruluşlarının bilgi ve iletişim teknolojilerini kullanmalarının nedenlerinden en azından birinin, örgütsel çevrelerinde başarılı ve meşru görünme niyetine hizmet etmesi olduğu söylenebilir. Cohen ve Eimicke’nin (2001), kısa vadede mali açıdan sorunlu olan bazı e-devlet projelerinin meşruiyet kaybıyla sürdürüldüğü iddiası da burada vurgulanan bakış açısını desteklemektedir.

Aslında, kaynağı ne olursa olsun, bütün bu eşbiçimli olma çabaları örgütlerin meşruiyet anlamında çevrelerine olan bağımlılıklarına işaret etmektedir. Bu durum kurumsal örgüt kuramı ve e-devlet ilişkisine yönelik değerlendirmeye diğer bir örgüt kuramı olan ve örgütlerin çevrelerine olan bağımlılığına vurgu yapan kaynak bağımlılığı kuramını (Pfeffer ve Salancik, 1978) da dâhil etmeyi gerektirir. Bu durumda, iki örgüt kuramı kümesi (kuramsal kuram ve kaynak bağımlılığı kuramı) arasındaki sınır da belirsizleşir (Tolbert ve Zucker, 1996, s. 179).

E-devlet uygulamalarını kullanma ve yaygınlaştırma konusunda kamu kurumları üzerindeki eşbiçimlilik baskısı, bu çalışmada incelenen üç farklı tür (normatif, taklitçi ve zorlayıcı) eşbiçimlilik baskılarından sadece birini veya ikisini içerebileceği gibi, üçünü/tamamını da ihtiva edebilir. Örneğin, Avrupa Birliği uyum sürecinde bir kamu kurum veya kuruluşunun üzerindeki eşbiçimlilik baskıları, hem normatif eşbiçimlilik (AB’nin norm ve standartlarına uyum), hem de baskıcı eşbiçimlilik (Anayasa, yasa ve/veya yönetmeliklerle düzenlenen ve uymamanın cezaya tabii olduğu örgütsel değişiklikler) şeklinde tezahür edebilir. Yıldız (2007, s. 45), Türkiye’de adalet ve maliye alanlarında uygulanan e-devlet projelerinde bu tür normatif ve baskıcı eşbiçimlilik baskılarının olduğunu çeşitli örnekler ile ortaya koymuştur. Zheng, Chen, Huang ve Zhang (2013) Çin’deki devletten devlete yönelik e-devlet uygulamalarını

inceledikleri çalışmalarında bu uygulamalarda doğrudan zorlayıcı ve dolaylı taklitçi eşbiçimlilik baskılarının görüldüğünü belgelemişlerdir. Kim, Kim ve Lee (2009) ise Seul Büyükşehir Belediyesi'ndeki yolsuzluğu azaltma amaçlı OPEN sistemini inceledikleri çalışmalarında her üç eşbiçimlilik baskısının da varlığını göstermişlerdir.

Burada dikkat edilmesi gereken nokta, örgütlerin bu baskılara pasif bir şekilde maruz kalan birimler olduğu varsayımına (Bigelow ve Stone, 1995, s. 183; Covalesky ve Dirsmith, 1998) karşı çok dikkatli olunması gerektiğidir. Çünkü örgütler bu tür kurumsal baskılara karşı uyum, uzlaşma, sakınma, direnç ve kendi çıkarları için kullanma (manipulation) gibi değişik tepkiler verirler (Oliver, 1991). Bu durum, örgütsel çözümlenmeyi karmaşıklaştıran yeni etmenleri de denkleme katar. Bu bağlamda eşbiçimlilik baskıları, nesnel ve öznel olmak üzere de ikiye ayrılabilir.

Nesnel baskılar herkes tarafından aynı şekilde gözlemlenebilir baskılardır. Bir uluslararası kuruluş bir kamu kurum veya kuruluşuna e-devlet uygulaması için kredi verirken kredinin kullanımını örgütsel yapı veya kurallarda bazı değişikliklerin yapılmasına bağlarsa, bu durum herkes tarafından kolayca gözlenebilen ve varlığına itiraz edilemeyecek nesnel bir eşbiçimlilik baskısı olarak görülecektir.

Öznel baskılar ise sadece örgüt tarafından hissedildiği sürece var olan algıya dayalı bir baskı çeşididir. Örgüt çalışanlarının ve karar vericilerin zihninde yer eden ama doğrudan gözlemlenemeyen ve ölçülemeyen baskılardır. Örneğin, normatif baskıların bir kısmı yerleşik değildir ve kamu yöneticileri onları norm olarak algıladığı için vardır. Kamu hizmetlerinde sosyal medya kullanımı yerleşik bir norm olmayabilir. Ancak kurum yöneticisi bunun bir norm olduğunu düşünüyorsa, o öznel bir norm haline gelmiş demektir. Bunun nesnel bir ölçümü, genel kabul görmüş bir yüzdelik hesaplama sistemi ("Kurumların yüzde kaç yapınca, vatandaşların yüzde kaç talep edince bu tip bir uygulama hizmet standardı/normu olur?" gibi) yoktur. Eşbiçimlilik baskılarının varlığını, doğasını ve işleyişini araştıran e-devlet akademisyenlerinin bu öznel-nesnel baskı ayırımından haberdar olmaları ve araştırma planlarında bu ayırımı da hesaba katmaları yararlı olur.

Değerlendirme

Çalışmanın bu bölümünde, bir önceki bölümde kuramsal açıdan ele alınan ve kısa örneklerle açıklanan konulara e-devlet alan yazınından yararlanarak daha ayrıntılı örnekler ve bu örneklerle dayalı analizler ile açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Örneğin, Korteland ve Bekkers (2007, s. 141), kamu sektöründeki teknoloji yayılımını tüm yönleriyle anlayabilmek için iki farklı bakış açısının kullanılabileceğini belirtmektedirler. Bu bakış açılarının ilki, teknoloji kullanımını işlevsel açıdan ele alan, teknolojinin yaygınlaştırılması kararlarının etkinlik ve ekonomik uygunluk/ yarar ölçütüne göre değerlendirilmesi gerektiğini savunan görüştür. Yazarlar bu yaklaşıma sonuç mantığı (logic of consequence) adını vermişlerdir.

İkinci bakış açısı ise, teknolojinin yaygınlaştırılması kararlarının ekonomik değil örgütsel/toplumsal uyum ölçütüne göre verilmesi gerektiğini savunan yapısalcı (constructivist) ve kültürel yaklaşımdır. Bu yaklaşımda etkinlik arayışlarının ve etkinlik yoluyla teknoloji kullanımını meşrulaştırmanın yerine toplumsal/örgütsel meşruiyet arayışları, simgesellik ve moda düşünceleri geçer. Bu yaklaşım, teknoloji kullanımını yoluyla örgütsel çevreye uyum sağlanabileceğini savunur. Yazarlar bu ikinci yaklaşımı ise uygunluk mantığı (logic of appropriateness) olarak adlandırmışlardır.

Yazarlar, yukarıda açıklanan işlevsellik/etkinlik yaklaşımı (sonuç mantığı) ile yapısalcı/meşruiyetin arandığı/kültürel yaklaşımın (uygunluk mantığı) birbiriyle çatışmadığını, tam tersine birbirini tamamladığını ifade etmişlerdir. Yazarlar, bu iki yaklaşımın aynı gerçekliğin farklı yönlerini analiz edebilmek için bir arada kullanılması gerektiğini savunmuşlar; örnek olay olarak inceledikleri Hollanda Polis Teşkilatı'nda e-devlet uygulamalarının kullanımını tüm yönleriyle anlayabilmek için her iki yaklaşımı da bütünsel bir şekilde kullanmaları gerektiğinin altını çizmişlerdir (Korteland ve Bekkers, 2007, s. 149).

Her ne kadar kurumsal örgüt kuramını açıkça zikretmese de Bannister (2007b, s. 172), ülkelerin e-devlet alanındaki performanslarının karşılaştırıldığı kıyaslama (benchmarking) çalışmalarını ve bu çalışmalar sonucunda ortaya çıkan ulus-devletlerin küresel e-devlet sıralamalarını eleştirel bir bakışla incelediği çalışmasında ilginç sonuçlara ulaşmıştır. Yazar, Maslow'un "kabul görme" (recognition) ve "statü ihtiyacı" kategorilerine atıfta bulunarak, kamu kurumlarındaki karar vericilerin e-devlet projeleri hakkında kararlar verirken (başlatma, kapsamını genişletme veya daraltma, son verme, vb.) kurumsal çevredeki baskılardan ve kurumsal çevreye egemen olan algılardan etkilenebilecekleri uyarısında bulunmuştur.

Bannister, söz konusu kıyaslama çalışmalarını yaptırarak e-devlet konusundaki algıları ve eylemleri yöneten ve yönlendiren güç odakları olduğunu ifade etmiştir. Bu güç odaklarının; Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği gibi uluslararası kuruluşlar veya uluslar üstü örgütler, teknoloji üreticisi ve ihracatçısı bazı ulus devletler, bazı akademik kuruluşlar (örneğin Japonya'daki Waseda Üniversitesi veya ABD'deki Brown Üniversitesi gibi) ve uluslararası özel danışmanlık şirketleri (Accenture gibi) olduğu tespitini yapmıştır. Kuşkusuz, bir özel şirketin pazar payını artırabilmek amacıyla e-devlet konulu gelişmeleri övmesi veya bunları yönlendirmeye çalışması piyasa mantığı içerisinde anlaşılabilir ve beklenir bir durumdur. Kamu yönetimi açısından asıl olası tehlike, algı yönetimi sonucunda meşruiyetin söz konusu küresel "e-devlet sıralamalarında daha üst noktalara çıkmakta" aranmasıdır. Bunu yapan politikacı ve bürokratlar ulusal gereklilikler/çıkarlar yerine kıyaslama listesinde yer alan hususlarda ilerleme kaydetme konusunda emek ve kaynak sarf etme ve ulusal çıkarları tamamen veya kısmen göz ardı etme tehlikesi/ihtimali ile karşılaşabilir (Bannister, 2007b, s. 180–185). Söz konusu tehlike, satıcı durumundaki bilgi ve teknoloji şirketleri ile alıcı durumundaki kamu kurum ve kuruluşları arasındaki bilgi, yetenek ve deneyim asimetrisinin daha yoğun olarak yaşandığı gelişmekte olan ülkelerde ve vakalarda daha da vahim olmaktadır (Heeks, 2005, s. 58).

Bu duruma Türkiye’den verilebilecek örnekler de vardır. E-devlet konulu çeşitli faaliyetler düzenlenirken bilgi teknolojileri alanında faaliyet gösteren özel sektör kuruluşlarından mali destek alınmakta, yine bu alanda faaliyet gösteren çeşitli vakıflar ve iş dünyasının temsilcisi konumunda bulunan dernekler tarafından kamu örgütlerinin gerçekleştirdiği e-devlet projelerine verilecek “ödül organizasyonları” ve “toplantı organizasyonları” düzenlenmektedir. Bu organizasyonları düzenleyenler açısından yaklaşıldığında, bu organizasyonlar ile kamu sektörünün teknoloji kullanımının toplumsal ve örgütsel meşruiyetini artırmak bir amaç gibi görülebilir. Konuya bu organizasyonlara katılan, e-devlet alanında ödüller alan kamu örgütleri açısından yaklaşıldığında ise, kurum yöneticilerinin ve kamuda bilişimle ilgili birimlerinde çalışan kişi ve grupların örgütsel meşruiyet kaygı ve beklentilerinin söz konusu organizasyonlara katılma ve ödüller alma arzularının arkasında yatan önemli bir neden olduğu söylenebilir.

Sonuç

Bu çalışmada e-devlet araştırmalarında yeni kamu işletmeciliği değerlerine odaklı bakış açısının yanı sıra kurumsal örgüt kuramının da kullanılmasının e-devlet araştırmalarına nasıl bir değer katabileceği, Türkiye ve dünyadaki gelişmeler ve örnekler açısından incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda, kurumsal örgüt kuramının “kurumsal meşruiyete” işaret eden varsayımlarından yola çıkılarak oluşturulmuş buradaki yeni yaklaşımın bazı sınırlılıklarına rağmen, e-devlet araştırmalarında kullanımının bu alana faydalı olacağı sonucuna varılmıştır.

E-devlet araştırmalarını geliştirmek için başka alan yazınlarından yararlanma fikri, basit bir kes-yapıştır eyleminden ziyade bir uyarılma sürecini gerektirmektedir. Bu uyarılma sürecinde e-devlet çalışmalarında bugüne kadar pek az dikkat çekmiş unsurlar da öne çıkabilir. Örneğin, Flak ve Rose (2005), e-devlet analizlerinde işletme yönetimi kaynaklı Paydaş Kuramı’ndan (Stakeholder Theory) yararlanılabileceğini savundukları çalışmalarında, bu tür bir uyarılma sürecinin önemine ve gerekliliğine dikkat çekmektedirler. Yazarlar, paydaş kuramının temelindeki kâr güdüsü yerine kamu yararı kavramının ne şekilde ikame edilebileceğini tartışmışlardır. Yine paydaş kuramının e-devlet araştırmalarında kullanılması durumunda süreçteki tüm paydaşların hakkının adaletli bir şekilde gözetilmesinin kamu kurumlarını kamuoyu nezdinde daha inanılır ve güvenilir ve dolayısıyla daha meşru hâle getireceğini savunmuşlardır. Bu durumda e-devlet araştırmalarında bugüne kadar pek az dikkat çekmiş bir husus olan “e-devletin ahlaki analizi”nin de öne çıkabileceği öngörülebilir (Flak ve Rose, 2005, s. 658–659).

Gerek sosyal bilimler gerekse de temel bilimlerin birçok alanında, farklı alanlarda elde edilen bilgilerin başka bir alana uygulanması sonucunda oluşan akademik “çapraz tohumlanma”, bilgiyi kullanan alanı da, bilgiyi sunan alanı da zenginleştirmektedir. Örneğin örgüt kuramlarından biri olan “sistem kuramının” özel sektör ve kamu sektörü örgütlerine uygulanarak değerli analizler yapılmasına temel oluşturan düşünce, bir biyo-istatistikçi olan Ludwig von Bertalanffy’nin (1968) fikirlerinden doğmuştur. Kendisi farklı

disiplinlerin kavramlarından yararlanılarak tüm disiplinlerde kullanılabilir bir genel sistem teorisi ortaya koymuştur. Bu teoriyi desteklemek üzere de farklı disiplinlerdeki araştırmacılar tarafından oluşan bir “Genel Sistem Teorisi Topluluğu” kurmuştur. Bu çalışmada da böyle bir çapraz tohumlama çabası söz konusudur. Doğaldır ki, bir alanda ortaya çıkmış kavram ve kuramların değişik alanlara uygulanması, ancak uygulama örneklerinin zaman ve mekân boyutundaki çeşitliliği ölçüsünde katma değer üretecektir. Diğer bir deyişle, kavram ve kuramların farklı zaman ve şartlardaki uygulamaları çok sayıda değişken arasındaki neden-sonuç ilişkilerini ortaya koyacaktır. Böylece, değişkenlerden her birinin ortaya çıkan sonuç/sonuçlar üzerinde yapmış olabileceği etkiyi daha iyi anlamak mümkün olabilecektir. Bu bağlamda, bu çalışmada önerilen akademik çapraz tohumlama, yani başta kurumsal örgüt kuramı olmak üzere tüm belli başlı örgüt kuramlarını e-devlet olgusunun analizinde kullanmak, farklı ülke, bölge ve şehirlerde, geçmişte uygulanmış, bugün uygulanan ve gelecekte uygulanabilecek e-devlet projelerinin analizinde kabul gördüğü ölçüde akademik ve analitik bir katma değer üretebilecektir.

Kaynakça/References

- Anderson, L., & Bishop, P. (2005). E-Government to e-democracy: Communicative mechanisms of governance. *Journal of E-Government*, 2(1), 5–26.
- Bannister, F. (2007a). The perspective of Janus: Reflecting on EGPA past and future. *Information Polity*, 12, 227–231.
- Bannister, F. (2007b). The curse of the benchmark: An assessment of the validity and value of e-government comparisons. *International Review of Administrative Sciences*, 73(2), 171–188.
- Bertalanffy, L. V. (1968). *General system theory: Foundations, development, applications*. New York, NY: George Braziller Publishers.
- Bigelow, B., & Stone, M. M. (1995). Why don't they do what they want: An exploration of organizational responses to institutional pressures in community health centers. *Public Administration Review*, 55(2), 183–192.
- Cohen, S., & Eimicke, W. (2001). The use of internet in government service delivery. In M. Abramson & G. E. Means (Eds.), *E-Government 2001* (pp. 9–43). Oxford, UK: Rowman and Littlefield Publishers.
- Covaleski, M. A., & Dirsmith, M. W. (1988). An institutional perspective on the rise, social transformation and the fall of a university budget category. *Administrative Science Quarterly*, 33, 562–587.
- Demir, Ö. ve Acar, M. (1992). *Sosyal bilimler sözlüğü*. İstanbul: Ağaç Yayıncılık.
- DiMaggio, P., & Powell, W. (1983). The iron cage revisited: Institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields. *American Sociological Review*, 2, 147–160.
- Du, K., & Dai, Y. (2017). The doctrine of the mean: Reference groups and public information systems development. *Journal of Strategic Information Systems*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1016/j.jsis.2017.11.003>
- Effah, J., & Nuhu, H. (2017). Institutional barriers to digitalization of government budgeting in developing countries: A case study of Ghana. *The Electronic Journal of Information Systems in Developing Countries*, 82(1), 1–17.
- Flak, L. S., & Rose, J. (2005). Stakeholder governance: Adapting stakeholder theory to e-government. *Communications of the Association for Information Systems*, 16, 642–664.

- Fountain, J. E., & Osorio-Urdua, C. A. (2001). Public sector: Early stages of a deep transformation. In R.E. Litan & A. M. Rivlin (Eds.), *The economic payoff from the internet revolution* (pp. 235–268). Washington DC: Brookings Institution Press.
- Hassan, S., & Gil-Garcia, J. R. (2008). Institutional theory and e-government research. *Handbook of Research on Public Information Technology, 1*, 349–360.
- Heeks, R. (2005). E-Government as a carrier of context. *Journal of Public Policy, 25*(1), 51–74.
- Hirschheim, R., & Newman, M. (1991). Symbolism and information system development: Myth, metaphor and magic. *Information Systems Research, 2*(1), 29–62.
- Hwang, K., & Choi, M. (2017). Effects of innovation-supportive culture and organisational citizenship e-government information system security stemming from mimetic isomorphism. *Government Information Quarterly, 34*, 183–198.
- Jing, F., Huayong, N., & Yanli, P. (2013). Study on the conceptual model of e-government standards adoption based on institutional theory. *Proceedings of Wuhan International Conference on e-Business* (pp. 59–67). Wuhan, P. R. China.
- Kim, S., Kim, H. J., & Lee, H. (2009). An institutional analysis of an e-government system for anti-corruption: The case of OPEN. *Government Information Quarterly, 26*(1), 42–50.
- Korteland E., & Bekkers, V. (2007). Diffusion of innovations in the Dutch public sector: The case of the digital community policing. *Information Polity, 12*, 139–150.
- Lawrence, T. B., & Shadnam, M. (2008). Institutional theory. In W. Donsbach (Ed.), *The international encyclopedia of communication* (pp. 2288–2293). Oxford, UK: Blackwell Publishing.
- Letch, N. (2001). The emerging e-government research agenda: A report on recent international research. *Proceedings of the 4th Western Australian Workshop on Information Systems Research (WAWISR) Conference*, 1–8.
- Löfstedt, U. (2005). e-Government: Assessment of current research and some proposals for future directions. *International Journal of Public Information Systems, 1*, 39–52.
- Luna-Reyes, L. F., & Gil-Garcia, J. R. (2011). Using institutional theory and dynamic simulation to understand complex e-government phenomena. *Government Information Quarterly, 28*(3), 329–345.
- March, J., & Olsen, J. P. (1984). The new institutionalism: Organizational factors in political life. *American Political Science Review, 78*, 734–749.
- Meijer, A. J. (2007). Why don't they listen to us? Reasserting the role of ICT in public administration, *Information Polity, 12*, 233–242.
- Meyer, J. W., & Rowan, B. (1977). Institutionalized organizations: Formal structure as myth and ceremony. *American Journal of Sociology, 83*(2), 340–363.
- Nye, J. S. Jr. (2001). Information technology and democratic governance. In E. C. Kamarck & J. S. Nye Jr., (Eds.), *Governance in a networked world* (pp. 1–18). Hollis, NH: Hollis Publishing.
- Oliver, C. (1991). Strategic responses to institutional processes. *Academy of Management Review, 16*, 145–179.
- Özen, S. (2007). Yeni kurumsal kuram: Örgütleri çözümlenmede yeni ufuklar ve yeni sorunlar. S. Sargut ve Ş. Özen (Ed.). *Örgüt kuramları* (s. 237–331). Ankara: İmge Kitabevi.
- Pfeffer, J., & Salancik, G. (1978). *The external control of organizations: A resource dependence perspective*. New York, NY: Harper and Row Publishers.
- Powell, W. W. (2007). *The new institutionalism*. Retrieved 09.10.2017 from <http://web.stanford.edu/group/song/papers/NewInstitutionalism.pdf>

- Sadioğlu, U. ve Yıldız, M. (2007). Kamu yönetimi ile bilgi ve iletişim teknolojileri: Bir bibliyografik analiz. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(2), 325–359.
- Sağsan, M., Eyüpoğlu, Ş., & Saner, T. (2011). Institutional isomorphism between TRNC and Turkey for e-government strategy: What encourages spontaneous isomorphism? *International Journal of eBusiness and eGovernment Studies*, 3(1), 121–132.
- Scott, W. R. (1987). The adolescence of institutional theory. *Administrative Science Quarterly*, 32, 493–511.
- Scott, W. R. (1995). *Institutions and organizations*. London, UK: Sage.
- Selznick, P. (1957). *Leadership in administration*. New York, NY: Row, Peterson Publications.
- Stinchcombe, A. L. (1968). *Constructing social theories*. New York, NY: Harcourt, Brace and World.
- Suddaby, R. (2010). Challenges for institutional theory. *Journal of Management Inquiry*, 19(1), 14–20.
- Suddaby, R., Seidl, D., & Kle, J. (2013). Strategy as practice meets with neo- institutional theory. *Strategic Organization*, 11(3), 329–344.
- Taylor, J. A., & Lips, A. M. B. (2008). The citizen in the information polity: Exposing the limits of the e-Government paradigm. *Information Polity*, 13, 139–152.
- Tolbert, C. J., Mossberger, K., & McNeal, R. (2008). Institutions, policy innovation, and e-government in the American states. *Public Administration Review*, 68(3), 549–563.
- Tolbert, P. S., & Zucker, L. G. (1996). The institutionalization of institutional theory. In S. R. Clegg, C. Hardy & W. R. Nord (Eds.), *Handbook of organizational studies* (pp. 175–190). London, UK: Sage.
- Wahab, S. A., Rose, R. C., & Osman, S. I. W. (2012). Defining the concepts of technology and technology transfer: A literature analysis. *International Business Research*, 5(2), 61–71.
- Whitson, T. L., & Davis, L. (2001). Best practices in electronic government: Comprehensive electronic information dissemination for science and technology. *Government Information Quarterly*, 18, 7–21.
- Wimmer, M. A. (2007). Reflections on the Egovrtd2020 roadmap for e-Government research. *Proceedings of ICEGOV 2007* (pp. 417–426). Macao.
- Yang, K. (2003). Neoinstitutionalism and e-government: Beyond Jane Fountain. *Social Science Computer Review*, 21(4), 432–442.
- Yıldız, M. & Karakaya Polat, R. (2012). Türkiye’deki e-devlet araştırma ve uygulamalarının eleştirel bir değerlendirmesi ve öneriler. M. Z. Sobacı ve M. Yıldız (Ed.), *E-Devlet: Kamu yönetimi teknoloji ilişkisinde güncel yaklaşımlar* (s. 623–648). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Yıldız, M. (2007). Uluslararası kuruluşların Türkiye’nin E-devlet siyasetlerine etkisi, *Amme İdaresi Dergisi*, 40(2), 39–55.
- Yıldız, M. (2012). Big questions of e-government research. *Information Polity*, 17(3), 343–355.
- Yıldız, M., & Saylam, A. (2013). E-government discourses: An inductive analysis. *Government Information Quarterly*, 30(2), 141–153.
- Yıldız, M.; Sadioğlu, U. ve Babaoğlu, C. (2012). Yönetel tarih perspektifinden kamu yönetiminde teknoloji kullanımı: Osmanlı İmparatorluğu’nda ulaştırma teknolojileri kullanımı örneği (1823–1923). M. Z. Sobacı ve M. Yıldız (Ed.), *E-Devlet: Kamu yönetimi teknoloji ilişkisinde güncel yaklaşımlar* içinde (s. 65–84). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Zheng, D., Chen, J., Huang, L., & Zhang, C. (2013). E-government adoption in public administration organizations: Integrating institutional theory perspective and resource-based view. *European Journal of Information Systems*, 22(2), 221–234.
- Zucker, L. G. (1977). The role of institutionalization in cultural persistence. *American Sociological Review*, 42, 726–743.

Osmanlı-Türk Toplumunda İktisadi Geri Kalmışlık Sorunsalı: Ülgener ve Küçükömer'den “İnsan” Faktörünün Önemine

Mehmet Dinçaslan¹

Haydar Akyazı²

Öz

İktisadi geri kalmışlık bir sorunsal haline geldiğinden beri, bu sorun geri kalmış olarak nitelendirilen toplumların temel gündem maddesi olarak dikkate alınagelmıştır. Bununla birlikte Osmanlı-Türk toplumu özelinde, söz konusu sorunsalın merkezinde yer alan “insan” faktörünün önemine yeterince temas edilmemiştir. Bu noktadan hareket eden çalışmanın amacı, Sabri F. Ülgener'in ve İdris Küçükömer'in yaklaşımlarını temel alarak Osmanlı-Türk toplumunda iktisadi geri kalmışlıkta etkili olan nedenleri tespit etmek ve buradan hareketle Türkiye'nin sosyo-ekonomik gelişmesini sürdürülebilir kılmada, insan faktörünün önemine temas eden ipuçları geliştirmektir. Çalışmadan elde edilen bulgular ışığında, insan faktörünü madde, toplum ve devlet karşısında edilgen kılan maddi ve manevi nedenlerin bertaraf edilmesinin gerekliliği vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı-Türk Toplumuna • İktisadi Geri Kalmışlık • Beşeri Sermaye • Sabri F. Ülgener • İdris Küçükömer

The Problem of Economic Underdevelopment in Ottoman-Turkish Society: From Ülgener and Küçükömer, the Importance of the “Human” Factor

Abstract

Economic underdevelopment has become a problem in many countries, including Turkey. The importance of the “human” factor, which is at the core of relevant problems in Ottoman-Turkish society, has not been investigated in detail. In this context, this paper has two aims that are closely related to each other. The first, based on the perspectives of Sabri F. Ülgener and İdris Küçükömer, is to identify the reasons behind economic underdevelopment in Ottoman-Turkish society. The second is to understand the importance of the human factor in Turkey's sustainable socio-economic development. This paper emphasizes material and spiritual rationales, which may disable the human factor.

Keywords

Ottoman-Turkish society • Economic underdevelopment • Human capital • Sabri F. Ülgener • İdris Küçükömer

1 Sorumlu yazar: Mehmet Dinçaslan (Dr. Öğr. Ü.), Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisat Bölümü, Trabzon, Türkiye. Eposta: mehmetdincaslan@ktu.edu.tr

2 Haydar Akyazı (Prof. Dr.), Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisat Bölümü, Trabzon, Türkiye. Eposta: akyazi@ktu.edu.tr

Atf: Dinçaslan, M. ve Akyazı, H. (2018). Osmanlı-Türk toplumunda iktisadi geri kalmışlık sorunsalı: Ülgener ve Küçükömer'den “insan” faktörünün önemine. *SİYASAL: Journal of Political Sciences*, 27, 23-46. <http://dx.doi.org/10.26650/siyasal.2018.27.1.0003>

Extended Summary

“Underdevelopment” has been suggested as an explanation of the difference between Western societies (most importantly, because of the Industrial Revolution). Simply stated, underdeveloped societies missed out on this process. With recent socio-economic and technological changes, the concept of an industrial revolution has changed over time. In this context, underdevelopment has been examined as a “material” and a “spiritual-cultural” problem, which some believe has been caused by human factors.

On the other hand, when considering the literature that addresses this problem, the “human” factor has not been examined. Specifically, material and spiritual reasons were not taken into consideration sufficiently. Due to this exclusion, this paper aims to identify reasons behind economic underdevelopment in Ottoman-Turkish society. Our results are based on the research of the economists and philosophers, Sabri F. Ülgener and İdris Küçükömer. We investigate how to make Turkey’s socio-economic development sustainable, considering the impact of human factors. In this context, while Ülgener adopts a Weberian method to analyze spiritual-cultural factors relating to underdevelopment, Küçükömer uses a Marxist approach.

Key concepts used in Ülgener’s analysis of economic underdevelopment are “economic ethics, economic mentality, medievalism, social stratification, artisan, political capitalism, contemplative-mysticism, inner-worldly asceticism, Batini (esoteric) sufism, Malamatieh, and distance consciousness.” These concepts, which are important for understanding Ülgener’s approach, complement each other in explaining the problem of economic underdevelopment (Dinçaslan, 2017, p. 48).

In Ülgener’s analysis, the difference between economic ethics and economic mentality are key concepts at the center of his analysis. Economic ethics expresses norms and rules that are required to be obeyed (Ülgener, 2006a, p. 17). Economic mentality explains behavioral norms adopted by economic decision-making units]. Economic mentality incorporates a sincere attitude about the world and world relations (Ülgener, 2006c, p. 14). Ülgener’s bilateral distinction provides a reasonable discussion by addressing Islamic values, which became the focal criticism of Orientalists regarding underdevelopment. This is distinct from Muslims’ beliefs, who represented Islam in the relevant time and place. Although Ülgener mentioned many material and spiritual factors that affect the economy, his approach mostly draws on Batini Sufism. Those who allege that underdevelopment derives from Islamic principles might need to reconsider this thesis.

Due to this Batini sufism influence, Ülgener emphasized that citizens’ approach to the economy has eroded concepts such as “working, gains, austerity, production, trust in God, and will and destiny.” This caused the need for gains and wealth in society to be channeled in abnormal, irrational ways, such as the development of “political capitalism” and a “consumption-based economic regime.” After all, emerging type of human; led up to a static-passive economic mentality by exhibiting a “distant” attitude as material, environment, and time dimensions.

Key concepts used in Küçükömer's analysis of economic underdevelopment are “production, base-superstructure, determination, contradiction, bureaucracy, Asiatic Mode of Production (AMP), civil society, biological-genetic inheritance, and democratic pact.” These concepts, which complement each other to explain the problem of economic underdevelopment, are important for understanding Küçükömer's approach. (Dinçaslan, 2017, p. 129). In analyzing economic underdevelopment in Ottoman-Turkish society, while Ülgener focuses on spiritual-cultural factors, Küçükömer focuses on material ones. In this context, he has discussed “relationships of production” in Ottoman society, from a Marxist point of view. While noting that an economy has a determinant role, he emphasizes that determinants in pre-capitalist societies are also “political and ideological structures.”

Küçükömer also mentions “contradictions” that originate from one gaining surplus values in society. In this respect, historic political-bureaucratic heritage is taken as a subordinate contradiction, and imperialism as a major contradiction. Küçükömer identifies the social classes that would fight relevant contradictions. He believes that “bureaucratic structures” prevent the formation of classes. On the other hand, it is articulated with “imperialism” by befitting of internal and external conditions with each other. He tries to detect and explain the bureaucratic structure that prevents class formation in Ottoman-Turkish society by AMP analysis. Küçükömer expresses that in addition to the failure of class formation, “civil society” fails because those in power do not care about class divisions and separations. He further states that a central governing power (revealed by AMP analysis) and bureaucracy is constantly reproduced in society.

Deepening his research, Küçükömer considers “biologic-genetic” factors that make individuals responsible citizens, which led to a theoretical platform. First, he suggests a “democratic pact” to alleviate Turkey from its contradictions and crises, submitting new ideas for a civil constitution. He suggests demolishing the bureaucracy and the historical-political heritage of the state, insisting that this is important for the formation of civil society and a constitution (Küçükömer, 2013b, p. 56).

Ülgener overcame the problem of economic underdevelopment for a rational, economic individual type who looks for irrational market gains. For Küçükömer, responsible participation is preceded by individuals adapting to a civil society in Turkey. On the other hand, in contrast to the expected characteristics of the human factor, especially concerning the relationship between human-material and human-state, this kind of human cannot go beyond theory rather than practice. The causes of this situation are the spiritual-cultural arguments underlying Ülgener's economic underdevelopment theory and the Küçükömer's arguments about materialism. As a result, individualism has been subsumed by the power of the society and the state.

In conclusion, both Ülgener and Küçükömer's economic underdevelopment analyses show that material, spiritual, and cultural traditions have survived throughout Turkey's history. Clarification of these traditions confirms that human capital is the most important, dynamic, human resource, needed to make Turkey's socio-economic more sustainable.

Osmanlı-Türk Toplumunda İktisadi Geri Kalmışlık Sorunsalı: Ülgener ve Küçükömer'den “İnsan” Faktörünün Öneme

“Geri kalmışlık” kavramının, bilhassa Sanayi Devrimi’ni gerçekleştirerek toplumsal ve ekonomik gelişme kaydeden Batı toplumlarına karşı diğer toplumların belirli ölçütlere vurgu yapılarak mukayese edilmesi suretiyle ortaya çıkan ve zaman içerisinde çeşitli anlam-kapsam değişikliklerine de bürünerek günümüze ulaşan bir olguya tekabül ettiği bilinmektedir. Öte yandan geri kalmışlık kavramının açıklanış biçiminin, “her şey zıddı ile kâimdir” düsturu gereğince “gelişme” kavramının izah edilişi ile birlikte ele alındığı görülmektedir. Bu noktadan hareketle gelişme kavramının zaman içerisinde geçirdiği anlam ve kapsam dönüşümüne göz atmanın bir anlamda geri kalmışlığın tarihsel evrimini de ortaya çıkaracağı ifade edilebilir.

Geri kalmışlığın zıt anlamlısı olarak “gelişme” kavramının sosyal sistemin tümüyle yukarıya doğru hareket etmesi anlamına geldiği ifade edilmiştir. Sosyal sistem kavramını biraz açmak gerekirse, bunun iktisadi faktörlerin yanı sıra eğitim ve sağlık imkânları düzeyi, toplumdaki güç dağılımı vb. gibi iktisat-dışı etkenleri de içerdiği anlaşılmaktadır (Myrdal, 1974, s. 729). Bu doğrultuda gelişmenin geniş anlamda toplumsal yaşam alanlarının tümünde insanın zihinsel ve yaratıcı kabiliyetlerinin ve toplumsal yaşam içinde özgürleşme sürecinin gelişmesi olarak ifade edildiği görülmektedir (Erbaş, 1999, s. 13).

Gelişmenin izah edilişinde olduğu gibi, geri kalmışlık kavramının da iktisadi ve iktisat-dışı faktörleri bünyesinde barındırdığı söylenebilir. Bir başka deyişle geri kalmışlık, manevi-kültürel ve maddi nedenler bağlamında açıklanabilir. Burada manevi-kültürel nedenlerin ağırlıklı olarak ahlâk, zihniyet, örf ve adetler ile gelenekler düzleminde ele alındığı görülürken; maddi nedenlerin daha ziyade üretim tarzları, bürokrasi, emperyalizm ve bazı politik konular üzerine yoğunlaştığı bilinmektedir. Bununla birlikte söz konusu manevi-kültürel ve maddi nedenlerin gerçek hayatta birbirinden kesin bir biçimde ayırt edilebilmesinin mümkün olmadığı ve bu iki temel nedenin gelişme-geri kalmışlıkta birbirini önemli ölçüde etkiledikleri unutulmaması gereken bir husustur.

Diğer taraftan geri kalmışlık analizlerinde tartışma zemininin zaman içerisinde, kültürel-etnik farklılıklardan daha somut ve/veya objektif bir tartışma zemini sağlamasından ötürü, “iktisadi-teknik” alana kaydığı gözlemlenmektedir. Bu sebeple sorunsalın yeni tanımı “iktisadi geri kalmışlık” olmuştur. Fakat son zamanlarda bu tür bir yaklaşımın da, geri kalmışlık olgusunu açıklamada tatmin edici olmadığı anlaşılmış ve iktisadi geri kalmışlıkta “insan” faktörü gibi temel bir unsurun ihmâl edildiği vurgulanmıştır.

Öte yandan bir iktisadi geri kalmışlık analizinin, doğal olarak “görecelilik (nispiilik)” faktörünü dikkate alması elzem olup, diğer sosyal bilim dalları ile disiplinlerarası bir zeminde araştırmalarını yürütmesinin gerekliliği de ifade edilmelidir.

Türkiye özelinde iktisadi geri kalmışlık üzerine gerçekleştirilen çalışmalar göz önüne alındığında, ekseriyetle belirli meseleler üzerine yoğunlaşılın, geri kalmışlıkta etkili olan maddi ve manevi nedenleri bir bütünün parçası olarak masaya yatırmayarak disiplinlerarası boyut taşımayan ve her şeyden önemlisi “insan” unsurunu analiz dışı bırakan izlere rastlanılacağı görülecektir. Hâlbuki iktisadi gelişme ve/veya iktisadi geri kalmışlık sorunsalında temel dinamiğin “insan faktörü” olduğu, ilgili literatürün geçmişten günümüze uzanan çizgisinde altı çizilerek vurgulanmıştır. Bu çalışmanın ortaya çıkış nedeni de, gelişme-geri kalmışlık analizlerinde insan faktörüne verilmesi gereken önemden almaktadır.

Bu bağlamda “Osmanlı-Türk toplumu üzerine yapılan iktisadi geri kalmışlık tartışmalarında insan faktörünün ihmâl edildiği” düşüncesiyle yola çıkan bu çalışmanın *amacı*, Sabri F. Ülgener ve İdris Küçükömer gibi iki iktisatçı-düşünürün görüşlerinden hareketle Osmanlı-Türk toplumunda iktisadi geri kalmışlıkta etkili olan nedenleri tespit ederek, Türkiye'nin sosyo-ekonomik gelişmesini sürdürülebilir kılmada insan faktörünün önemine temas eden ipuçları geliştirmektir.

Çalışmanın iki örnek tipi olarak Ülgener ve Küçükömer'in tercih edilmesinde iktisadi geri kalmışlık sorunsalında insan faktörünün önemine dair yaptıkları vurgu etkili olmuştur. Öte yandan Ülgener'in, iktisadi geri kalmışlık analizlerinde ihmâl edilen insan faktörünü daha çok manevi-kültürel boyutuna odaklanarak, Küçükömer'in ise daha ziyade maddi-ekonomik nedenlerine ağırlık vererek incelemesi, söz konusu sorunsalın bütüncül bir değerlendirmesinin yapılabilmesi adına önem taşıyan bir diğer tercih sebebi olduğu ifade edilebilir. Son olarak literatürde Ülgener ve Küçükömer'i birlikte değerlendiren bir çalışmanın olmaması bu anlamda zikredilebilecek bir diğer husustur.

Çalışma, beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde geri kalmışlık sorunsalının tarihsel arka planına ana hatlarıyla temas edilmiştir. İkinci bölümde ise Osmanlı-Türk toplumunda geri kalmışlık tartışmalarına Osmanlı ve Cumhuriyet tecrübeleri ışığı altında öz olarak değinilmiştir. Üçüncü ve dördüncü bölümlerde ise, Ülgener ve Küçükömer'in öncelikle yaşam öykülerine kısaca yer verilmiş, akabinde söz konusu iktisatçı-düşünürlerin iktisadi geri kalmışlık nedenlerine dair yaklaşımları hem genel olarak hem de kullandıkları analitik kavramlar eşliğinde ortaya konulmuştur. Beşinci bölümde Ülgener ve Küçükömer'in yaklaşımları değerlendirilmiş ve buradan hareketle Türkiye'nin sosyo-ekonomik gelişmesini sürdürülebilir bir zemine oturtmada insan faktörüne katkıda bulunabilecek birtakım önerilerde bulunulmuştur.

Geri Kalmışlık Sorunsalının Tarihsel Arka Planı

Osmanlı-Türk toplumunda geri kalmışlık tartışmalarına geçmeden evvel, söz konusu sorunsalın “gelişme” kavramı ile birlikte Batı’daki izdüşümlerinin nasıl oluştuğunu ve hangi ifade-anlam kalıplarına bürünerek değişme gösterdiğini izah etmek gerekmektedir. Zira gelişmişlik-geri kalmışlık ikilemi, Batı düşüncesinde filizlenerek diğer toplumlara çeşitli kanallar vasıtasıyla aktarılan bir sorunsaldır. Bu sebeple Batı’da gelişme-geri kalmışlık ayrımının oluşmasına zemin hazırlayan zihinsel kökenlere ve bunların ortaya çıkışına kaynaklık eden toplumsal değişmelerin neler olduğuna kısaca değinmekte yarar vardır.

Batı’daki toplumsal-ekonomik ve siyasi gelişmenin/dönüşümün kaynakları hususunda çok muhtelif açıklamalar getirilmiştir. Haçlı Seferleri’nden başlayarak, Ticaret Devrimi, Rönesans, Coğrafi Keşifler, Reform, Bilim Devrimi, Aydınlanma Çağı, Fransız İhtilâli ve Sanayi Devrimi gibi birçok etken mevzûbahis dönüşümün temel dinamikleri olarak zikredilmiştir. Bu etkenlerin geri kalmışlık sorunsalına olan tesirlerini ayrıntılı olarak açıklamak, çalışmanın amacını ve kapsamını aşmaktadır. Hâl böyle iken, söz konusu sorunsalın zihinsel kökenlerini teşkil eden faktörlerdeki değişimi-dönüşümü anlama adına kronolojik olarak üçlü bir kategori oluşumuna gidilmiştir. Buna göre ana hatlarıyla geri kalmışlık sorunsalının evriminin, ilk olarak Aydınlanma Çağı’ndan İkinci Dünya Savaşı’na uzanan dönem ile buradan da küreselleşme çağı olarak da ifade edilen Neoliberal döneme ve son olarak ise Neoliberal dönemden günümüze uzanan dönem şeklinde tasnifi mümkündür. Bununla birlikte Aydınlanma Çağı’ndan önceki süreçteki tecrübenin, gelişme-geri kalmışlık düşüncesinin mayalanmasında oldukça önem taşıdığına da vurgulanması gerekmektedir.

Aydınlanma Çağı’ndan İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar uzanan süreç, takriben 250 yıla tekabül etmektedir. Bu dönemde gelişme kavramının “ilerleme” ile özdeş anlamda kullanıldığı dikkat çekmektedir. Bilimsel ve teknolojik alanda yaşanan gelişmeler, özellikle de Sanayi Devrimi’nin etkisiyle Batı’nın diğer toplumlara göre daha “ileri” bir sosyo-ekonomik ve siyasi yapıya sahip olduğu düşüncesini pekiştirmiştir. Nitekim Avrupamerkezci düşünce yapısının gerisinde de kısmen bu gerçek yatmaktadır. Bunun yanında Sanayi Devrimi sonrası süreçte sanayileşmeye geç(ε)meyen pre-kapitalist toplumlarda, çeşitli ulusal ve uluslararası faktörlerin de tetiklemesiyle geri kalmışlığın bir “sorunsal”a dönüştüğü görülmüş ve bu doğrultuda gelişmiş-ileri Batı ülkeleri “rol-model” olarak benimsemiştir. Bu açıklamalardan Sanayi Devrimi’nin önemli bir dönüm noktası olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim modern iktisadi büyüme olgusu da ilk defa Sanayi Devrimi ile ortaya çıkmış, artan verimlilik ile birlikte kişi başına düşen gelirdeki sürekli yükseliş, söz konusu dönüşümün temel sonuçlarından olmuştur (Demirpolat, 2002, s. 286; Genç, 2014, s. 5-6; Yavilioğlu, 2002, s. 49).

Yine söz konusu bilimsel, teknolojik ve ekonomik gelişmenin sağladığı düşünsel arka planın da etkisiyle bu dönemde yaşayan birçok düşünürün toplumları çeşitli ölçütlere vurgu yaparak sınıflandırdığı bilinmektedir. Montesquieu, Turgot, Condorcet, A. Smith, J. B. Say, Saint-Simon, Hegel, Comte, Marx, H. Spencer, Durkheim, Tönnies, M. Weber ve H. Bergson bu çerçevede yer alan bazı düşünürlerdendir. Örneğin A. Smith, toplumların mülkiyet biçimlerine göre “Avcılık-Çobanlık-Tarım-Ticaret” olmak üzere dört aşama takip ederek dönüşüm geçirdiklerini ifade ederken, A. Comte insan zihninin gelişim aşamalarını temel alarak toplumları “teolojik-metafizik-pozitivist” aşamalara göre tasnif etmiştir. Özetle denilebilir ki, bu dönem gelişme düşüncesinin vurgusunda iktisadi faktörler doğrudan analiz edilme yerine siyasi, toplumsal ve felsefi bir yaklaşım içerisinde örtülü olarak tetkik edilmiştir (Dinçaslan, 2017, s. 26–27).

Literatürde “gelişme” kavramının ekonomik içerik kazanması ve ekonomik faktörlere olan vurgunun artışı ise daha çok İkinci Dünya Savaşı sonrası sürece rastlamaktadır (Başkaya, 2000, s. 19). Bu dönemde geri kalmışlık sorunsalı çerçevesinin genişletildiği ve gelişme için farklı stratejilerin ortaya konulduğu görülmüştür. Artık “ilerleme” kavramı modernleşme kuramlarının alt dallarını teşkil eden gelişme ekonomisi, gelişme sosyolojisi ve gelişme siyaseti gibi alanların kapsamı altında ele alınmaya başlanmıştır (Kaynak, 2003, s. 15). Öte yandan bu dönemde gelişmiş-geri kalmış ikileminde ise geri kalmış toplumlar; “azgelişmiş, gelişmekte olan, tarım ülkeleri, geleneksel ekonomiler, Üçüncü Dünya ve Güney ülkeleri” gibi farklı tasniflerde gelişmiş olanın ötekisi olarak adlandırılmışlardır. Özetle İkinci Dünya Savaşı sonrası konjonktürde geri kalmışlık sorunsalının, değer yargısı içermesi olasılığı nispeten yüksek olan kültürel-dini alanlardan çıkarılarak, daha somut bir tartışma zemini sağlayan “iktisadi-teknik” boyut üzerinden analiz edilmeye çalışıldığı söylenebilir. Söz konusu dönemde geri kalmışlığın iktisadi boyutunun anlaşılması adına “Modernleşme Kuramları”, “Bağımlılık Kuramları” ve “Dünya-Sistemi Teorisi” şeklinde üç farklı yaklaşıma dair görüşlerin etkili olduğu görülmektedir.

Modernleşme Kuramları, gelişme-geri kalmışlık analizinde bir ülkenin “iç dinamiklerine” öncelik vermektedir. Bu noktadan hareketle bir toplumun geri kalmışlığı, onun kültür ve gelenekleri gibi iç koşullarında aranmaktadır. Bu düşünsel çerçeve içerisinde gelişmek isteyen bir toplumun, kültürel ve geleneksel bağlarından kopması gerektiği fikri ileri sürülmektedir (Altun, 2005, s. 56–57; Cihirlioğlu, 1999, s. 15–16). Modernleşme Kuramları kapsamında yer alan iktisadi gelişme analizlerinde, toplumların gelişmiş-geri kalmış olarak ayırt edilmesi hususunda bilinen tipik örnek W. W. Rostow’un tasnifidir. Rostow, gelişmiş ülkelerin tarihsel süreçte geçirdikleri dönüşümü azgelişmiş ülkelerin uygulama derecelerine göre toplumları, “Geleneksel Toplum-Harekete Geçme Hazırlıkları-Harekete Geçiş Aşaması-Olgunluğa Gidiş-Kitle Tüketim Çağı” olarak sınıflandırmıştır (Dinçaslan, 2017, s. 26–27).

Öte yandan bu dönem geri kalmışlık sorunsalında Modernleşme Kuramları’nın içsel dinamiklere odaklanması, 1960’lı ve 1970’li yıllarda Marksizm ve Neo-

Marksizm kaynaklı şiddetli tepkilere ve eleştirilere zemin hazırlamıştır. Söz konusu tepkisel hareketin temsilcileri genel olarak “Bağımlılık Kuramları” ve “Dünya-Sistemi Teorisi” yaklaşımları içerisinde değerlendirilmiştir. Bu kuramlarda ağırlıklı olarak ülkelerin geri kalmışlıklarının nedenleri “dışsal dinamikler” merkeze alınarak çözümlenmeye çalışılmıştır (Cirhinlioğlu, 1999, s. 121–122). Bağımlılık Kuramları’nın karakteristik örneği A. G. Frank’ın yaklaşımı iken, Dünya-Sistemi Teorisi’ninki ise I. Wallerstein’ındır. Bu bağlamda Frank, artı değer hiyerarşik olarak azgelişmiş ülkelere aktarım mekanizmasını temel alarak “Metropol-Uydu” ayırımı yapmıştır. Buna karşın Wallerstein da benzer bir biçimde, uluslararası işbölümünün bir yansıması olarak artı değer azgelişmiş ülkelere aktarımı temel ölçüt olarak “Merkez-Yarı Çevre-Çevre” ayırımından hareketle ülke sınıflandırmaları yapmıştır (Dinçaslan, 2017, s. 26–27).

Bağımlılık Kuramları ve Dünya-Sistemi Teorisi yaklaşımlarının iktisadi gelişme literatüründe etkisini yitirmeye başladığı küreselleşme çağı olarak adlandırılan 1980 sonrası dönem için genelde yapılan vurgu, ekonomik anlamda ulus devletlerin öneminin azalması, sermaye ve mal akımlarının giderek dünya genelinde mobilitesinin artmasıdır. Neoliberal söylemin hâkim olduğu bu dönemde, özelleştirme ve deregülasyon politika ve uygulamalarının geliştirilmesi ön planda tutulmuştur. Bu iki kavram vasıtasıyla devletin ekonomideki rolünün azaltılmasının gerekliliği vurgulanmıştır (Erbaş, 1999, s. 23). Bu dönemde iktisadi gelişmede salt ekonomik büyüklüklerde kaydedilen gelişme yeterli görülünce “sürdürülebilir gelişme”, “insani gelişme” ve “yoksulluk sorunu” gibi insanı merkeze alan konular ön plana çıkmaya başlamıştır (Kaynak, 2003, s. 20). Söz konusu dönemde gerçekleştirilen çalışmalar arasında, Yeni Kurumsal İktisat’ın önde gelen isimlerinden birisi olan Douglass C. North’un, iktisadi gelişmeyi iktisat tarihi çerçevesinde “sözleşme”lerin işlerliğini sağlayacak ve “mülkiyet hakları”nı güvencede tutacak kurumların olup-olmaması bağlamında tespit ettiği noktalar da önem arz etmektedir. Bunun yanında Yeni Kurumsal çizgide, siyaset ve iktisadi gelişme ilişkisinde D. Acemoğlu ve J. Robinson’un çalışmaları da bu kapsamda kaleme alınan eserler olarak dikkat çekmektedir (Karaman, 2013, s. 33, 37).

Osmanlı-Türk Toplumunda Geri Kalmışlık Tartışmaları

Osmanlı-Türk toplumundaki geri kalmışlık tartışmalarını, Osmanlı Devleti ve Cumhuriyet dönemi olmak üzere iki alt dönem halinde incelemek mümkündür.

Osmanlı Devleti’nde Geri Kalmışlık Tartışmaları

Osmanlı Devleti’ndeki geri kalmışlık tartışmaları dört ana kategori altında sınıflandırılabilir. Bunlar; “Lâyihâ-Nasihât-nâme Literatürü, Geçiş Dönemi, Tanzimat Dönemi ve Meşrutiyet Dönemi” olarak ifade edilebilir. Söz konusu dönemlerin

zaman aralığı, temsilcileri ve/veya eserler ile temel fikirleri aşağıdaki Tablo 1’de öz olarak gösterilmiştir (Dinçaslan, 2017, s. 30, 35 ve 39).

Tablo 1
Osmanlı Devleti’nde Geri Kalmışlık Tartışmaları

Dönem	Zaman Aralığı	Temsilci / Eserler	Temel Fikirler
Lâyiha-Nasihatnâme Literatürü	Takriben 1550-1792	Lütfi Paşa: “Âsafnâme” Koçi Bey: Koçi Bey Risalesi	Düzenin bozulmasına işaret edilmekte ve çözüm yolu olarak “kânun-i kadîm”e atıfta bulunulmaktadır.
Geçiş Dönemi	1792-1839	Ebübekir Râtib Efendi: Büyük Lâyiha Keçecizâde İzzet Molla: Lâyihalar	Kadîm fikri ve gelenekler etkisini yitirmeye başlamış, “terakkî” (ilerleme) düşüncesine yöneliş başlamıştır.
Tanzimat Dönemi	1839-1876	Namık Kemal, Ziya Paşa	Geri kalmışlık düşüncesi belirlemeye başlamış ve çözüm yolu olarak “terakkî” anlayışı benimsenmiştir.
Meşrutiyet Dönemi	1876-1922	Said Halim Paşa, Ziya Gökalp, Abdullah Cevdet	Geri kalmışlık büyük ölçüde kabullenilmiş ve çözüm yolu hususunda farklı düşünce akımları (İslâmcılık, Türkçülük, Batıcılık) oluşmaya başlamıştır.

Kaynak: Berkes (2002, s. 32, 34), Beydilli (1999, s. 177, 184), Doğan (2010, s. 180–181) ve İpşirli’den (1999, s. 172) yararlanılarak oluşturulmuştur.

Tablo 1’i temel alarak lâyiha literatüründen Cumhuriyete uzanan tarihsel süreçte geri kalmışlık meselesine yaklaşım tarzlarını genel olarak değerlendirmek gerekirse; III. Selim dönemine (Nizâm-ı Cedîd) kadarki lâyiha literatürünün, işlerin bozulması ve kötüye gitmesi demek olan “ihtilâl” meselesi sebebiyle ilgili teşhisinin, “kânun-i kadîm’den uzaklaşma”, tedavi reçetesinin ise “kânun-i kadîm’e dönme” şeklinde özetlenebileceği söylenebilir. Buna karşın III. Selim döneminden itibaren lâyihaların artık gittikçe artan bir kuvvetle ihtilâlden çıkış yolu olarak Avrupa rol-modelinden yararlanmayı önermeye başladığı ifade edilebilir. Tanzimat’tan itibaren ise terakkî düşüncesine olan inanç artarak devam etmiş, Cumhuriyet dönemiyle birlikte ihtilâl’in teşhis ve tedavisiyle ilgili tespitlerde, artık “kânun-i kadîm” temel neden olarak kabul edilmiş ve bunun çözüm yolu olarak kânun-i kadîm’den radikal bir kopuş ve Batı medeniyetine hızlı bir geçiş anlayışının benimsendiği görülmüştür (Orman, 2010, s. 87). Kadîm’den, gelenekten kopuş ya da kopmaya çalışma toplum hayatında onarılması zor görünen derin izler bırakmıştır. Bu mesele günümüzde de bir kimlik (aidiyet) meselesi ve özne-nesne olma(ma) zemininde sürgit bir şekilde geçerliliğini korumaya devam etmektedir.

Cumhuriyet Döneminde Geri Kalmışlık Tartışmaları

Cumhuriyet dönemi geri kalmışlık tartışmaları, Ülgene ve Küçükömer’in yaşadıkları dönem de dikkate alınarak altı temel kategori içerisinde ele alınmıştır. Bunlar; “Kendine Özgücü Yaklaşım, Kadro Hareketi, Fikrî-Spekülasyon Yaklaşımı, Feodalite Tezi, Asya Üretim Tarzı Yaklaşımı ve Dünya-Sistemi Teorisi” olarak sınıflandırılabilir. Söz konusu dönemlerin zaman aralığı, temsilcileri ve temel fikirleri aşağıdaki Tablo 2’de öz olarak gösterilmiştir (Dinçaslan, 2017, s. 47). Bu noktada, gerek Tablo 1 ve gerekse de Tablo 2’de yer alan bilgilerin çok genel bir nitelik

taşıdığını ifade etmek gerekmektedir. Bu tabloların farklı yaklaşımlar, temsilciler, zaman aralıkları ve ilâve bilgilerle genişletilmesi imkân dâhilindedir. Yine tabloda belirtilen kişilerin tümünün, ilgili düşünce biçiminin dışına hiç çıkmadığı da kastedilmemektedir. Fakat burada bir makale ölçeğini aşma endişesinin söz konusu genelleştirmeyi yapmaya ittiğini de belirtmek gerekmektedir.

Tablo 2
Cumhuriyet Dönemi Geri Kalmışlık Tartışmaları

Dönem	Zaman Aralığı	Temsilcileri	Temel Fikirleri
Kendine Özgücü Yaklaşım	Takriben 1930 - ...	Mehmet Fuat Köprülü, Ömer Lütfi Barkan, Halil İnalçık, Mehmet Genç	<i>Teşhis:</i> Geri kalmışlıkta Bilim ve Sanayi Devrimi ile Coğrafi Keşifler vb. olayların etkisinin bulunması, <i>Tedavi:</i> Batı'daki gelişmeler dikkate alınmalı fakat yerli kaynaklar-belgeler ışığında kendi gelişim yolu takip edilmeli (toplumsal relativite)
Kadro Hareketi	1932-1935	Şevket Süreyya Aydemir, İsmail Hüsrev Tökin	<i>Teşhis:</i> Emperyalizm kaynaklı bir geri kalmışlık söz konusudur. <i>Tedavi:</i> Devletçi bir politika izlenmesi
Fikrî-Spekülasyon Yaklaşımı	1940-...	Sabri F. Ülgener, Ahmed Güner Sayar, Şerif Mardin	<i>Teşhis:</i> Gelenek, örf ve adetler, yönetim kültürü gibi manevi-kurumsal faktörlerin etkinliği. <i>Tedavi:</i> Rasyonel bir sosyo-ekonomik yapılanmaya yönelme
Feodalite Tezi	Takriben 1960-1980	Behice Boran, Halil Berktaş	<i>Teşhis:</i> Üretim tarzında feodal kalıntıların bulunması, <i>Tedavi:</i> Devlet planlaması doğrultusunda bunların temizlenmesi
Asya Üretim Tarzı (AÜT) Yaklaşımı	Takriben 1960-1980	Selahattin Hilav, Sencer Divitçioğlu, İdris Küçükömer	<i>Teşhis:</i> Üretim tarzında devletin-bürokratik yapının etkin rolü, <i>Tedavi:</i> Sivil toplum unsurlarının gelişmesine yol açılması
Dünya-Sistemi Teorisi	Takriben 1975-...	Çağlar Keyder, Reşat Kasaba, Şevket Pamuk	<i>Teşhis:</i> Zaman içerisinde kapitalist merkezin yarıçevresi halini alma, <i>Tedavi:</i> Çevre olmaktan kurtaracak çok yönlü girişimler dikkate alınabilir

Kaynak: Avcılar (2002, s. 2-4), Çakmak (2010, s. 130), Erbaş (1999, s. 26-27) ve Toprak'tan (1995, s. ix-xi) yararlanılarak oluşturulmuştur.

Tablo 2'den anlaşılacağı üzere “Kendine Özgücü Yaklaşım” dışındaki kategorilerde, Osmanlı-Türk toplumunun içtimai, siyasi ve iktisadi tahlili genellikle Marksist metot ve terminoloji çerçevesinde tetkik edilmiştir. Fakat bu tasnife Weberyan “patrimonyalizm” tezlerinin dâhil edilmediği de belirtilmelidir. Diğer taraftan Kadro, AÜT ve Feodalite yaklaşımlarının daha ziyade belirli bir döneme inhisar ettikleri anlaşılmaktadır. Bununla birlikte günümüzde arşiv araştırmalarının artışı ve gelişmesiyle “Kendine Özgücü Yaklaşım”ın tezlerinin daha çok kabul gördüğü, “Dünya-Sistemi Teorisi” yaklaşımının da etkisini henüz yitirmediği ifade edilmelidir. Neticede farklı yöntemler, kuramlar ve modeller çerçevesinde ortaya konulan bu tür çabaların, Osmanlı-Türk toplumu tarihinin anlaşılmasına ve açıklanmasına bir dinamizm kazandırdığı-kazandıracağı söylenebilir.

Sabri F. Ülgener ve İktisadi Geri Kalmışlık Nedenleri

Bu bölümde Sabri F. Ülgener'in yaşam öyküsü, iktisadi geri kalmışlık analizi ve bu doğrultuda kullandığı anahtar kavramlara topluca bir bakış ele alınmıştır.

Sabri F. Ülgener'in Yaşam Öyküsü ve Eserleri Üzerine Özet Bir Sergileme

8 Mayıs 1911'de İstanbul'da doğan Ülgener, 1932'de İstanbul Erkek Lisesi (İstanbul Sultanîsi)'nden mezun olmuş, aynı yıl girdiği İstanbul Darülfünûnu Hukuk Fakültesi'ni 1935 yılında bitirmiştir. Mezuniyeti sonrasında yine o yıl içerisinde aynı fakültenin “İktisadiyat ve İçtimaiyat Kürsüsü”ne asistan olarak atanmıştır. Aralık 1936'da İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi (İÜİF) kurulunca, zikredilen kürsüdeki akademisyenlerle birlikte buraya geçmiştir. Hem İktisadiyat ve İçtimaiyat Kürsüsü'nde hem de İÜİF'nde 1933'de Hitler'den kaçarak gelen Alman mülteci hocalardan A. Rüstow, F. Neumark, G. Kessler, W. Röpke ve A. Isaac ile çalışma fırsatı bulmuştur. 1937'de “Yakın-Şark Türk-İslâm Dünyasının İktisat Ahlâkı ve Zihniyeti” adlı tezle doktorasını vermiştir. İÜİF'nin kuruluşu ile “Umumi İktisat ve Maliye Teorisi Kürsüsü” asistanlığına geçen Ülgener, burada Alman mülteci hocaların ders takrirlerini, kitaplarını, konferans ve makalelerini başarıyla tercüme etmiş, 1941'de “Kapitalizmden Evvel İaşe Buhranları” adlı çalışmayla da doçentlik tezini tamamlamıştır (Sayar, 2007, s. 84; 2012, s. 289–290; Yörük, 1987, s. XV).

1947-1948 yıllarında Harvard Üniversitesi'nde çalışmalarını sürdüren Ülgener, J. A. Schumpeter'den iktisadi analiz tarihi, A. Hansen'den ise Keynes iktisadının esaslarını inceleme imkânına kavuşmuştur. 1951'de “Tarihte Darlık Buhranları ve İktisadi Muvazenesizlik Meseleleri” adlı profesörlük takdim tezini sunmuş, 1954-1956 yılları arasında ise İÜİF Dekanlığı görevini ifa etmiştir. Ülgener, 1958-1959 akademik yılında Münih Üniversitesi'nde bulunmuş, 1964-1965 yıllarında ise misafir profesör olarak Columbia Üniversitesi'nde ders vermiştir. 1981'de emekliye ayrılan Ülgener, 1 Temmuz 1983'te İstanbul'da vefat etmiştir (Sayar, 2012, s. 289–290).

Eserleri: 1. İktisadî İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri (İstanbul 1951; bazı değişikliklerle birlikte İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası adıyla, İstanbul 1981, 2006). 2. Tarihte Darlık Buhranları (İstanbul 1951, 2006; Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti adıyla, Ankara 1984). 3. İktisat Dersleri (I, İstanbul 1952; U/1, İstanbul 1952). 4. Milli Gelir, İstihdam ve İktisadi Büyüme (İstanbul 1962, 1966, 1974, 1976, 1980). 5. Zihniyet ve Din (İstanbul 1981, 2006). 6. Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler (Ankara 1983). Bu eserlerin dışında Ülgener'in çeşitli bilimsel dergilerde yayımlanan makaleleri, kitap tahlilleri ve çevirileri toplu olarak Ahmed Güner Sayar tarafından Makaleler: Sabri F. Ülgener (İstanbul, 2006) adıyla neşredilmiştir (Sayar, 2012, s. 290).

Osmanlı-Türk toplumunda iktisadi geri kalmışlık sorunsalını ele alması açısından, Ülgener'in eserlerinden özellikle “İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası” ile “Zihniyet ve Din” önem taşımaktadır. Söz konusu eserler, Weber düşünce çizgisinden büyük ölçüde etkileşimde bulunduğu dair izler taşımaktadır. Nitekim Weber'in kapitalizmin doğuşu ile Protestan ahlâkı arasında kurduğu bağdan hareketle Ülgener,

farklı bir zaman ve zeminde Osmanlı ekonomisinin kapitalizme geçememesinin sebeplerini göstermeye çalışmıştır (Sayar, 2012, s. 290). Bu noktada önemli bir hususun izah edilmesinde yarar bulunmaktadır. Söz konusu husus “aktarmacılık” ile “esinlenmek” arasındaki ince ayırmadır. Ülgener-Weber etkileşimini bir esinlenme olarak nitелеmek daha uygun bir yaklaşım olacaktır (Sarıbay, 2011, s. 145–146).

Öte yandan Ülgener’in geri kalmışlık tartışmalarında nerede konumlandığı hususuna da temas etmek gerekmektedir. Bu bağlamda Ülgener’in iktisat sosyolojisi niteliği taşıyan söz konusu eserleri, geri kalmışlığın nedenlerini daha ziyade manevi-kültürel nedenlerde araması ve kullandığı malzeme ile yöntem bakımından *fikri-spekülatif yaklaşım* içerisinde değerlendirilebilir. Fakat kullandığı kaynaklar arşiv malzemesi haricindeki yerli eserler olması, iktisadi gelişmeye dair yazılarında gelişmenin ulusları aşan ortak yönlerini kaydetmekle beraber, her toplumun maddi ve manevi yapısından kaynaklanan kendine özgü bir gelişme yolunun olabileceği yönündeki görüşleri açısından *kendine özgücü yaklaşıma* da yakın düştüğü ifade edilebilir.

Ülgener’e Göre İktisadi Geri Kalmışlık Nedenleri

Ülgener’in perspektifinden Osmanlı-Türk toplumunda iktisadi geri kalmışlık nedenleri, “maddi” ve “manevi” nedenler olmak üzere iki ana başlık altında incelenmiştir.

Maddi nedenler. Maddi nedenler de Coğrafi Keşifler’in etkileri temel alınarak kendi içerisinde “müzmin (kronik)” ve “hızlandırıcı-tamamlayıcı” nedenler olarak iki temel alt başlık altında tetkik edilmiştir.

Müzmin (kronik) nedenler. Coğrafi Keşifler, uluslararası bir hadise olarak dünya ticaret yollarını Akdeniz’den Atlantik kıyılarına değiştirerek iktisadi geri kalmışlığın hem müzmin hem de hızlandırıcı nedenlerini tetikleyen önemli bir dönüm noktası olmuştur. Burada müzmin nedenler olarak mütalaa edilen hususlar daha ziyade “iktisadi” boyut taşımaktadır. Nitekim zikredilen nedenler, “ticaret yollarının yapısı ve rekabet şartları”ndan kaynaklanmaktadır. Buna göre iktisadi geri kalmışlıktaki esas neden, *açık denizin iktisadi şartları ve imkânlarıyla kervan yollarına ve iç deniz nakliyatına üstün gelmesidir*. Ülgener’e göre bu durum, “rantabilitede geri kalış” ile “sermaye ortaklıklarında ve kurumlarında gerileyişe” neden olmuştur (Ülgener, 2006a, s. 180–182, 187).

Rantabilitede geri kalış, açık deniz ticaretinin kâr açısından kara ticaretinden üstün olması ile yakından alakalıdır. Açık deniz; bol ve beklenilmeyen kazançlar, keşfedilmemiş toprakların sağladığı imkânlar, malların gemilerle kara-kervan ticaretine tezat olarak doğrudan aktarılacak maliyeti düşürücü bir yol olması sebebiyle üstünlüğü Akdeniz’den Atlantik kıyılarına taşımıştır. Sermaye ortaklıklarındaki ve kurumlarındaki gerileyiş ise yine açık denizin sunduğu imkânlardan doğmuştur. Bu durum Ülgener’e göre, “tesis masrafları” ve “riziko” gibi iki ana nedenin neticesidir. Deniz nakliyatında

tesis masrafları (gemi inşası, tedariki ve donatımı gibi) kara-kervan donatma masrafına göre daha büyük bir sermaye gerektirmektedir. Diğer taraftan açık denizin rizikosu da tabiat olaylarının etkisi göz önünde bulundurulduğunda karaya göre daha fazladır. Bu ana sebeplerden ötürü Batı’da sermaye ortaklıkları ve kurumları Doğu’ya nispeten önemli bir gelişme kaydetmiştir (Ülgener, 2006a, s. 181, 184–185).

Hızlandırıcı-tamamlayıcı nedenler. Ülgener’e göre “hızlandırıcı-tamamlayıcı” nedenler ise “politik” karakterli olup, iktisadi boyut taşıyan müzmin nedenleri tamamlayan ve pekiştiren bir işlev taşımaktadır. Söz konusu edilen politik etkenler; sayıları artan dağılık feodal kuvvetler, dağılık ve güvensiz para rejimleri ve önceden hesaplanması bile mümkün olmayan harç, vergi vs. kararsız, düzensiz masraf ve maliyet unsurlarıdır (Ülgener, 2006a, s. 186).

Ülgener’e göre iktisadi geri kalmışlıkta müzmin nedenleri pekiştirerek hızlandırıcı özellik gösteren diğer hususlar ise, Osmanlı Devleti’nin uzak ve kenar vilâyetlerinde ortaya çıkan isyan ve kıyımların hazırladığı veya hız verdiği *siyasî merkezîyetsizlik*, yani merkezî otoriteden tekrar eyalet beyliklerine dağılma ve küçülme hadisesi, Coğrafi Keşifler’in etkisiyle Doğu ticaretinin daralması sonucu üretimin şehirler etrafında ziraate, şehir içinde ise dar ve basık sanat kadrolarına yani çarşı esnaflığına (esnaflaşma) çevrilmesidir. İktisadi alanda kıymetli madenlerin ve genellikle paranın dolanım hızının yavaşlaması, yani aynı iktisadın yeniden ağırlığını artırması da bu kapsamda değerlendirilmiştir (Ülgener, 2006a, s. 21–23).

Manevi-kültürel nedenler. Ülgener’in iktisadi geri kalmışlık sorunsalında üzerine odaklandığı esas mesele “manevi-kültürel nedenler”dir. Bu nedenler ana hatlarıyla “Bâtînî tasavvuf anlayışı”, “feodal ağalık şuuru”, “gelenekçilik” ve “rant kapitalizmi-tüketime dayalı zihniyet” konuları etrafında işlenmiştir. Manevi-kültürel nedenlerin geri kalmışlıkta icra ettiği işlev, maddi gerilemenin (müzmin ve hızlandırıcı nedenler) doğurduğu tesirleri “*meşrulaştırması*” ve taban (halk)’a “*yayması*”dır. Bilhassa Bâtînî tasavvuf anlayışının tesiriyle sosyo-ekonomik yaşamda kader, tevekkül, kanaat, çalışma vb. gibi kavramlar anlam erozyonuna uğrayarak, insan-madde ilişkisinde mesafeli, maddeyi irdelemeyen-sorgulamayan bir insan tipinin oluşmasına zemin hazırlanmıştır (Sayar, 2007, s. 315). Bu durum ise neticede toplumda statik bir iktisat zihniyetinin ağırlık kazanmasına yol açmıştır.

İktisadi geri kalmışlıkta etkili olan manevi-kültürel nedenlerden “feodal ağalık şuuru”, bir iktisat ahlâkı olarak Bizans’la etkileşim neticesinde ortaya çıkmıştır (Sayar, 2008, s. 50). Ülgener’e (2006a, s. 23) göre feodal ağalık şuurunun en bariz özelliği, iş hayatını kendine yakıştıramamaktır. Feodal ağalık şuurunun en önemli göstergelerinden olan “mal-mülk”, “bol tüketim ve gösteriş hevesi” ile “altın ve gümüş tutkusu”, toprağa dayalı ağır ve hareketsiz servet ve kıymet anlayışının dışına çıkamayarak iktisadi geri kalmışlıkta etkili olmuştur. Bu bağlamda feodal (toprağa

dayalı ağır ve hantal) zihniyetin etkin olmasından ötürü, çalışmaya karşı ağılık ve ululuk şanıyla yaklaşarak kendinden daima uzaklaştırma ve servete dahi ancak unvan, asalet ve gösteriş uğruna kıymet biçen bir zihniyetin etkisi bulunduğu ifade edilmiştir (Ülgener, 2006a, s. 126, 143).

Ülgener'e göre iktisadi geri kalmışlıkta etkili olan manevi-kültürel nedenlerden bir diğeri de "gelenekçilik"tir. Ülgener, gelenekçiliğin Bâtınî tasavvuf-esnaf etkileşimi neticesinde üretim biçimi-tekniki ve toplumsal boyut açılarından olumsuz tesirler bıraktığını düşünmektedir. Nitekim üretim biçimi-tekniki olarak yeniliğe, değişime ve farklılaşmaya kapalılık varken; toplumsal boyutta ise alttan üste bağlılık ve teslimiyet anlayışı ön planda olmuştur (Ülgener, 2006a, s. 106–107, 109). Diğer taraftan Ülgener'in gelenekçiliğin olumlu yanlarını merkeze almamasının nedeni, çalışmalarında öncelikli amacının iktisadi geri kalmışlık sorunsalını açıklama kaygısının bulunmasıdır.

Ülgener'in İktisadi Geri Kalmışlık Analizine Anahtar Kavramlar Yoluyla Toplu Bir Bakış

Ülgener'in iktisadi geri kalmışlık analizinde kullandığı anahtar kavramlar ana hatlarıyla şunlardır: "İktisat ahlâkı, iktisat zihniyeti, ortaçağlaşma, toplumsal tabakalaşma, esnaf, rant kapitalizmi, kontemplatif-mistik, aktif-riyazetçi, Bâtınî tasavvuf, Melâmîlik ve mesafe bilinci." Bu kavramlar iktisadi geri kalmışlık sorunsalını açıklamada birbirini tamamlayıcı nitelik taşımaktadır. Söz konusu kavramların ve bunların analiz içerisindeki yerinin öz olarak ortaya konulması, Ülgener'in yaklaşımını anlama açısından önem taşımaktadır.

Ülgener'in analizindeki *iktisat ahlâkı* ve *iktisat zihniyeti* ayrımı, anahtar kavramlardan ilki olup, analizin merkezinde yer almaktadır. Buna göre iktisat ahlâkı, uyulması istenen normların ve hareket kurallarının toplam ifadesidir (Ülgener, 2006a, s. 17). İktisat zihniyeti ise, iktisadi karar birimlerinin benimsedikleri hareket ve davranış normlarının söz ve deyim halinde ve çoğunlukla telkin yoluyla açıklanışıdır. Kısacası iktisat zihniyetinde dünyaya ve dünya ilişkilerine içten doğru bir tavır alış söz konusudur (Ülgener, 2006c, s. 14). Ülgener, kurguladığı bu ikili ayrımla geri kalmışlık sorunsalında oryantalistlerin eleştirisi odağı haline gelen İslâmî değerleri (norm), ilgili zaman ve zeminde İslâm'ı temsil eden Müslüman'ın (reel) zihniyetinden ayrı bir düzlemde ele alarak, daha makul bir tartışma zemini sağlamıştır. Nitekim Ülgener, iktisat zihniyetine etki eden maddi-manevi birçok faktöre temas etmekle birlikte, bunların içerisinde bilhassa Bâtınî tasavvuf akımlarının tesirini ön plana çeken bir yaklaşım biçimi sergilemiştir. Bu bağlamda geri kalmışlığın İslâm ilkelerinden kaynaklandığını ileri sürenler için, tezlerini yeniden ele alma zarureti doğmuştur (Dinçaslan, 2017, s. 202).

Ülgener'in "*ortaçağlaşma*" olarak ifade ettiği husus, dünya ticaret yollarının Akdeniz'den Atlantik kıyılarına kayması ve bunun etkileridir. Ortaçağlaşmanın özellikle

değerler düzeyindeki tesirinin ön planda tutulması, norm-reel makasının dalgalanma göstererek açılması ile izah edilmiştir. Değer göstergelerinden olan iktisat ahlâkının ve iktisat zihniyetinin farklılaşma gösterip-göstermediği “*toplumsal tabakalaşma*” bahsinde ele alınmıştır. Buna göre üst ile orta ve alt tabakalar arasında, tavanda oluşan iktisat zihniyetinin zamanla tabana da yansması dikkate alınarak benzerlikler bulunduğu vurgu yapılmıştır. Bâtınî tasavvuf akımlarının meşrulaştırıcı ve yayıcı rolü burada unutulmamalıdır. Ülgener, bu tabakalar içerisinde ortaçağ şehir iktisadının tipik temsilcisi olan “*esnaf*”ı odak noktası olarak belirlemiştir. Bu hususta esnaf kesiminin seçilmesinin bir diğer önemli nedeni de tasavvuf akımları ile olan yakın bağıdır (Dinçaslan, 2017, s. 202–203). Nitekim Ülgener’e göre tasavvuf ahlâkı da basit el işçiliğine has dünya görüşünün biraz daha kuvvetle vurgulanmış halidir (Ülgener, 2006b, s. 112).

Öte yandan Ülgener kazanç ve zenginleşme hevesinin toplum içerisinde mevcut olduğunu, fakat bu hevesin normal-rasyonel yollara kanalize olmak yerine, irrasyonel kazanç biçimlerine yönelerek bir tür “*rant kapitalizmi*” anlayışının oluştuğuna dikkat çekmiştir. Rant kapitalizminin süreklilik kazanması “tüketime dayalı zihniyet” ve “tüketime dayalı iktisat rejimi”nin belirmesine neden olmuştur. Bu da özellikle büyük şehirlerde tüketimin üretimden fazla olmasına ve bütçe açıklarının oluşumuna kaynaklık ederek iktisadi geri kalmışlıkta etkili olmuştur (Ülgener, 2006a, s. 220–221, 246).

Diğer yandan din-iktisat zihniyeti ilişkisinde dünyaya karşı sorumluluk yüklenme noktası da önem arz etmektedir. Bu durumda ise iki zıt kutbun varlığı dikkat çekmektedir. Ülgener’e göre bu kutuplar, asırlardır çoğunlukla aynı kültür ve inanç çevresinde öncelik sağlama açısından mücadele etmiştir. Bu ikili zıtlama Weber’de de farklı terimlerle izah edilmiştir. Buna göre bir tarafta dünyayı madde yapısına ve maddi ilişkilerine bulaşmadan, sonsuzluğa giden yol üstünde iç huzuru ile aşılacak bir aradurak olarak gören “*kontemplatif-mistik*” din anlayışı, diğer tarafta ise dünyanın maddi zevk ve hazlarına yine kapalı kalmakla beraber aktif bir mücadele ile üstüne yürünecek ve kötülükleri göğüslenecek bir çile ve cidal dünyası olarak gören “*aktif-riyazetçi (asketik)*” din anlayışı bulunmaktadır (Ülgener, 2006b, s. 33–34; Weber, 2006, s. 415).

Kontemplatif-mistik din anlayışı ile aktif-riyazetçi düşüncenin yayılması, toplumsal tabakalaşma konusu bağlamında da önem taşımaktadır. Bu açıdan söz konusu iki din anlayışının üst’ten (tavan) alt’a (taban) nasıl ve ne yönde yayıldığı dikkat çeken hususlardan olmuştur. Ülgener, Weber’in ünlü tezinin (Protestan Ahlâkı ve Kapitalist Zihniyet arasındaki bağ) can alıcı noktasının da burada yattığını vurgulamıştır (Ülgener, 2006b, s. 41). Söz konusu iki zıt anlayışın Osmanlı-Türk toplumunda tabana yayılmasında kontemplatif-mistik anlayışı “Bâtınî tasavvuf akımları” yansıtırken, *muhtemel* aktif-riyazetçi düşüncesi “Melâmîlik” temsil etmektedir.

Bu doğrultuda Ülgener, Bâtınî tasavvufu, hareket tarzı içe ve derine dönük bir “bâtın” huzuruna çekip götüren ve din kurallarını da benzer biçimde içe dönük bir

yorumuna tabi tutarak sırası düştükçe politik ihtiraslara kılıf uyduran bir anlayış olarak tanımlamıştır. Buna karşın Melâmîlik ise, büyük bir olasılıkla tek bir tarikat olmaktan çok başka tarikatlara yol göstermiş bir zevk ve meşrebin adıdır. Bu açıdan ehl-i melâmet, boş ve âtil durmayıp aralıksız çalışma ve uğraşmanın (Kalvinist çizgiden geri kalmayan) ısrarlı takipçisi ve savunucularıdır. Melâmî, Hakk’a yakınlığını halkın dışında belli bir davranış ve özel kıyafetle sergilemeyi asla düşünmeden herkesle beraber ve herkes gibi işi gücü peşinde; kulluğunu ise arada gösterişe kaçmadan ifa etmekle meşgul gözükmektedir. Kısacası burada tasavvuftaki “görünürde halkla, gönülde Hakk’la beraber!” (Ene Maa’l Hakk) düşüncesi ön plandadır (Ülgener, 2006b, s. 102–103). Bununla birlikte Ülgener neticede, Osmanlı-Türk toplumu özelinde “*kontemplatif-mistik*” anlayışı yansıtan Bâtınî tasavvuf akımlarının “*aktif-riyazetçi*” kesimi temsil eden Melâmîliğe göre daha etkin olduğunu, aktif-riyazetçi kesimin tabana hücre-dışı riyazet pratiğini aktarmada etkili olmadığını ifade etmiştir.

Ülgener, iktisat zihniyetine ağırlıklı olarak Bâtınî tasavvuf akımlarının nüfuz etmesinden ötürü toplum içinde mündemiç olan kazanç ve zenginleşme hevesinin normal-dışı (irrasyonel) yollara kanalize olduğuna dikkat çekmiştir. Böylelikle ortaya çıkan insan tipi; madde, çevre ve zaman boyutları açısından “*mesafeli*” bir tutum sergileyerek statik-durgun bir iktisat zihniyetinin oluşmasına zemin hazırlamıştır (Dinçaslan, 2017, s. 203).

İdris Küçükömer ve İktisadi Geri Kalmışlık Nedenleri

Bu bölümde İdris Küçükömer’in yaşam öyküsü, iktisadi geri kalmışlık analizi ve bu çerçevede kullandığı anahtar kavramlara topluca bir bakış ele alınmıştır.

İdris Küçükömer’in Yaşam Öyküsü ve Eserleri Üzerine Özet Bir Sergileme

Küçükömer, 1 Haziran 1925’te Tirebolu-Giresun’da doğmuştur. Trabzon Lisesi’ni bitiren Küçükömer, 1947’de kaydolduğu İÜİF İktisat bölümünden 1951’de mezun olmuştur. 1952 yılında ise “Umumi İktisat Teorisi Kürsüsü”nde Ord. Prof. Dr. Hüseyin Şükrü Baban ile Prof. Dr. Refii Şükrü Suvla’nın asistanı olmuştur. Doktorasını 24 Ocak 1955’te “Modern Kapital Teorilerinde Münakaşalı Bazı Problemler” adlı tezle tamamlamıştır. Doçentliğini ise 1958’de “Sosyal Kıymet, İktisadi Refah, Sosyal Tercih ve Bazı Planlama Sebepleri” adlı tezle almıştır. 1958-1960 yılları arasında bilimsel araştırmalarda bulunmak üzere İngiltere’ye gitmiş, burada London School of Economics (LSE)’in kütüphanesinde çalışmış, ayrıca iktisadi düşünce tarihi alanında tanınmış iktisatçı Lionel Robbins’in seminerlerine katılmıştır (Sayar, 2011, s. 209–211).

Küçükömer’in Türkiye’ye dönüşü ile birlikte iktisadın ortodoks çizgisinden koparak Marksist düşünceye yöneldiği anlaşılmaktadır. Sosyalizmi iktisadi sistem olmanın ötesinde bir dünya görüşü olarak benimsemesi onu bilfiil uygulama alanına itmiştir.

Bu minvalde Aralık 1961’de “Yön” bildirisini imzalayan aydınlar arasında yer almış, Aralık 1962’de ise “Sosyalist Kültür Derneği”nin kurucuları arasında bulunmuştur. Bu dönemde Sosyalizmin bir cunta kanalıyla gerçekleştirilebileceğine inanarak Talat Aydemir cuntası içinde etkin bir rol üstlenmiştir. Fakat cuntacıların faşist bir yol izlemesi onu Sosyalizmin radikal-ihtilâlcî kanadından koparmıştır. Kendine özgü bir Sosyalizme yönelik arayışlarını sürdürürken 1963’te Türkiye İşçi Partisi’ne (TİP) üye olmuş, burada partinin bilim kurulunda yer almıştır (Sayar, 2011, s. 211–212).

Küçükömer, 1966 yılında profesörlük takdim tezi olarak “Gelişmiş ve Azgelişmiş Ülkelerin İlişkileri Üzerine: Politik İktisada Dönüş Denemesi” adlı kitap çalışmasını diğer bilimsel yayınları ile birlikte İÜİF Dekanlığı’na sunmuştur (Sayar, 2011, s. 216). Fakat Küçükömer ile beraber aynı kürsüden mesai arkadaşı ve yakın dostu olan Sencer Divitçioğlu’nun profesörlüğe tayinleri Üniversite Senatosunca engellenmiştir. Mevzu Danıştay’a taşınmış, buradan olumlu karar alınmıştır. Buna karşın Üniversite Senatosu yaklaşık 10 yıl süreyle bu kararı imzalamayarak geciktirmiştir. Nihayetinde 1976’da her iki öğretim üyesinin de profesörlükleri onaylanmıştır (Akat, 2010, s. 15–16; Belge, 2010, s. 73). 1 Mayıs 1983’te 1402 sayılı yasa hükmünce Küçükömer’in İÜİF’ndeki görevi sonlanmış, 27 Mayıs 1983’te ise emekli aylığı bağlanmıştır. Aynı yıl içerisinde Sosyal Demokrasi Partisi (SODEP – daha sonra SHP) üyesi olmuştur. 1984 yılı sonlarına doğru sağlık sorunları ağırlaşmaya başlamış, 5 Temmuz 1987’de İstanbul’da vefat etmiştir (Sayar, 2011, s. 212).

Eserleri: 1. İktisat İlkeleri Üzerine (C. 1 – 1964, C. 2 – 1965), 2. Gelişmiş ve Azgelişmiş Ülkelerin İlişkileri Üzerine: Politik İktisada Dönüş Denemesi (1966), 3. Düzenin Yabancılaşması (1969), 4. İktisat İlkelerine Yeniden Bakış (1972), 5. Sivil Toplum Yazıları (2013), 6. İdris Küçükömer’le Türkiye Üzerine Tartışmalar (2013), 7. Halk Demokrasi İstiyor Mu? (2013), 8. Anılar ve Düşünceler (2013, Küçükömer üzerine kaleme alınan yazılar bulunmaktadır) (Sayar, 2011, s. 270–276).

Küçükömer’in hiç şüphesiz en çok ses getiren ve üzerine yapılan tartışmaların süregeldiği eseri “Düzenin Yabancılaşması”dır (1969). Bu eserin yazılmasındaki temel dürtü, Türk Solu’na bir rota tayininden kaynaklanmaktadır. Burada inşa edilen bürokrat-halk ayırımından hareketle sömürsüz bir düzen sunabilmek için sosyalistlere izlenecek stratejiler hususunda ipuçlarının belirlenmesi hedeflenmiştir (Sayar, 2011, s. 221). Söz konusu eserle Küçükömer, cari olan resmi tarih görüşünü ve bu görüşten türeyen geleneksel sol görüşü tersyüz etmiştir (Belge, 2010, s. 71). Buradaki tersyüz ediş ise Küçükömer’in Osmanlı-Türk toplumunun batılılaşması sürecinde tarihsel düzlemde DP-AP çizgisini “sol”, CHP kanadını ise “sağ” olarak tanımlaması yatmaktadır. Bu da bilhassa sol kesimin eleştiri okları yöneltmesine neden olmuştur. Hâlbuki Küçükömer, bu sınıflandırma ile solun mücadele stratejisinin sıhhatli bir zemine oturtulabilmesi adına bilinen-ezberlenen-geleneksel yaklaşımlara ve tanımlamalara farklı bir açılım getirerek fikrî durgunluğu sarsmak istemiştir (Dinler, 2010, s. 110).

Öte yandan Küçükömer'in ekonomiyi ve politikayı ayırıştırmadan güncel gelişmeleri Osmanlı-Türk modernleşmesi tarihi düzleminde yorumlaması, onda statik bir düşünce yapısının bulunmadığını göstermektedir (Arolat, 2011, s. 143). Küçükömer'in bu özelliğini yansıtan önemli bir husus da, onun Marksist terminolojiyi ve metodolojiyi kullanmasına rağmen hiçbir zaman Ortodoks Marksizm'in "tarihsel evrim yasalarına" iltifat etmeyişiştir (Divitçioğlu, 2010, s. 113–114). Bu meyanda tıpkı Ülgener-Weber etkileşiminde olduğu gibi, Küçükömer-Marx arasındaki bağın da bir "esinlenme" olarak değerlendirilmesi daha uygun gözükmektedir (Sarıbay, 2011, s. 145–146). Hâl böyle iken Küçükömer'in geri kalmışlık tartışmalarında bulunduğu konum, ele aldığı emperyalizm, AÜT, bürokrasi ve sivil toplum analizleriyle daha çok "Bağımlılık Kuramları" ve "AÜT" yaklaşımı, nispeten de "Modernleşme Kuramları" kapsamında değerlendirilebilir. Bununla birlikte Küçükömer'in vefatıyla birlikte "sadırdan satıra" dökülemeyen yerli sivil toplumun fikri altyapısını oluşturma çabalarının, sınırlı düzeyde de olsa "kendine özgücü yaklaşım"a denk düştüğü ileri sürülebilir.

Küçükömer'e göre iktisadi geri kalmışlık nedenleri. Küçükömer'e göre iktisadi geri kalmışlık nedenleri, "içsel-ekonomik" ve "dışsal-ekonomik" nedenler olmak üzere iki ana başlıkta incelenmiştir.

İçsel-ekonomik nedenler. Küçükömer, iktisadi geri kalmışlık analizinde dışsal nedenlere nispeten etkin olan içsel-ekonomik nedenleri, Osmanlı Devleti'nde 16. ve 17. yüzyıldaki gelişmeleri temel alarak ortaya koymaya çalışmıştır. Küçükömer'e göre iktisadi geri kalmışlığın altında yatan içsel nedenler genel olarak şunlardır (Küçükömer, 2013a, s. 39–56, 231, 233):

(i) Tarım sektöründe artan nüfusun etkisiyle azalan verimlerin ağırlık kazanması, (ii) Bir üretim birimi olan köylülerin (reaya) çift bozup köyleri terk etmeleri, (iii), Köylerini terk eden köylülerin bir kısmının şehirlere yerleşmesi, diğer bir kısmının ise düzene başkaldırma hareketlerine kalkışması, (iv) Şehirlere göç eden kesimlerin bir kısmının devletçe istihdam edilmesi ile (levend, sekban, sarıca vb.) giderlerin artması, (v) Madenlerin 17. yy. sonlarına kadar ekonomiye yeterince kazandırılmaması, (vi) Kırsal bölgelerle şehirlere arasında birbirini tamamlayıcı nitelikte bir işbölümü ve mübadelenin sınırlı düzeyde kalması (Asya Üretim Tarzı'nın bir varsayımı), (vii) İaşe sorununun köyden şehirlere göç eden çift bozan kitlelerle ve genişleyen ordunun ihtiyaçlarıyla çözümünün zora girmesi, (viii) Anti-merkantilist bir iktisat politikasının tezahürü olarak ithalatın; iaşe ihtiyacının karşılanması, Batı'nın nispeten üstün sanayi ürünlerine özellikle saray ve konak kesimlerince ihtiyaç duyulması ve gümrük vergisi alma arzusu nedeniyle teşvik edilmesi, (ix) Kara ordusuna ağırlık verilmesi, donanmanın ve buradan hareketle gemiciliğin gelişiminin ihmal edilmesi, (x) Şehirlerde ticaret sermayesi, tefeci sermaye ve imalat kesiminin varlığına rağmen, merkezi otoritenin ağırlığı nedeniyle söz konusu şehirlerin Batılı manada otonom bir karaktere sahip olamaması (sivil toplumun zayıflığı), (xi) Devletin nicel olarak

büyümesinin akabinde nitel bir güçsüzlük getirmesi demek olan “hegemonya paradoksu”nun etkisiyle devlet giderlerinin sürekli olarak artması, (xii) Devlet, söz konusu giderleri karşılamak için üretilen ürüne ve mevcut servetlere el koyarak daha fazla artık ürün elde etmesi, (xiii) Giderleri finanse edebilmek için yeni vergilerin ihdas edilmesi, mevcut vergilerin oranının artırılması ve sikke taşımasına başvurulması, (xiv) Devlete gelir sağlamak amacıyla *tımar* sisteminin bozularak *iltizam* sistemine geçilmesi ve ilerleyen dönemlerde toprakların *malikâne* olarak satılması, (xv) Müsaderenin devletin gelirlerini artırmada bir yöntem olarak kullanılması hususunun, sermaye birikimi oluşmasının önündeki temel engellerden birisi olması, (xvi) Osmanlı üretim ilişkilerinin merkezîyetçi niteliğe sahip olması, bunun da sermaye birikimini kısıtlaması, (xvii) Osmanlı'daki merkez ve bölge divanlarının, bürokratik hizmet hiyerarşisi içinde demokratik ve sınıf niteliği bulunmayan kuruluş özelliği taşıması.

Küçükömer'in yukarıda ana hatlarıyla temas ettiği içsel-ekonomik nedenler, esasında İbn Haldun'un çerçevesini çizdiği devletlerin tarihsel gelişme ve çöküş aşamalarıyla birtakım benzerlikler ihtiva etmektedir. Bilhassa Küçükömer'in hegemonya paradoksu olarak bahsettiği husus, merkezin-bürokrasinin üretim üzerinde baskın rol oynayışı, saray ve konak çevresinin gösterişçi tüketimleri, vergi yükünün artışı ve paranın değerini bozucu faaliyetler, Okumuş'un (1999, s. 186) ifade ettiği üzere İbn Haldun'un “tavırlar nazariyesi”ndeki beş aşamadan beşincisi olan “israf” aşamasındaki hadiselerle örtüşmektedir. Bu beşinci aşama ile birlikte devlet, müzmin bir hastalığa düşmekte ve zaman içerisinde çöküşe uğramaktadır.

Dışsal-ekonomik nedenler. Küçükömer, 19. yy.'dan itibaren Sanayi Devrimi'nin de etkisini hissettirmesiyle dışsal-ekonomik nedenlerin ağır basmaya başladığını ileri sürmüştür. Bir başka deyişle Ülgener'in analizinden istitraden içsel-ekonomik nedenlere “müzmin (kronik)” nedenler demek mümkünse, dışsal-ekonomik nedenler de “hızlandırıcı-tamamlayıcı” nedenler olarak zikredilebilir. Bu çerçevede dışsal-ekonomik nedenler, İbn Haldun'un tavırlar nazariyesindeki beşinci aşama olan “israf” aşamasını hızlandırıp tamamlayarak devleti çöküşe doğru götüren faktörlerdir.

Küçükömer, iktisadi geri kalmışlıkta etkili olan dışsal gelişmeleri, Osmanlı-Türk toplumunun kapitalizmin bir açık pazarı haline gelmesi ve borçlan(dırıl)maya dayalı sanayileşme çabaları bağlamında değerlendirmiştir (Küçükömer, 2013a, s. 164). Öte yandan Küçükömer, dış etkiler bağlamındaki gelişmelerde Sened-i İttifak (1808) ve sonrasını temel hareket noktası olarak dikkate almıştır. Kapitalist üretim ilişkilerine bağlı Batı'nın üst kurumlarının alınması, öncelikle dışarıdan kapitalizmin zoru ile daha sonra bu ilişkilere çıkarı uyabilecek gruplar (özellikle bürokratlar) vasıtasıyla sağlanmıştır (Küçükömer, 2013a, s. 64).

Küçükömer'in dışsal-ekonomik nedenlerin başında gördüğü husus “emperyalizm” ve bunun etkileridir. Emperyalizm analizinde Küçükömer öz olarak, tekelci uluslararası

kapitalizmin etkisi altında bulunan Türkiye’yi yarı sömürge bir ülke kapsamında değerlendirmiş, dolayısıyla Türkiye’de oluşan temel çelişkinin emperyalizm olduğuna dikkat çekmiştir (Küçükömer, 2009, s. 175). 19. yüzyıldan itibaren bürokratik yapının kendi çıkarlarını da hesaba katarak emperyalizme kapı araladığını ve emperyalizmle mücadele edebilecek sınıfların oluşumunu engellediğini ifade etmiştir (Bilge, 2012, s. 139). Bu durum, hem devletin parçalanmasını kolaylaştırmış hem de mevcut üretim güçlerinin (tezgâhlar, atölyeler vs.) tasfiyesine sebep olmuştur (Küçükömer, 2009, s. 177). Bu doğrultuda Küçükömer, Batıcı bürokrat kesimin yenileşme adı altında Batı’nın hukuk, eğitim ve kültür kurumları ile balo vb. adetlerini alarak emperyalizmin kültürel boyutuyla da nüfuzu altına girildiğini ifade etmiştir. Bu açıdan Küçükömer, “Kültür Emperyalizmi” kuramcılarını ile de örtüşen fikirler ileri sürmüştür (Öztürk, 2011, s. 80–81).

Küçükömer’in İktisadi Geri Kalmışlık Analizine Anahtar Kavramlar Yoluyla Toplu Bir Bakış

Küçükömer’in iktisadi geri kalmışlık analizinde kullandığı anahtar kavramlar ana hatlarıyla şunlardır: “Üretim, temel-altyapı, belirlenim, çelişki, sınıf, bürokrasi, emperyalizm, Asya Üretim Tarzı (AÜT), sivil toplum, biyoloji ve demokratik misak.” Bu kavramlar iktisadi geri kalmışlık sorunsalını açıklamada birbirini tamamlayıcı özellik göstermektedir. Söz konusu kavramların analiz içerisindeki yerinin öz olarak ortaya konulması, Küçükömer’in yaklaşımını anlama açısından önem taşımaktadır.

Osmanlı-Türk toplumunda iktisadi geri kalmışlık analizinde Ülgener’in daha ziyade manevi-kültürel etkenlere odaklanmasına karşın Küçükömer, daha çok maddi faktörler üzerinde durmuştur. Bu doğrultuda, öncelikle ağırlıklı olarak Marksist bir yöntem takip ederek Osmanlı’daki “*üretim*” ilişkilerini ele almış, “*ekonominin (temel-altyapı)*” diğer faktörlerle birlikte son kertede “*belirleyici*” bir konuma sahip olduğunu düşünmekle birlikte, pre-kapitalist toplumlarda belirleyiciliğin “*politik ve ideolojik yapı*”da bulunduğunu vurgulamıştır (Dinçaslan, 2017, s. 205).

Bu noktadan hareketle toplumda artı-değerin ele geçirilmesi hadisesinde oluşan “*çelişki*”lere temas etmiştir. Bu hususta tarihi politik-bürokratik mirası tali çelişki, emperyalizmi ise temel çelişki olarak dikkate almıştır. Marksist düşüncenin bir tilmizi olarak, söz konusu çelişkileri aşmada mücadele edecek toplumsal “*sınıf*”ları aramıştır. Osmanlı-Türk toplumunda “*bürokratik yapı*”nın sınıf oluşumunu engellediği, diğer yandan da iç ve dış koşulların birbirine uygun düşmesiyle “*emperyalizm*”le eklemeleştiğini ve işbirliği yaptığını ifade etmiştir. Bunun yanında Osmanlı-Türk toplumunda söz konusu sınıfların oluşumunu engelleyen bu bürokratik yapının kökenlerini “*AÜT*” analiziyle tespit ve izah etmeye çalışmıştır. Burada Küçükömer’in bürokrasiyi sadece üretim güçlerinin gelişimini engelleyici bir faktör olarak görmediği, ayrıca bu gelişimin önünü açabilecek aktörlerden birisi olarak da dikkate aldığı belirtilmelidir (Dinçaslan, 2017, s. 205).

Küçükömer, sınıfların oluşmamasının yanında, “*sivil toplum*”un belirmemesinin altında da iktidarda bölünmüşlük ve ayrılmışlık anlayışının bulunmayışına dikkat çekmiş; bu bağlamda AÜT ve bürokrasi analiziyle gün yüzüne çıkardığı merkezi (topak) bir gücün toplumda sürekli olarak yeniden üretildiğini belirtmiştir. Sivil toplumun oluşması için toplumda ekonomik yaşamın politik yaşamdan otonomi kazanması gerekliliğine işaret etmiştir (Küçükömer, 2013b, s. 160–61).

Araştırmalarını derinleştiren Küçükömer, bireyin toplumdan ve devletten ayrı bir düzlemde sorumluluk sahibi bir özne olarak ortaya çıkmamasında, “*biyolojik (genetik)*” faktörleri de etki unsuru olarak dikkate alarak problemleri bir zemine yönelmiştir. Türkiye’yi söz konusu çelişiklerden ve bunalımlardan düzluğe çıkartmada öncelikle “*demokratik misak*” önermiş, bu bağlamda yeni ve sivil bir anayasa oluşumu adına bazı fikirler ileri sürmüştür (Dinçaslan, 2017, s. 205–206). Bu kapsamda demokratik misakın, devleti tarihi-politik miras olan bürokrasinin ağından çıkarmada yöntem konusunda bir anlaşma olduğuna dikkat çekmiş, sivil toplumun ve sivil bir anayasanın oluşumu adına bu anlaşmanın önem taşıdığını ifade etmiştir (Küçükömer, 2013b, s. 56).

Genel Değerlendirme ve Sonuç

Bu çalışmada iktisadi geri kalmışlık sorunsalının tarihsel arka planı ve Osmanlı-Türk toplumundaki izdüşümleri kısaca açıklanmış ve akabinde Ülgener ve Küçükömer’in yaklaşımları öz olarak sunulmuştur. Gerek Ülgener’in gerekse de Küçükömer’in iktisadi geri kalmışlık ile ilgili analizlerinden elde edilen bulgular, Tablo 3’te “*tren metaforu*” yaklaşımıyla özetlenmiştir. “*Tren*”, her iki iktisatçı-düşünürün düşünce yapısını temsil ederken, “*kompartmentanlar*” analizlerde kullanılan temel kavramları yansıtmaktadır. Böylelikle kompartmentanların birbirine eklenmesiyle bütünleşen trenin, “*tünel*”i (iktisadi geri kalmışlık sorunsalı) geçmesi sorunu ortaya çıkmaktadır. Nihayet “*tünelin çıkışı*” ile Türkiye’nin sosyo-ekonomik gelişmesini sürdürülebilir kılacak “*insan*” faktörünün taşınması gereken vasıflara dikkat çekilmek istenmiştir.

Tablo 3

Ülgener’in ve Küçükömer’in Yaklaşımlarının Değerlendirilmesi

	ÜLGENER	KÜÇÜKÖMER
<i>TREN</i>	Ülgener’in Düşünce Yapısı	Küçükömer’in Düşünce Yapısı
<i>KOMPARTIMANLAR</i>	İktisat Ahlakı ve Zihniyeti, Ortaçağlaşma, Tabakalaşma, Esnaf, Rant Kapitalizmi, Zühd-Riyazet, Bâtınî Tasavvuf-Melâmilik, Mesafe Bilinci.	Üretim, Altyapı, Belirlenim, Çelişikler, Toplumsal Sınıflar, Bürokrasi, AÜT, Emperyalizm, Sivil Toplum, Biyoloji- Genetik, Demokratik Misak.
<i>TÜNEL</i>	İktisadi Geri Kalmışlık Sorunsalı	İktisadi Geri Kalmışlık Sorunsalı
<i>TÜNELİN ÇIKIŞI</i>	Piyasa mekanizmasında irrasyonel kazanç biçimlerine iltifat etmeden faaliyette bulunan rasyonel iktisadi bir birey tipi	Sorumluluk sahibi katılımcı bir birey tipinin belirmesi ve Türkiye’ye özgü sivil toplum yapısının oluşumu

Öte yandan tünelin çıkışıyla ulaşılmaması hedeflenen insan unsurundan beklenen vasıfların aksine, henüz (özellikle) insan-madde ve insan-devlet ilişkilerinde böyle bir

tipin Türkiye gerçeğinde norm'dan normal'e dönüşemediği görülmektedir. Bu duruma yol açan sebeplerin temelinde ise, hem Ülgener'in iktisadi geri kalmışlık sorunsalında bireyi kuşatan manevi-kültürel nedenler olarak temas ettiği hususlar, hem de Küçükömer'in maddi nedenler çerçevesinde ortaya koyduğu noktalar bulunmaktadır. Bu nedenlerin terkihi neticesinde birey; madde, toplum ve devlet karşısında nispeten atıl ve söntük kalmıştır.

Bu doğrultuda insan faktörümüze dinamizm kazandırabilme adına, Ülgener'in iktisadi geri kalmışlık sorunsalında üzerinde durduğu din-iktisat zihniyeti etkileşiminin izlerinin takip edilebileceği tevekkül, kanaat, kader, çalışma, zaman ve üretim gibi kavramlara Bâtınî tasavvuf akımlarının etkisiyle yüklenen negatif ve statik anlamların izole edilerek aslına rücû ettirilmesi gerekmektedir. Bu düşünceleri tatbik etmede ise Hz. Mevlânâ'nın "*pergel metaforu*" temel hareket noktası olarak benimsenebilir. Buna göre, pergelin sabit ayağı İslâm ilkeleri ve bu doğrultuda hareket eden mutasavvıfların ve mütefekkirlerin düşünceleri olmalı, pergelin hareketli ayağı ise evrensel gelişme kanalları açık tutularak dikkate alınmalıdır. Dolayısıyla dinamik bir iktisat zihniyetinin tesisinde asgari şartın, söz konusu anlayışta yattığı ifade edilebilir. Öte yandan Ülgener, Türkiye projeksiyonunda oluşmaya başlayan rasyonel iktisadi bireyin, zaman içerisinde insan-insan ilişkisinde ruhsuz ve gayriahlâkî davranış sergilemesi olasılığında da endişe duymuştur. Belki de onun ortaya koyduğu "*melâmîmeşrep*" insan tipolojisi, bu kaygı ve endişeyi aşmada duyulan özlemi dile getirmektedir.

İnsan faktörünü etken kılmada ve dinamik bir iktisat, toplum ve siyaset anlayışının yerleşmesinde, Küçükömer'in iktisadi geri kalmışlık sorunsalında üzerinde durduğu maddi nedenlerin bertaraf edilmesiyle de yol katedilebileceği söylenebilir. Bu bağlamda Küçükömer'in ele aldığı bürokrasi, emperyalizm ve sivil toplum konuları etrafında işlenen düşünceler dikkatle yeniden değerlendirilmelidir. Bu noktada insan faktörünün ve üretim güçlerinin gelişmesinin önünde set olan tarihi-politik bürokratik yapı ile iktisadi bağımsızlığa engel olan emperyalist ilişkilerin tasfiyesi önem arz etmektedir. Bu hususlarla beraber halkın politik düzlemde kendisini ifade edebileceği, sorunlarını aktarabileceği mekanizmaların oluşumuna ve bunların işlerlik kazanmasına da zemin hazırlamak gerekmektedir. Böylelikle günümüze kadar uzanagelen irili ufaklı darbelerin ve darbe teşebbüslerinin tekerrür etmesinin önüne geçilmesinde önemli bir eşik aşılmış olacaktır. Dolayısıyla demokrasi bilincinin ve demokratik kurumların güçlendirilmesi, bu kapsamda oldukça önem arz etmektedir.

Neticede gerek Ülgener'in gerekse de Küçükömer'in iktisadi geri kalmışlık analizlerinden elde edilen bulguların, farklı disiplinlerden muhtelif düşünürlerin görüşleri ve güncel kuramsal modeller ışığında yeniden değerlendirilmesine ihtiyaç bulunmaktadır. Bu hususta gerçekleştirilecek katkılar, Türkiye'nin sosyo-ekonomik gelişmesinin sürdürülebilir bir düzleme oturmasında, insan faktörüne madde, toplum ve devlet karşısında fikri bir dinamizm kazandıracaktır. Bu husus ise rasyonel bir

çerçeve de işlerliği zayıflayan maddi ve manevi kurumsal faktörlerin, rayına oturması yolunda önemli bir kazanım olacaktır. Son tahlilde politik ve iktisadi karar birimleri, üniversiteler ve sivil toplum kuruluşları söz konusu fikri tartışmaların katılımcısı ve/veya takipçisi olarak reel hayata tatbik edilebilirliğini değerlendireceklerdir.

Kaynakça/References

- Akat, A. S. (2010). İdris Küçükömer'in mirası. İ. Küçükömer (Ed.), *Anılar ve düşünceler* içinde (s. 15–37). İstanbul: Profil Yayıncılık.
- Altun, F. (2005). *Modernleşme kuramı; Eleştirel bir bakış*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Arolat, O. S. (2011). Yerleşik doğrularımızı yıkan hoca: Küçükömer. A. G. Sayar (Ed.), *İdris Küçükömer* içinde (s. 141–149, 2. basım). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Avclar, S. B. (2002). Asya tipi üretim tarzına veda. *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 22, 1–28.
- Başkaya, F. (2000). *Kalkınma iktisadının yükselişi ve düşüşü* (3. basım). Ankara: İmge Kitabevi.
- Belge, M. (2010). Özgün düşünce yine kaybetti. İ. Küçükömer (Ed.), *Anılar ve düşünceler* içinde (s. 71–76). İstanbul: Profil Yayıncılık.
- Berkes, N. (2002). *Batıcılık, ulusçuluk ve toplumsal devrimler* (2. basım). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Beydilli, K. (1999). Islahat (XVIII. yüzyıldan Tanzimat'a kadar). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 19, s. 174–185). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Bilge, M. (2012). *Batılılaşma-sivil toplum-cuntacılık: İdris Küçükömer üzerine bir inceleme*. Ankara: A Kitap.
- Cirhinlioğlu, Z. (1999). *Az gelişmişliğin toplumsal boyutu*. İstanbul: İmge Kitabevi.
- Çakmak, O. (2010). Osmanlı'da piyasa zihniyeti ve girişimcilik (Adam Smith yaklaşımına göre bir analiz). H. Kapucu, M. Aydın, İ. Şiriner, Ü. Çetin ve F. Morady (Ed.), *Politik iktisat ve Adam Smith* içinde (s. 127–170). İstanbul: Yön Yayınları.
- Demirpolat, A. (2002). Ülgener ve geri kalmışlık sorunsalı. *Marife*, 2(3), 285–297.
- Dinçaslan, M. (2017). *Sabri F. Ülgener ve İdris Küçükömer'in perspektifinden Osmanlı-Türk toplumunda iktisadi geri kalmışlık analizi* (Doktora tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> adresinden edinilmiştir.
- Dinler, A. H. (2010). Büyük sezgilerin adamı. İ. Küçükömer (Ed.), *Anılar ve düşünceler* içinde (s. 109–112). İstanbul: Profil Yayıncılık.
- Divitçioğlu, S. (2010). Ya da 'paşa' ve 'bilim'. İ. Küçükömer (Ed.), *Anılar ve düşünceler* içinde (s. 113–130). İstanbul: Profil Yayıncılık.
- Doğan, N. (2010). Türk düşüncesinde “mani-i terakki” meselesi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17, 177–187.
- Erbaş, H. (1999). Gelişme yazını ve geleceği. *Doğu Batı*, 8, 11–31.
- Genç, M. (2014). Modern iktisadî büyüme karşısında Osmanlı sistemi ve ekonomisi. *Türkiye Günü*, 119, 5–14.
- İşirli, M. (1999). Islahat. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 19, s. 170–174). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Karaman, K. K. (2013). Hukuk, siyaset ve uzun dönemli iktisadi gelişme. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 35(2), 29–48.

- Kaynak, M. (2003). Kalkınma iktisadının kilometre taşları ve teknoloji. *Ekonomik Yaklaşım*, 14(49), 12–43.
- Küçükömer, İ. (2009). *Cuntacılıktan sivil topluma*. İstanbul: Profil Yayıncılık.
- Küçükömer, İ. (2013a). *Düzenin yabancılaşması* (4. basım). İstanbul: Profil Yayıncılık.
- Küçükömer, İ. (2013b). *Halk demokrasi istiyor mu?* İstanbul: Profil Yayıncılık.
- Myrdal, G. (1974). What is development? *Journal of Economic Issues*, 8(4), 729–736.
- Okumuş, E. (1999). İbn Haldun ve Osmanlı'da çöküş tartışmaları. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 1(6), 183–209.
- Orman, S. (2010). *İktisat, tarih ve toplum*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Öztürk, S. (2011). *Türkiye'de iletişim sosyolojisinin kaynakları: Boran ve Küçükömer üzerine 'semptomal' okumak*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Sarıbay, A. Y. (2011). Yeni bir disiplin fetişizmine doğru mu? E. Özdalga (Ed.), *Tarihsel sosyoloji* içinde (s. 136–153). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Sayar, A. G. (2007). *Bir iktisatçının entelektüel portresi: Sabri F. Ülgener*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sayar, A. G. (2008). Osmanlıdan 21. yüzyıla ekonomik, kültürel ve devlet felsefesine ait değişimler. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sayar, A. G. (2011). İdris Küçükömer'in entelektüel portresine dair bir deneme. A. G. Sayar (Ed.), *İdris Küçükömer* içinde (s. 207–268). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Sayar, A. G. (2012). Sabri Fehmi Ülgener. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 42, s. 289–291). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Toprak, Z. (1995). *Türkiye'de ekonomi ve toplum (1908-1950) milli iktisat-milli burjuvazi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ülgener, S. F. (2006a). *İktisadî çözümlenin ahlâk ve zihniyet dünyası: Fikir ve sanat tarihi boyu akisleri ile bir portre denemesi*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Ülgener, S. F. (2006b). *Dünü ve bugünü ile zihniyet ve din: İslâm, tasavvuf ve çözümlenme devri iktisat ahlâkı*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Ülgener, S. F. (2006c). *Zihniyet, aydınlar ve İzm'ler*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Weber, M. (2006). *Sosyoloji yazıları* (T. Parla, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yavilioğlu, C. (2002). Geri kalmışlık olgusu ve ekonomistik kalkınma teorileri. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 3(2), 49–70.
- Yörük, A. (1987). Prof. Dr. Sabri F. Ülgener. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 43(1–4), 15–24.

Post Yapısalcı Teori Bağlamında Post-Panoptik Gözetimin Küresel Politikası

Efe Baştürk¹

Öz

Bu makalenin amacı, yakın dönem gözetim literatürü içerisinde geliştirilen argümanların küresel bağlamını post yapısalcı kuramlar üzerinden tartışmaktır. Makalede öncelikle post yapısalcı kuramın neden günümüz küresel dünyasında devlet refleksini kavramak için uygun bir araç olabileceği tartışılacaktır. Ardından, post panoptik gözetim teknolojileri ve politikalarının incelenmesi yapılacaktır. Son olarak makale, günümüz post panoptik gözetim teknikleri uygulayan bir devlet modelinin post yapısalcı analizine dair önermeler sunacaktır. Makalenin esas amacı, post panoptik gözetim teknikleri aracılığı ile devlet kuramına ilişkin özgün bir bakış açısı geliştirmektir. Post panoptik gözetim aygıtları ve uygulamaları, daha akışkan ve hareketli bir iktidarın işleyiş unsurlarını oluşturmaktadır. Bu nedenle, gözetim iktidarındaki değişim ve dönüşüm, öncelikle iktidar ilişkilerindeki dönüşümleri kapsayacak biçimde tartışmaya açılmalıdır. Post yapısalcılığın bir devlet kuramı olarak tartışılmasının temelinde, küresel boyutta meydana gelen bir olgu yatmaktadır. Bu olgunun temelinde, gözetim uygulamalarının sınır ve mekan aşımı bulunmaktadır. Yeni gözetim uygulamalarının nesneyi her yerde izleyebilme yeteneği, gözetimin küresel ve olumsal vasfını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler

Post panoptikon • Gözetim • Devlet • Post yapısalcılık

Global Politics of Post-Panoptic Surveillance in the Context of Post-Structuralist Theory

Abstract

The aim of this article is to discuss the global context of the arguments developed in the recent surveillance literature through post-structuralist theories. First, an argument is made that the post-structuralist theory can serve as a tool for understanding the state reflex in today's global world. Then, the post-panoptic surveillance technologies and politics are examined. Finally, the article presents suggestions for post-structural analyses of a state performing post-panoptic surveillance techniques. The main goal of the article is to compose an original perspective on state theory through post-panoptic surveillance techniques. Post-panoptic surveillance devices and applications constitute elements for the functioning of a more fluid and active government. For this reason, the change and transformation of the power of surveillance must first be debated to include transformations in power relations. At the base of the discussion is post-structuralism as a theory of the state, a phenomenon that lies in the global dimension. On the basis of this phenomenon, some new surveillance practices surpass borders and spaces as well. For this reason, the ability of new surveillance applications to monitor objects everywhere reveals the global and contingent nature of surveillance.

Keywords

Post panopticon • Surveillance • State • Post-structuralism

¹ Efe Baştürk (Dr. Öğr. Ü.), Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Rize, Türkiye.
Eposta: efe.basturk@erdogan.edu.tr

Atrf: Baştürk, E. (2018). Post yapısalcı teori bağlamında post-panoptik gözetimin küresel politikası. *SİYASAL: Journal of Political Sciences*, 27, 47-68. <http://dx.doi.org/10.26650/siyasal.2018.27.1.0001>

Extended Summary

The close relation between surveillance power and the modern state has exceeded in today's post-modern global world. Panopticon as a modern surveillance technique is a projection of the modern state based on territorial domination, but it does not have any theoretical answers for the ways in which a global power that transcends borders functions. For this reason, a theoretical discussion focusing on the present condition of state theory is inevitable and is this study's purpose. According to the basic claim of this study, transformations in surveillance techniques that are functional in today's global world require a fundamental change in state theory. Just as modern state theory can be traced through panopticon, a modern surveillance technique, contemporary postmodern state theory can similarly be explained based on present surveillance techniques that are called "post-panopticon."

Post-panopticon is a very new level that surpasses panopticon, a power technique that is identified with Foucault in surveillance literature. According to this, the power of surveillance is no longer spatial but is a network-power model that transcends spaces. Panopticon, based on the claim of territorial sovereignty of the modern state, reflects the spatial setup of surveillance power. This "spatial power," which is highly prevalent in Foucault, is based on the idea of "enclosed spaces" in the functioning of modern power. "Enclosed space" is a phenomenon that gives concrete content to power while working through dualities. This model of surveillance power, which Foucault observes in prisons, barracks, hospitals, clinics, etc., resembles that of the territorial sovereignty of the modern state because the modern state itself is based on the idea of establishing a certain isolated space while establishing its sovereignty. The territorial sovereignty of the modern state manifests itself by dividing the boundary into two parts, internal and external. And this sovereignty depends on specific surveillance and control techniques which are processed by state in order to perpetuate the division between interior and exterior. For this reason, an important similarity exists between the panopticon based on spatial observation and the modern state established in the center of sovereignty and based on territorial separation.

What happens when we place this theoretical partnership in today's global world? Since the purpose of this study is to address this, it aims to debate the transformation in state theory relationally and functionally at a bilateral level. In other words, the basic claim of this study is that state theory cannot be understood in a normative context alone. For this reason, in this study, a roadmap is sought to conceptualize the theory of state in a functional context and, therefore, some suggestions are made. First, the theoretical plane of trying to position state theory in today's world is carried out with the explanation of post-structuralist arguments. In today's global world, where the modern theory of the state is exceeded the functional scope of power of the state has become more ambiguous. The very reason for this argumentation depends

on a reality that implies that the state has been transformed from being a predictable territorial sovereign to being a more contingent sovereign. For this reason, we need to do away with modern assumptions about the state at the theoretical level.

This is exactly where post-structuralist theories can help us comprehend the transformations of the state in both the functional and theoretical context. The reason is that the post-structuralist theory emphasizes the perpetual and endless contexts of power relations. That is why it can create a suitable way of realizing the contingent functioning of the state in the new global era. The post-panoptic nature of today's surveillance techniques is more contingent, flexible, and "normalized" than the panoptic techniques. We can see the differences between panopticon and post-panopticon in the functioning process. For example, unlike panopticon, post-panopticon forms surveillance relations in a context that transcends space. Thus, anything could become an object of surveillance power. Second, contemporary post-panoptic surveillance techniques dissolve the fact of "frontiers" so that boundaries separating states from one another are shifted from a territorial to a relational concept. A distinction exists in a state model that is based on territorial sovereignty when the states are considered to have transcendental monitoring capabilities. In this new state model, the function of surveillance is ambiguous and borderless. For this reason, transformations in the sovereignty of the state, which is the main subject of the surveillance, should be considered. As a result, this study aims to discuss the transformations in state sovereignty at the center of the changes and transformations in surveillance, which is a specific instrument of power. However, the most important part is that the turning of the state into a more contingent power requires the examination of state theory in a post-structural context because this offers more efficient theoretical tools to conceptualize both the contingent and ambiguous dimensions of contemporary power relations that are the functions of the state.

Post Yapısalcı Teori Bağlamında Post-Panoptik Gözetimin Küresel Politikası

Çağdaş gözetim literatürü içerisinde son yıllarda yapılan çalışmalara bakıldığında, gözetim iktidarı ile bu iktidarın “birincil” faili olan devletin edimsel kapasitesi ve sınırları anlamında önemli dönüşümler meydana geldiği görülmektedir (Boyne, 2000; Gill, 1995; Simon, 2005). Uygulamadaki bu dönüşümleri mercek altına alan literatür her ne kadar bunu devlet-merkezli bir okuma üzerinden gerçekleştirirse de bu dönüşüm üzerinden devleti yeni baştan teorize edebileceğimiz güzergah noktaları saptayabiliriz. Bu noktalar, kısaca, devletin gözetimsel iktidarındaki dönüşüm, yoğunlaşma ve odaklanma hususlarını içermektedir. Gözetimin modern bağlamı olarak addedilen ve Foucault tarafından teorize edilen Panoptikon-merkezli okuma (Castel, 1991; Foucault, 2011a, 2013a, 2013b), devlet gözetimini çoğunlukla teritoryal-mekansal ve jeopolitik bir perspektif üzerinden değerlendirmiştir (Giddens, 2008). Bunun önemli nedenlerinden bir tanesi, devletin modern teorisi ile gözetimin panoptik [modern] uygulaması arasındaki benzerliktir. Diğer bir ifadeyle, kuramsal açıdan “modern devlet” adıyla anılan ve Weber’in ünlü “şiddet tekeli” formülasyonunu muhtevasında barındıran Devlet ile bu kavramsal içeriğe uygun bir şekilde kapalı-mekânsal (*spatial*) örgütlenmiş bir gözetimsel iktidar uygulaması olan Panoptikon arasında mantıksal bir uyum yakalamak mümkündür. Bu uyum, en basit şekilde, devletin teritoryal örgütlenmesi ile panoptik gözetimin mekânsal işleyişi arasındaki benzerlikte çıkarsanabilir.

Foucault’cu teori açısından panoptik gözetim, normallik şemasının dışında bırakılmış “sapma” unsurlarının kapatıldığı ve bu kapatılma üzerinden normleştirici ve disipline edici iktidarın pratik edildiği bir genel politik ekonominin (Foucault, 2013c, s. 51) tamamlayıcısıdır. Bu politik ekonomi içerisinde toplumsal düzen, normal-anormal ikiliği arasında birtakım stratejiler yoluyla sağlanır. Foucault, modern toplumun topyekun güvenlik toplumuna dönüştürüldüğü evrede gözetimin uygulanma biçimleri ve nedenlerini sorunsallaştırır (Foucault, 2013c, s. 89). Buna göre modern iktidar, norma dayalı şekilde gözetleme ve adlandırmaya dayalı disiplinler stratejiler yoluyla toplumun üretkenliğini ve istikrarını sağlamaktadır. Bunu yaparken de toplumsallık ikiye bölünür: bir tarafta normalliğin düzenli şekilde vuku bulduğu üretken mekanlar (fabrika, okul, kışla, vb.); diğer tarafta ise yeniden norma kazandırılması için spesifik bir kapatma teknolojisinin uygulandığı kitlelerin bir arada tutulduğu mekanlar (hapishane, ıslah evleri, klinik, vb.). Foucault’cu teori içerisinde bu panoptik boyut, modern devletin jeopolitik temsili ile benzerlik taşır.

Gözetim üzerine çağdaş literatüre geldiğimizde ise, özellikle yirminci yüzyılın son çeyreğinden itibaren gelişen teknolojikleşmiş ve küresel kontrol teknikleri ile küresel çapta politik algıyı oluşturan etkileşimler ve eklemlemeler arasındaki

yakınlığa odaklanarak devlet ve iktidar teorisinin yeni baştan açılmanmaya çalışıldığını görmekteyiz (Lyon, 1997, s. 63; Mattelart, 2012, s. 175). Bu yeni literatür, Foucault’cu panoptikon teorisinden ziyade, gözetimsel iktidarın post panoptik evreye doğru ilerlediği tezinden hareket eder. Bu bağlamda; ikilikler üzerinden değil çoklu varyantlar halinde ve spesifik düzeyde çalışan kapatıcı mekanlar yoluyla değil, mekan-aşırı bağlamlara sirayet eden ve son olarak verili norm düzeyinden hareketle iktidar uygulamanın ötesinde normun olumsal üretimi vasıtasıyla daha akışkan ve istisnai bir stratejinin uygulanmakta olduğu bu kuramsal literatür tarafından iddia edilmektedir. Diğer bir deyişle, bu yeni literatür açısından gözetim post panoptik ya da post Foucault’cu bağlamda değerlendirilmektedir. Bu yeni kuramsal izlek içerisinde gözetim, standardize edilmiş normun kapatıcı mekanlar yoluyla tatbik edilmesi ve sonuçta nüfusun üretkenleştirilmesine dayalı disiplin teknikleri ile paralel işleyen bir mekanizma olarak anlaşılır. Gözetim, artık, ne ikilikler oluşturarak normalsal bir yönetimi inşa edecek olan ne de nüfusu üretkenleştirmek üzerine programlanan bir politik ekonomidir; gözetim, daha ziyade, mekanları bir ağ içinde kat eden ve verili bir normun tatbik edilmesine değil, olması muhtemel bir *olumsallık*² düzleminin öngörülebilir kılınması üzerine odaklanan yorumlayıcı bir teknolojidir.

Panoptikon ve post panoptikon arasındaki gözetimsel farklılıklar, öncelikle, gözetimin nedeni ve politik amaç ile kapasiteler göz önünde bulundurulduğunda devlet teorisindeki dönüşümler ile ilgilidir. Bu makale, panoptik gözetime dayalı devlet teorisi ile post panoptik gözetimin uygulandığı bir devlet teorisi arasındaki farklılıkları çözümlenmekten ziyade, günümüz post panoptik gözetim iktidarının işlevsel kılındığı bir devlet kuramını post yapısalcı önermeler üzerinden ele almaya çalışacaktır. Post yapısalcı kuramların ele alınma sebebi, devlet teorisinin modern bağlamı üzerinden post panoptik gözetimi kavrayamayacağımıza ilişkin temel önermenin kabulünden kaynaklanmaktadır.

Post Yapısalcı Düşüncenin İçeriği ve Devlet Teorisi İçin Yol Haritası

Yapısalcılığın “mutlaklık” kategorisine karşı eleştirel bir tavır takınmak suretiyle anlamın “eksikliği”ne göndermede bulunan post yapısalcı kuram, ben ve öteki arasında istikrarlı ve düzenlenmiş bir ayrımsal ilişkinin bulunamayacağını öne sürer (Sarup, 2004, s. 9; Saygın, 2010, s. 28). Bu önermenin temel varsayımı, kökenlerini Derrida’da bulabileceğimiz bir yaklaşım olarak “fark” felsefesidir. Fark felsefesi ile Derrida, Batı felsefesinin düşünce tarihinin egemen koordinatlarına sinmiş bir mutlaklık ve Bir-leştirme arzusunu eleştirerek, fark mefhumunun giderilemeyeceğini dile getirir

2 Bu çalışmada olumsallık sözcüğü, iktidarın uygulanışındaki değişimi ve dönüşümü anlamak/anlatmak maksadıyla kullanılmaktadır. Modern panoptik gözetim, hâlihazırda kabul edilmiş risk unsurları üzerine yönelen “düzenleyici” (regulatory) bir iktidar aygıtı iken; post-panoptik gözetim, kodlanmamış olguları bir ağ gibi kat ederek, onlar arasında ilişki kuran ve bu nedenle işleyişi bütünüyle “olumsal” sayılabilecek bir “denetim” (control) iktidarındır. Panoptik gözetim, verili normun tatbik edilmesiyle ilgili iken; post-panoptik gözetim, riski kodlayacak normdan bağımsız şekilde esnek bir biçimde çalışır. Olumsallık sözcüğüne ilişkin sosyal teorik bir tartışma için bk. Çelebi (1995, s. 24–29).

(Derrida, 1999, s. 51). Modern düşüncenin hakim nosyonu olan ve “ben ve öteki” arasında kati bir hiyerarşi ve farklılık yerleştiren Descartes’çı felsefenin aksine, post yapısalcı felsefe, her şeyden önce özneye içkin bir tamlığın bulunmadığını ve bu nedenle öteki ile ilişkinin kesin sınırlarla ayrılmış hiyerarşik bir ilişki olamayacağını iddia eder.

Özne’nin eksik oluşu ve öteki ile ayrılmış bir mesafenin bulunmayışı, post yapısalcılığın temel önermesidir. Bu önerme ile post yapısalcı kuram, bir taraftan özne ve öteki arasında hiyerarşiyi sorunsallaştırırken, diğer taraftan evrensel bir özne kategorisi ve ötekileştirme hamlesini yapışöküme uğratar. Yapışöküm, Derrida’nın kullandığı bir felsefi araç olarak, iki kavram arasındaki yapısal farklılaştırmanın ve hiyerarşinin “doğallaştırılması”nın eleştirisidir (Lüdemann, 2014, s. 26). Bu yöntem, öteki ile olan doğallaştırılmış farklılığı ve hiyerarşiyi kökensel bir eleştiriye tabi tutmak suretiyle yapının istikrarsızlığını vurgular (Derrida, 1982, s. 9). Derrida için önemli olan şey, kendisinde “tamlik” hissi uyandıran ve yolla öteki karşısında belli bir hiyerarşi ve üstünlük zannına kapılan bir öznenin imal edilmesinin koşulu olan yapının istikrarsızlığının çıkartılarak, bu sayede öznedeki eksikliği deşifre etmektir (Derrida, 1982, s. 22). Bilindiği üzere yapısalcılık, özneleşme sürecini belli bir tanımlanabilirlik ve tanınabilirlik düzlemi içinde kurar; bu sayede özneye uyumlu kılınmış bir faillik evreni yapılandırır (Levi-Strauss, 2012, s. 191). Foucault da, özneleşmenin koşullarını daima modern iktidarın düzeneklerine içkin tabiiyet biçimlerinde kavramaya çalışmış ve bu tabiiyet biçimlerinin hem maduniyeti fakat hem de maduniyete özgü ya da madunluğa bağlı bir özgürlüğü içerdiğine dikkat çekmiştir (Foucault, 2011b, s. 63). Şu halde yapı, özneye belirli bir faillik alanı açan ve bu alan içerisinde onu tabii kılma suretiyle özgürleştiren bir bağlam olarak anlaşılmaktadır.

Öznenin yapı içerisinde tanımlanabilirliği ve anlaşılabilirliği post yapısalcı eleştirinin en temel referansıdır. Bu nedenle post yapısalcılık için, anlama ilişkin istikrarsızlığın kökensel mevcudiyetinde, anlamın her daim başka anlamlara eklenme zorunluluğunun olduğu söylenilebilir. Buna göre anlam ve varoluş ancak “ilişkisel” olarak türeyebilir ve kavranabilir. Anlamın ilişkisel oluşu, varoluşun tek başına ya da öteki ile ayrılmış bir bağlamda ele alınamayacağını göstergesi olarak sayılır. Bu, hem siyaset felsefesi içerisinde hem de uluslararası ilişkiler teorisi içerisinde devlet ve siyasal kavramlarının incelenmesinde radikal dönüşümler yaratmıştır. Örneğin Todd May, post yapısalcı felsefenin siyasal olanı ele alış biçiminde yaratmış olduğu radikal kırılmayı *biçimsel* olandan *stratejik* olana geçiş olgusunda görmektedir (May, 2000, s.14). Buna göre, siyasal olgular soyut ve normatif olan karşısında pasifize kılınmış edilgenlikler olarak değil, olan ve olabilecek arasında radikal bir ayırmadan ziyade birbirilerine dönüşlülükler içeren boyutlar olarak ele alınmalıdır.

Benzer şekilde, Ashley de uluslararası sistem içerisinde devletin (özne) kuruluş ve varoluş sekanslarını Derrida’cı bir ekseninde okuyarak, klasik modele dayalı jeopolitik

ayrışmışlık içerisinde devletin anlamlandırılmayacağını öne sürer (Ashley, 1988, s. 243). Bu, tam da post yapısalcı felsefenin koyutladığı gibi özne ve öteki arasındaki ilişkinin “ilişkisel” okunmasıdır: devlet, öteki ile belli maddi ayrımlar (jeopolitik sınır) bağlamında farklılaşması ve bu farklılaşma vasıtasıyla varoluşsal anlamını ve gerçekliğini edinen bir entite değil (Diez, 1999, s. 90), tersine, kendi varoluşsal gerçekliğini öteki ile ilişkilene yoluyla anlamlandıran bir kavramdır. Burada sınır, her iki kategoriye birbirinden ilelebet ayıran bir çizgiyi değil, tam aksine birbirlerine dönüşebilme ihtimallerinin olumsal karakteristiğini yansıtmaktadır. Bu olumsallık, devletin politik özne olarak ortaya çıkmasında *eklemlenme* unsurunun etkisini yansıtmaya bakımından önemlidir. Post yapısalcı kuramın, *anlamın söylemsel inşası* olarak formüle ettiği bu temel varsayıma göre, varlık kategorisi kendiliğinden bir anlam içermez. Bunun siyasal kuram açısından örneklemesini devlet kavramı üzerinden inceleyen Shapiro’ya göre devletler, nesnel bir tehdit işaretlemesi (öteki’yi gösterme veya söylemsel olarak kurma) yoluyla egemenliğini *dil* üzerinden sağlamaktadır (Shapiro, 1988, s.11). Böylece dış politika (öteki ile ilişki) daima “gerçeklik üretimi” yoluyla devlete alan açma ve hatta tanınma ve tanımlanabilme pratiği olarak okunabilir.

Burada post yapısalcı kuramın “eksiklik” üzerine olan vurgusuna ilişkin bir saptama yapmamızda fayda var. Devlet kavramının ilişkisel mahiyetini göz önünde bulundurduğumuzda, daha doğrusu öteki ile olan ilişkide olumsal adlandırmalar zinciri yoluyla kendi varlığını ve bu ilişkinin biçimini ve içeriğini adlandırması, kavramın daima bir eksiklik barındırdığını gösterir. Eksiklik mefhumunun post yapısalcı kuramda tartışılması, anlamın ilişkisel bağlamına olan vurgudan ileri gelir. Örneğin Connolly, varoluşun anlamlandırılması ve tanınması noktasında bir gösterge olan kimliğin temelinde eksiklik bulunduğunu ileri sürer. Bu eksiklik nedeniyledir ki, kimlik ancak öteki ile ilişki yoluyla kurulabilir (Connolly, 1992). Post yapısalcı kuram açısından anlam hiçbir şekilde ontolojik bir düzleme tekabül etmez; keyfi ve olumsaldır. Kimliğin var olma nedeni, benliğin kendini kavrama ihtiyacıdır (Laclau, 2013, s. 85). Ancak bu kavrama düzeyinin ilişkisel olduğu kadar belli bir eksiklik fenomenolojisinden türediği unutulmamalıdır: *evrensel ve tikel arasındaki özdeşleşememe durumu, son kertede tikelin kendinde evrenseli temsil etmesine bağlıdır* (Laclau, 2000, s. 69). Bunun anlamı, kavram, kendi mevcudiyetinde kendi ideali ile mutlak özdeşlik yakalayamayacağı için, bu bağı söylemsel –yani olumsal– olarak üretebilir. Devletin, bu eksikliği söylemsel kurma biçimi *güvenlik* kavramında açığa çıkar: zira güvenlik, devletin, dışsal bir tehdit hissetmek suretiyle kendisini belirli düzeyde anlamlandırması ve bu anlam düzlemi üzerinden dışarıyla ilişkilene biçimini yansıtır (Weldes, 1999, s. 10). Devletin bu ilişkiyi güvenlik üzerinden sağlamasının nedeni, kendi varoluşunun ontolojik imkansızlığını kurma çabasından ileri gelir. Diğer bir deyişle, devlet, yapısal ve kurumsal anlamda “var” olsa da, bu varoluşunu somut mevcudiyetin ötesinde bir bağlamda deneyimleme ihtiyacı güder. Bunun anlamı, devlet, ontolojik mahiyette fenomenal deneyimini,

kendiliğini kavrayabileceği bir düzlem içerisinde kavrayabilir. Güvenlik, devletlerin bu fenomenal deneyim ihtiyacına yanıt sağlayan düzlemdir. Devletin güvenlik söylemi yoluyla varlığını sürdürmesi, sınır mefhumunun *pratik edilmesinde* kendini gösterir (Norton, 1987). Sınır mekan-ötesi bağlamlarda kurulan ve devleti var eden söylemsel formasyondur. Zira devlet, sınır mefhumunu, söylem vasıtasıyla belli bir ötekiliği işaret ederek kurar.

Gözetimsel İktidarda Dönüşümler

Modern Devlet ve “Panoptik Akıl”

Gözetim literatüründeki çağdaş trend, panoptikon sonrası bir gözetim mantığının deşifresi üzerine kuruludur (Haggerty ve Lyon, 2014). Post panoptik gözetim teorileri, elektronikleşmiş kontrol ve denetim teknikleri ile “yorumlayıcı” bir stratejinin özgül biçimleri üzerine eğilmektedirler. Panoptikon, gözetimsel iktidarın mekânsal bağlamına ve farklılaştırma üzerine kurulu stratejisine tekabül ederken, post panoptikon bu gözetimsel aygıtın mekan-aşırı işleyişine göndermede bulunur. Mekansallık, tıpkı modern devlet kuramının özgül varyantı olan jeopolitik konumlanma biçimindeki gibi, ayırım ve farklılaşma yoluyla kategorik olarak biçimlenme anlamına gelir (Dandeker, 1994). Diğer bir deyişle, panoptik gözetim, modern devlet kuramının ele alınmasındaki nesnel koşullar ile beraber düşünülmesi gereken bir olgudur. Zira panoptik gözetim, öncelikle, modern devletin spesifik işleyişinin özgül bağlamlarını oluşturan kimi noktaların somutlanması amacıyla devreye sokulan bir teknolojidir.

Modernliğe özgü rasyonalizm arayışı çerçevesinde toplumsal olanın belirli bir ideal çerçevesinde kurgulanarak sosyal hayatın norma uyarlanması gerekliliği, panoptikonu üreten asli ilke olmuştur. Nitekim kavramı ilk kullanan Bentham, bu tekniği bir gözetleme yönteminden ziyade toplumsal hayatın organizasyonu için devletin elinde bulunması gereken temel aygıt olarak nitelendirmişti (Bentham, 2008, s. 11). Foucault da, panoptikon olgusunda bütün bir modern düşüncenin epistemolojik ve politik içeriğini bir arada görmüş ve panoptikon’u modern devlet aygıtının merkezine yerleştirmiştir (Foucault, 2012a, s. 76; 2013b, s. 306). Zira modern devletin bir taraftan jeopolitik konumlanma yoluyla belirli bir *tikellik* kazanması, diğer taraftan da bu tikelliğe özgü bir *istikrarlılık* düşüncesinin atfedilmesi, panoptikon’un ön koşulu olarak düşünülebilir. Çünkü panoptikon, Foucault’cu argümantasyon içerisinde, rasyonalitenin öngördüğü epistemolojik kabul çerçevesinde, dünyayı ikilikler dahilinde düşünen ve buna uygun örgütleyen modern aklın işleyiş biçiminin genel bağlamı olarak kabul edilmektedir. Nitekim modern devletin politik, askeri, hukuki ve bilimsel işleyişine baktığımızda mekânsal kapatma ve ayırma tekniklerini ve sürekli ikilikler kurmak suretiyle toplumsal yaşamı birbirilerinden radikal düzeyde farklılaşmış alanlara bölerek yöneten bir devlet aklını görmekteyiz. Panoptikon, salt

bir gözetim aygıtı değil, daha ziyade özgül bir devlet aklının hayata geçirilmesidir (Foucault, 2013c, s.115; Lemke, 2016, s. 229). Devlet aklına sirayet eden bir mantık olarak panoptikon, devletin bir taraftan kendisini jeopolitik düzeyde ayırmış olarak kurmaya yatkın olmasının, diğer taraftan da devletin, içeride kendisini tikel bir gerçeklik olarak kurmaya imkan sağlayacak ikiliklerin politik-askeri-hukuki-bilimsel yöneticisi olmasının bir biçimidir.

Post Panoptik Gözetim ve “İlişkisel Devlet”

Gözetimin panoptik bağlamı ve onunla ilintili modern devlet teorisi, devletleri kendi mekânsal dünyalarında – kendi tikel bağlamlarında – normatif ele almanın bir biçimidir. Bu teorik mülâhaza, devlet kavramını üst-norm olarak değerlendirmek suretiyle olgusalıktan sıyırmayı dener. Panoptik gözetimin modern devlet kuramı içerisinde konumlanması, devlet olgusunun tüm ikilik düzeylerinden bağımsız, onlara aşkın ve her şeyden önemlisi “doğal” bir gerçeklik düzeyinde sunulmasını beraberinde getirir. Bu teorik varsayım, devleti belirli bir “tamlik” mevkiine oturtmakla kalmaz, aynı zamanda gözetim ilişkisini de aynı oranda doğallaştırır ve ilişkisel bağlamın dışına taşır.

Post panoptik gözetimin panoptikon’dan “kopuş” olarak formüle edilebilmesinin ve daha önemlisi bu kopuşun devlet merkezli bir iktidar teorisi içerisinde radikal bir kırılmayı temsil etmesinin varsayımsal ön koşulu, devleti ve ona bağlı gözetimsel iktidar ilişkisini yeni baştan ele almaktır. Post panoptikon’un özgüllüğü, yalnızca elektronikleşmiş vesanal ortama aktarılmış denetim ve takip sistemlerinin yoğunlaşması ve çoğalması ile değil, bu sistemlerin “politik” açıdan sorunsallaştırılmasıyla anlaşılabilir (Bigo, 2008; Rose, 1999). Panoptikon’daki politik bağlam, devletin kendi jeopolitik kapalılığı ile uyumlu biçimde işler kılınan ve bir güvenlik programı olarak daha çok ulusal düzeyde işlevsel kılınmış bir idare mantalitesine dayalıydı. Bu mantalitenin *kapalı* bir panoptik aygıtta temsil edilmesinin en önemli nedeni, devletin dışarı ile olan ilişkisindeki sınırlılık ve bu sınırlılığın epistemik bir önkabul olarak türetilmesidir. Diğer bir deyişle panoptikon, devlet aygıtına bağlı gözetimsel iktidarın kapalı ve sınırlı bir ulusal mekan ölçeği dahilinde işleminin ve yalnızca spesifik düzeyde sorunsallaştırılan verilere odaklanmasının bir yansımasıdır (Giddens, 2008, s. 245). Bu gözetim aygıtının asıl işlevi, normun evrenselliğinin sağlanmasının yapılabilmesi maksadıyla norm-dışı öğelerin görünür kılınmaları ve bu görünürlük üzerinden spesifik işlevlerle donatılmış mekanlarda kapatılarak normun sağlama alınmasıdır. Normun ikilikler üzerinden sağlama alınması ile devletin gözetimsel aygıt üzerinden evrenselliğini muhafaza etmesi, olgusal düzeyde belli bir ortaklığa işaret eder. Her ikisinde de evrensel olan ile özdeşleşmiş kategori, radikal farklılaşmışlığı ve tikelliği üzerinden anlaşılır.

Post panoptikonda ise iki açıdan bu panoptik bağlamdan farklılaşma görülür: birincisi, post panoptikon, devlete ait gözetimsel iktidarın “mobil” vechelerine

odaklanır (Armstrong, 1999). Panoptikon'daki gibi mekânsal bağlamda belirli ikilikler üzerinden ayırma üzerine kurulu yönetim stratejisi yerine, daha olumsal kategoriler gözetimin nesnesine dönüştürülür (Castells, 1989). İkincisi, bunun ön koşulu olacak biçimde, gözetimsel iktidarın amaçlılığı ve işlevselleştirilmesi bağlamında hipotetik farklılaşmadır. Post panoptikon, modern aklın öngördüğü şekliyle “düzenleyici” ya da “disipline edici” bir iktidar mantığından uzaklaşarak, risk kategorisinin bütünüyle ayırma yapılamayacağı savı üzerine kuruludur. Riskin ayırma yapılamaz oluşu, onun bir taraftan spesifik bir mekana kapatılabilirliği ile, diğer taraftan da bu risk kategorisinin bütünüyle devre dışı bırakılamaz olduğu savı ile bütünleşiktir. Diğer bir deyişle post panoptik gözetimin birincil varsayımı, risk kategorilerinin artık ikilikler kurmaya imkan sağlamayacak denli çoğullaşmış, toplumsal alanların bütününe doğru yayılmış ve dağılmış olduğu ve belirli normatif dizgelere bakılarak anlaşılacak denli olumsal ve bu yüzden de daima adlandırmaya müsait olduğu tezi üzerine kuruludur. Risk olgusuna yüklenen olumsallık, riskin kendisinde yüklü olan bir anlamı değil, onu “risk” adıyla kodlayacak olan yönetim aygıtının “şarta bağlı” (*conditional*) tavrını işaret eder.³

Bu olgu, post panoptik gözetim teknolojilerinin bir taraftan yaygınlaşması yoluyla, diğer taraftan bu yaygınlaşmanın koşulu olarak ilgili teknolojinin asli faili olan devletin bu teknikleri hangi politik algı ve program dahilinde kavradığını anlamamıza yardımcı olur. Panoptikon'dan post panoptikon'a geçişte gözetim tekniklerindeki radikal farklılığın sebebi yalnızca teknolojik bir gelişim üzerinden okunamaz; zira bu farklılaşmanın en önemli unsuru, devletlerin bu teknikleri kullanma konusunda kurdukları nedensel ilişkilerin özgün boyutudur (Burnham, 1983, s.10). Post panoptik gözetim teknikleri, normalleştirici bir iktidar stratejisinden ziyade “önleyici” bir biçimde hareket eden teknolojilerden oluşmaktadır (Lyon, 2013, s. 55; Marx, 2002, s. 13). Ancak bu “önleyici” mekanizma, panoptikon'daki gibi, “önlenecek olanın ön-belirlenmişliği” üzerinden değil –diğer bir deyişle halihazırda “anormal” olarak kodlanan bir dışlama alanı üzerinden değil–, tersine, herhangi bir işaretleme taşımayan gündelikliğin izlenmesi üzerinden işlemektedir. Panoptikon'da norm-dışında kalan sapma unsurlarının düzenleyici bir program dahilinde mekânsal kapatmalar yoluyla gözetim altında tutulmasına karşılık olarak post panoptikon'da verili bir “norm-dışı” alan bulunmaz. Post panoptikon, rasyonel ve sabit bir ikilikler arasında uyarlayıcı ve düzenleyici olarak hareket eden spesifik bir iktidar mantığından ziyade, öngörü yoluyla risk kategorisini sürekli yeni baştan “adlandıran” bir iktidar stratejisine tekabül eder. Panoptikon'dan farklı olarak, post panoptik gözetim aygıtlarının

3 Burada bir konuyu açıklamak gerekiyor. Foucault da modern iktidarın devlette temsil edilen biçimi olarak Raison D'etat mefhumunun şarta bağlı gelişen olumsal kipine işaret etmektedir. Ancak Foucault, “devlet aklı” mefhumunun daima ikilikler kurarak işlediğini, dahası bu ikiliklerin mekânsal düzeylerde “kapatılarak” normun alanında kodlandığını düşünür. Öyleyse devlet aklı, risk-kodlama işleminde şarta bağlı bir tavır geliştirse de, son kertede normun hakimiyetini önvarsayarak, normun tatbikini ön plana alır. Buna karşın post-panoptik evre, kodlanan risk mefhumundan ziyade riski kodlayacak olan gözetim aygıtının olumsal işleyişini yansıtır. Burada norm, riskin öncesinde mevcut olan bir “referans” değil, gözetim sürecine göre biçimlenen bir “öngörülemelik” durumu içerir.

nesnesi halihazırda kodlanmamış birimleridir ve gözetimin yönelimi, burada, öngörü sağlamak amacıyla önleyici bir reflekste bulunmaktır. Ancak, tekrar etmek gerekirse şunu söylemekte yarar vardır: olumsuzluk, yeni baştan tanımlanmaya açık olan risk kategorisi değil, tanımladığı risk kategorisine göre konumlanan gözetimsel iktidar aygıtına işaret etmektedir.

Gözetimin nesnesindeki dönüşümün nedeni, öncelikle, devletin yetki ve ilgi alanında olan ve “risk” unsuru taşıyan meselelerin giderek klasik bağlamından kopmasıdır. Beck’in söylediği üzere risk kavramının sınır-aşan bağlamı, devletler arasındaki klasik mesafeyi ve ayrımı ortadan kaldırmıştır (Beck, 2011, s. 73). Devletler arası sistemde klasik anlamda ayrımların sürdürülebilir olmaktan çıkışı ve tehditlerin küreselleşmesi, devletlerin tek referans olarak kendi iç potansiyellerine başvurmasını imkansızlaştırmıştır (Bouchard ve Carroll, 2002, s. 240). İşte post panoptik gözetimin mekan-aşırı bağlamının aynı zamanda ulus-aşırı ve uluslararası bağlama göndermede bulunması bu nedenledir. Devleti, diğer devletlerden ayıran ve kendi iç “tutarlılığını” deneyimlemesine imkan sağlayan sınır mefhumunun aşınmaya uğraması karşısında sınır denetimlerindeki politik yoğunlaşma artış göstermiştir (Salter, 2005, s. 47). Sınır gözetimi, artık iç-dış ayrımının belirlendiği uç noktası olmaktan çıkmış (Walker, 1993, s.127), devletlerin kendi iç mekanlarına ait güvenlik algısı ile benzeşerek sınır olgusunun kendisini müphemleştirmiştir. Ulusal mekanın içerisinin giderek daha “korumasız” (*vulnerable*) hale gelmesi, güvenlik ve risk yönetimine dair yoğun ve kapsamlı (*advanced*) teknolojilerin ulusal çapta örgütlenmesine alt yapı sağlamıştır. Gözetimin makro-politik bağlamından (sınır muhafazası ve iç-dış ayrımının uzamsal tatbiki) mikro-politik bağlamına (sınırların geçirgenliğine karşı ulusal çapta tasnif, ayırım, gözetim, izleme faaliyetlerinin artması) geçiş burada anlam kazanır.

İşte post panoptik gözetimin asli boyutu, tam da bu noktada açığa çıkar: verili kılınmış ikilikler üzerinden ayrımlaştırmaya dönük biçimde programlanmış bir gözetimsel iktidar yerine, risk kavramının müphemliği ve küresel belirlenimi nedeniyle, *yorumlayıcı* ve *adlandırıcı* bir iktidar aygıtı geçmiştir (Poster, 1990). Bu gözetimsel teknoloji, halihazırda herhangi bir kategori içeriğine sahip olmayan unsurları veri haline getirmek suretiyle onları izlemeye ve takibe alan, fakat bunu yaparken de eşleştirme ve ekleme teknikleri kullanan bir aygıt gibi hareket etmektedir (Rule, McAdam, Stearns ve Uglow, 1983, s. 227). Post panoptik gözetimin temel biçimleri sayılabilecek olan *sanal kimliklendirme* (Abercrombie ve Turner, 1986; Lyon, 2012), *biyometri* (Hu, 2013) ve *simülasyon teknolojileri* (Bogard, 1996) ve CCTV sistemleri (McCahill, 2002; Norris, McCahill ve Wood, 2004) olumsal bir geleceği kontrol altına alma arzusu kadar devletlerin bu müphem sistem içerisinde kendilerine ait sınır oluşturma faaliyetlerine dönüşmüşlerdir. Bu gözetim aygıtları ayrı ayrı spesifik gözetim tekniklerine tekabül ediyor olsalar da (Baştürk, 2016, s.281), içerdikleri potansiyel bakımından devletin gözetimsel iktidarına ilişkin müphem bir alan açmaktadırlar. Bu

müphemlik alanlarından biri yeni sınır çalışmaları bağlamında görülebilir. Salter, sınır çalışmalarındaki yeni boyuta ilişkin olarak, devletin küresel sisteme dair bakış açısını ortaya koyduğu bir refleksten bahsetmemiz gerektiğini vurgular (Salter, 2005, s. 37). Buna göre devletlerin sınır gözetiminde uygulamaya koyduğu teknolojiler, devletin “güvenlik algısı” üzerinden işlevsel kılınmaktadır. Adey, günümüzde havaalanlarının böylesi bir “eşik” alanlar oluşundan bahseder. Havaalanlarında uygulanan gözetim usullerinin teknolojik kapasitelerinden ziyade, bu uygulamalardan elde edilen verilerin belirli kodlamalarla politik karar mekanizmalarını üretecek şekilde yapılandırılmalarıdır (Adey, 2004, s. 1365). Havaalanlarında uygulanan denetim ve gözetim biçimleri, filtreleme mekanizmaları olarak çalışmaktadır. Bu mekanizmalar, biyometrik gözetim teknolojisinin vasıtasıyla verilerin olumsal kodlamalara dönüştürülmesini beraberinde getirmektedir. Biyometri, tikel verilerin sanal ortamda depolanması değildir, aynı zamanda eş-zamanlı veri transferi ve en önemlisi veriler üzerinden kimlik profilinin tanımlanması gibi yorumlayıcı mekanizmalara alan açan bir teknolojidir (Woodward, Orlans ve Higgins, 2003; Zureik ve Hindle, 2004). Adey, havaalanlarında kullanılan bu teknolojinin esas önceliğinin, ileri derecede teknoloji vasıtasıyla her durumda ilişkilendirilebilecek verilerin elde edilmesi olduğunu söyler (Adey, 2004, s. 1375).

Biyometri ve sanal kimlik oluşturulması gibi teknolojiler, Lyon’un “toplumsal tasnif” (Lyon, 2003, s. 20) adını verdiği bir kültürel kodun politik yansımalarıdır. Lyon’a göre toplumsal tasnif, ön-gözetim (*pre-liminary surveillance*) sürecidir; gözetlenmeye değer bulguların açığa çıkartılması olarak genelleştirilmiş tasnif sistemleri aracılığı ile uyruklar, norm-dışı olmamalarına karşın norm-dışı ile olan yatkınlıkları izlemeye alınır (Lyon, 2006, s. 72). Havaalanlarında uygulanan biyometrik gözetim ve devletin özellikle mültecilere dönük uyguladığı kimlik eşleştirme protokolleri, tam da Lyon’un ifade ettiği gibi, belirli bir yatkınlığın ölçülmesi gibi olumsal ve istisnai denetim süreçlerini içerir (Levi ve Wall, 2004, s. 196). Woodward, tam da bu nedenden dolayı, biyometrik gözetimin önemli sonuçlarından bir tanesinin, ulusal yurttaş statüsündeki insanlara dair verilerin uluslararası siyasetin konusu ve ilgi nesnesi haline gelmesi olduğunu söyler (Woodward, 2001, s. 8). Tüm bunlar, özellikle terörle savaş konsepti altında gerek dünya sisteminin müphemliğinin, gerekse devletlerin bu belirsizliğe karşı geliştirmekte oldukları müphem refleksin yapısal birliğini göstermektedir. Devletlerin post panoptik gözetim aygıtlarına yükledikleri politik içeriğin nedeni, tam da politik karar mekanizmalarının giderek daha fazla olumsal bir zemine oturmasından kaynaklanmaktadır. Bu da bizi devletin sistem kavrayışına ilişkin post yapısalcı analizine götürmektedir.

Devletin Post Panoptik Refleksi ve Post Yapısalcı Teori

Panoptik ve post panoptik gözetim arasındaki farklılık, hem devletin küresel sistemde konumlanışına ilişkin modern ve post modern süreçler arasındaki farklılığı, hem de bu

dönüşüme bağlı olarak devletin kendini algılama ve performe etme süreçlerine ilişkin dönüşümleri yansıtmaktadır (Albert ve Brock, 1996; Anderson, 1996). Modern devletler arası sistemin mekânsal ayrımlar üzerinden gerçekleşen ilişkiyel bağlamı içerisinde, devletler ‘öteki’nden ayrılaşmış saf tekillik olarak düşünülmekte ve kendi iç mekânsal örgütlenmesini (territorial) buna uygun olarak düzenlemekte iken, post modern süreçte devlet, diğer devletlerle ayrılaşmış oluşu vasıtasıyla değil, tam tersine ilişkiyellik yoluyla kendi anlamını kavrayan ve yaratan bir entiteye dönüşmüş, örgütlenme mantalitesi de buna göre değişim arz etmiştir (Ashley, 1987b, s. 406; Walker, 1993). Denilebilir ki, modern devlet örgütlenmesinin mekânsal bağlamının küresel belirlenimi, post modern dönemde devletler arası sistemin olumsal bir çizgiye kaymasıyla beraber radikal bir dönüşüme uğramıştır. Bu da, post panoptik gözetimsel iktidarın faili olan devlete ilişkin post yapısalcı bir teorik mülâhazanın önünü açmaktadır.

Başta tartışmaya açtığımız gibi, devletin post yapısalcı teorisini belirleyen iki ana güzergah vardır. Bunlar; devlet kavramının “söylemsel” analiz doğrultusunda ele alınması ve devlet olgusunun “ilişkiyel” analizidir. Devletin söylemselliği, daha doğrusu devleti, bizatihi kendini koyutladığı ve performe ettiği söylemsel düzlemlerde ele alma biçimi, devletin potansiyelini ve erkini hangi nedensellik bağı altında edimselleştirdiğinin analizi ile birleşir. Post yapısalcı teoriler içerisinde devlet, herhangi bir edimden veya gösterimden bağımsız bir “töz” düzeyinde ele alınmaz. Tersine, devleti çözümlemenin temel yöntemi, onun kendini var etme pratiklerinin söylemsel koşullarının deşifre edilmesidir. Politika ve savaş, devletler arası sistemin en belirleyici ilişkiyel dinamikleri olarak, aynı zamanda devletlerin bu ilişkiyeliliğin içerisinde kendilerini “anlamlandırma” pratikleri olarak göze çarpar (Weber, 1994). Özne olarak (Dreyfus ve Rabinow, 1983, s. 62) devletler, öteki ile ilişkiyi söylemden bağımsız deneyimlemezler; diğer bir deyişle, ilişkide buldukları düzlem doğası gereği “eksik”tir; devletler, bu eksiklik düzlemini söylem vasıtasıyla dilsel olarak kurmak suretiyle kendilerine özne olarak edimde bulunabilecekleri alan açarlar ve edimlerine, bu sayede, söylemsel bir olanak yaratırlar. Devletin edimsel varoluşunun söylemsel biçimlenişi, söylemin sistemdeki eksikliği, tutarsızlığı ve istikrarsızlığı işaret etmesi sebebiyle ilişkileri olumsal kılmaktadır. Devletlerin birbirleriyle ilişkilerindeki en temel politik tavırlar olarak nitelendirebileceğimiz “güvenlik” ve “ulusal dış politika” motifleri, bu olumsuzluğun içerisinde müphem bir karaktere sahip olup, devletlerin kendilerini performe etmelerinde sürekli olarak söylemsel bir değişime yaslanmaktadır (Weldes, 1999, s. 16). Bu nedenle devletler arası güç mücadeleleri, devletlerin kendilerini sisteme koyutlamalarından bağımsız düşünülemez. Diğer bir deyişle devletin, sisteme içkin unsurlara dönük *adlandırma* edimleri, politik yönde alacağı tavır ve göstereceği refleksin zeminini yaratır.

Post yapısalcı kuramın en belirgin özelliği, söylem-adlandırma-edim üçlüsü arasında kurulan bağı işaret etmek suretiyle, bu üçlünün birlikte performe edildiği ilişkiyel

düzlemin istikrarsız olduğunu iddia etmesidir. Bu nedenle post yapısalcı kuramın ele aldığı şekliyle iktidar ilişkileri, daimi surette hegemonya mücadeleleri olarak değerlendirilir (Mouffe ve Laclau, 2012, s. 214–229). Hegemonya, fiziksel bir güç üstünlüğünün koyutlanması değil, güç ilişkileri alanındaki mücadele biçimleri açısından *uygulanacak* programların önünü açan söylemsel bir erk sahipliğidir (Bieler ve Morton, 2004, s. 87–88). Diğer bir ifadeyle, hegemonya aracılığıyla devletler, sistem içerisindeki ilişkileri belli bir eksenle adlandırma gücü ve imkanına sahip olduklarından, edimlerini salt fiziksel güce indirgemeksizin kabul ettirme olanağına kavuşmuş olurlar.

Post yapısalcı kuramın hegemonya-merkezli okuma biçiminin arkasında, “tutarlı birlikler” olarak resmedilen yapıların düzensizliğini ortaya koymayı amaçlayan ve daha önemlisi bunların *eklektik* biçimde bir araya getirilmiş olduğunu varsayan önerme vardır (Campbell, 2010, s. 226). Bu kuramsal analizin, bu çalışmanın bağlamı düşünüldüğünde, temel bir referans noktası sayılabilemesinin en önemli nedeni, devlet analizinde edimler-arası eklektik ilişkiye odaklanma imkanı sunmasıdır. Devleti edimlerinden ve bu edimleri anlamlı kılan söylemsel inşalardan bağımsız ele almayı reddeden bu kuramsal yaklaşım (Der Derian, 1995, s. 375), devleti anlamının yolu olarak, onu *pratiklerinde* izlemeyi önerir (Ashley, 1987a, s. 50). Bu kuramsal yaklaşıma destek olarak, devletin anlamlı içeriği olarak varsayılan egemenlik mefhumunun da bütünüyle bir *mit* olarak düşünülebileceği önermeleri mevcuttur (Balci, 2007, s. 68). Post yapısalcı kuramın müdahalesi, devlete atfedilen “egemen gösteren” (Edkins, 1999, s. 138) statüsünü sorgulamaya açmak suretiyle, devleti eklemlenme unsurları aracılığı ile düşünmeye çalışmaktır.

Bu eklektik bağlardan bir tanesi, post panoptik gözetim aygıtlarına içkin olan bir *politizasyon* noktasıdır. Post panoptik gözetim teknolojileri, tam da devletin eklektik koyutlanması adını verebileceğimiz bir olgunun güzergahlarını ihtiva etmektedirler. Modern evrenin klasik gözetim aygıtı olan panoptikon’un daha çok “toplumsal kontrol” temelli anlayışından farklı olarak post panoptik evrede devletin gözetimsel iktidarının alt yapısı *küresel nedenler* yoluyla oluşturulur (Lyon, 2004, s. 136). Bunun önemli göstergelerinden bir tanesi, gözetim olgusundaki klasik devlet egemenliğini ifade eden süreçlerin (Torpey, 2000) yerini *küresel karşılıklık* biçimlerinin almaya başlamasıdır. Bunun sonucunda, devletler, gözetim yoluyla bu küreselleşme-nedenli risk mefhumunu yönetme çerçevesinde klasik yöntemleri geride bırakmışlardır. Gözetimin post panoptik işleyişi, sınır mefhumunun müphem bir bağlam kazanması nedeniyle, devletlerin sınır üzerinden geliştirdikleri politikaların ya da doğrudan söylemsel bir biçimde sınır-üretmeye dönük politik performanslarının yenilenmesini zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda gözetim usulleri, takip ve denetimin hızlı ve etkin yapılabileceği *dijital ortamlara* aktarılmaya başlanmıştır (Haggerty ve Ericson, 2000, s. 605). Bu dijital ortamlardaki gözetim, panoptikondan farklı şekilde, izleme (monitoring) biçiminde değil, mevcut verilerin üzerine yeni birtakım veriler ekleme yoluyla gerçekleşir. Veri ekleme yoluyla

devlet, enformasyon alımını süreklileştirdiği gibi, eldeki veriler arası ilişkilendirme yoluyla gözetim nesnesine dair sürekli kimliklendirme ve profil oluşturma süreçlerini inşa eder. Bunun anlamı, gözetimin yoruma açık bir pratik olarak devlete söylemsel bir alan açmasıdır. Diğer bir deyişle devlet, post panoptik gözetim yoluyla risk kategorisini olumsal bir kerte de söylemsel olarak biçimlendirebilmektedir.

Bunun en güncel ve yaygın örneğini biyometrik gözetim teknolojileri oluşturmaktadır. Bu gözetim aygıtları, klasik gözetim usullerindeki gibi kimlik kontrolü ve veri doğrulama süreçlerin ötesine geçerek, *veri eşleştirme protokollerine* (Lyon, 2003) sahiptirler. Bu teknolojiler gözetim politikasındaki panoptik çağın sona erdiğinin açık göstergesidir; çünkü panoptik gözetim izleme ve tanımlama süreçleri ‘tamamlanmış’ olan mefhumlar üzerine harekete geçirilen bir gözetim prosedürüdür. Amaç, burada bütünüyle önceden norm tarafından ayıklanmış ve her biri bir araya getirilmiş “türdeş” öğelerin bir arada toplanması ve böylece toplumsalın içerisinden yalıtılmasıdır. Toplumsalın mekânsal ayrımlara bölünmesi üzerinden işleyen bu sistem, devletler sisteminin sınırlar vasıtasıyla farklılaşma ekseninde tanındığı ve tanımlandığı klasik kavrayışın bir izdüşümünü yansıtır. Oysa gözetimin post panoptik bağlamı, izleme ve “karara bağlama” süreçlerine dair herhangi bir *tamamlanmışlık* belirtisi sunmaz; aksine, “bitimsiz” bir süreci işaretlemek suretiyle izlemenin, sınıflandırmanın, kapatmanın ve karara bağlamanın öteleyici bağlamı devamlı devreye sokulur (Albert ve Brock, 1996, s. 70).

US VISIT projesinin ele alındığı 2002 tarihli toplantıda, terörle küresel savaş konseptinde sivil hayatın denetimi ve takibini içeren “risk profili çıkarma teknikleri” üzerinde duruldu (Amoore ve De Goede, 2005, s. 149). Sınır güvenliği ve gözetiminin sınır ötesi ve sınır gerisinde yapılabilmesi için devreye konulan teknikler, düşman unsurlarının gündelik hayatın içerisine sızmış olduğu varsayımı üzerine kurulmuştu. Bu varsayım, bilhassa terörle savaş konseptinin getirmiş olduğu risk algısının küresel ve ulusal çapta bir iç içe geçmeyi işaretlemesinin yanı sıra, devletlerin iç/dış olmak üzere ayırdığı mücadele ve kontrol/denetim yöntemlerinde de bir iç içe geçişi sembolize eden önerme ile birleşmektedir (Neocleous, 2014, s. 19). Risk kategorisinin kodlanmamış içeriği, bu kategorinin doğrudan “eksiltilmiş” karakterini ortaya koyar. Böylece içeriğin doldurulması olumsal bir söylemsel müdahale ile gerçekleşmeye açılmış olur. Küresel sistemde savaş ile polisiye tedbirlerin yer değiştirmesi (Hardt ve Negri, 2012, s. 32), savaş mefhumunun içeriksizleşmesi (Smith, 2007, s. 1) ve farklılaştırma ve ötekileştirmenin en radikal sınırı olarak savaş kavramının artık düşünülmemeyecek derecede yok-gösterene indirgenmesi, devletler arası ilişkilerde olduğu kadar devletlerin kendilerini ayrımlaşmış tekillikler olarak kavramalarında da olumsallığın ve eklektizmin önünü açmıştır.

Bu eklektik bağlam, post panoptik gözetim teknolojilerinin ulus-aşırı ve ulusal bağlamlar arasındaki ayrımları bulanıklaştırmasında görülür. Örneğin sınır gözetimi olgusunda yeni trend, jeopolitik bir mekan gözetiminden öteye geçmiştir. Hareketli bedenler üzerinden devşirilen veriler artık küresel ve sınır-aşırı takibi yoluyla

eşleştirmeye açılmakta ve bunların eklektik biçimde bir araya getirilmeleri ile ulus-aşırı bir politik tasnif mekanizması devreye sokulmaktadır (De Goede, 2003, s. 513–532). Böylece mekânsal sınır'dan *virtüel* sınır (Amoore, 2006, s. 337) bağlamına geçilmiştir. Virtüel sınır, bedenlere ilişkin kimliklerin sanal ortama aktararak eşleştirilebilir ve ilişkilendirilebilir veri çoğulluğuna indirgendiği (Lyon, 2012, s. 69–74) post panoptik şemanın bir yansıması olarak belirginleşir. Sınırın virtüelliği, mobil bedenlerde temsil edilen ve devletler tarafından takibi yapılan hareketli göstergeler olarak değerlendirilmektedir (Dear ve Lucero, 2005, s. 317–321). Sınır mefhumunun bedenlerde temsili, bedenleri çifte-bölünmüşlük çerçevesinde iç/dış ayrımı şeklinde kurmakta ve bedenleri bütünüyle “belirsizlik mntıkları”na (Agamben, 2013, s. 214) indirgeyen bir politik kavrayışın nesnesine dönüştürmektedir. Bu olgu, Foucault’cu ve Agamben’ci biyopolitika kavrayışlarının post yapısalcı bir çerçevede bir araya getirilişini işaret eder. Zira her ne kadar her iki biyopolitika kavrayışı da beden üzerinden işleyen bir iktidar kipine farklı açılardan odaklansalar da, “belirsizlik mntıkası” olarak bedenler, olumsal konumlanan bir gözetim aygıtının dışarıdan oluşturduğu “eksiklik” bölgeleridir.

Bu politik kavrayış, en yalın haliyle, devletlerin uluslararası sistemde konumlarını koyutladıkları düzlemi belirtmek ve öteki ile ilişkilerinin koordinatlarını inşa etmek amacıyla devreye soktukları “güvenlik söylemi”nde karşımıza çıkar (Der Derian, 1990, s. 296). Yeni güvenlik söyleminde risk, nesnel veya fiziksel açıdan görülebilir bir mevcudiyete tekabül etmediği, diğer bir deyişle *söylemsel olarak oluşturulduğu* için (Jackson, 2005, s. 147–171), elde edilen veriler arasında ikili ayrımların yapılması ve eldeki verilere göre mekânsal tasnif sistemlerinin uygulanması imkansızdır. Riskin söylemsel inşası, her verinin risk kategorisi ile ilişkilendirilebilmesinin önünü açtığından, devletlere sınırsız bir müdahale imkanı ve yetkisi kazandırır (Baker ve Simon, 2002). Son yıllarda uluslararası sistemde giderek artan “sürekli olağanüstü hal” mantığının temelinde yatan şey, devletlerin, olağanüstü halin nesnel koşulu olan güvensizlik olgusunu söylemsel kurabilme imkanlarıdır. İşte post panoptik gözetim aygıtlarının politik içeriği burada netlik kazanır; zira bu teknolojiler, devletlerin güvensizlik mefhumunu söylemsel kurabilmelerinin ölçütünü sunmaktadır. Bhabha için bu, “siyasalın düğüm noktası”dır (Bhabha, 1994, s. 270). Çağdaş dünyadaki kimliklenmelerin melez motiflerine dikkat edersek, göçmenlik gibi bir kimliğin ima ettiği boşluk, günümüzde ulusal yurttaşlığın küreselleşme tarafından yapıbozuma uğratıldığı bir sekansın içinde değerlendirilebilir. Bhabha, kimliğin ilksel (evrensel olan ile uyumlu) bağlamı ile geçişli kimliklenmeler arasındaki dışlayıcı ilişkinin ikinci lehine yapıbozuma uğratılmasını konu alırken, farkın fark edilışı anında kimliklenmenin bu esasa göre olumsal olarak düzenlendiğini belirtir.

Rose ve Valverde, bu konuya farklı bir açıdan yaklaşırlar. Onlara göre mesele kimliğin politik açıdan baştan kuruluşu değil, bu baştan kuruluşun küresel boyutudur. Rose ve Valverde, yurttaşlık veya kimlik gibi mefhumların bir taraftan

küresel “algı” ile olumsal dizayn edilen güvenlik kavrayışı yoluyla, diğer taraftan ise risk olgusunun politik ekonomisi içerisinde yönetilebilir bir dizgeye oturtulabilmesi için oluşturulan “risk yönetimi” yoluyla inşa edildiğini ifade ederler (Rose ve Valverde, 1998, s. 550). Onların varsayımı, birey ile devlet arasındaki ilişkinin giderek olumsal, küresel ve koşula bağlı olmaya başladığıdır. Biyometri yoluyla veri gözetimine dayanan risk yönetimi, olabilecekler içerisinde bireylerin sınıflandırıldığı bir politikaya işaret etmektedir. Haggerty ve Ericson, bu risk yönetimi mantığını, ulusal sınırların içerisinde ulus-aşırı bağlam ve etkiler yoluyla yönetilmeye başladığı bir süreç ile beraber tartışmaktadırlar (Haggerty ve Ericson, 1997, s. 39).

Devletin klasik egemenliği, yerini gezici bir şekilde hareket eden “uyarlayıcı” (modulative) bir erk mantığına bırakmaktadır (Douglas, 2009, s.38). Küresel istisna halinin daimiliği, devletlerin güvenlik algılarını yöneten temel mantıktır. Sınırın geçirgenliği, terörist kimliklerin müphemliği, vb. olgular, küresel çatışmanın ulus-içi bağlama dönüşmesindeki temel noktalardır. Butler, devlet iktidarının yeniden canlanmasını (*revitalized*), bu iktidar kipinin yönetsel hale gelmesinde görür (Butler, 2004, s. 56). Egemenliğin aşınmaya uğratıldığı küresel geçirgenlik momentinde devletlerin tepkisi, istisna halini olağanlaştırıcı teknikleri devreye sokmalarında karşımıza çıkar. Elbette, devletlerin istisnai egemenliklerini kullanma biçimleri yalnızca hukuki-politik düzeyde bir bildirim olarak gerçekleşmez; zira devletler, sahip oldukları güç araçları arasındaki eklemlemeler vasıtasıyla zaten istisna halini ilan etmeksizin uygulamaya koymaktadırlar (Van Munster, 2004, s. 142). Bunu da, hem güvensizlik söylemini, hem de bu söyleme dayanak oluşturan kimliklendirme (terörist, mülteci, riskli, vb.) biçimlerini söylemsel olarak inşa ederek ve birbirilerine eklektik ve ilişkiyel biçimde bağlayarak gerçekleştirir.

Sonuç

Post yapısalcı kuramın gerek devlet kuramına gerekse uluslararası sistem teorisine dair en önemli katkısı, devlete ilişkin ilişkiyel çözümlene olanağı sunmanın yanı sıra, devletin kendini edimselleştirdiği ilişkiyel düzlem olan uluslararası sistemin dengesiz ve istikrarsız bağlamının devletin kendini koyutlayabilmesi noktasındaki etkisini tartışma olanağı sunmasıdır. Buna göre, devlet kavramının analizinde önemli bir uğrak, devletin kendini performe etme biçimleri ve bu performansın edimselleştiği düzlemin tutarsız oluşunun politik içeriğinin hesaba katılabileceği ilişkiyel düzlemin bir sorunsallaştırma nesnesi olarak düşünölmeye başlanmasıdır. Post yapısalcı kuramın özellikle küreselleşme ve post modern evrede dünyayı kavrama çabası olarak ortaya çıkmış olması bu nedenle tesadüf değildir. Modern devletler arası sistemin ve aynı zamanda devletin teritoryal bağlamının giderek klasik evreden koptuğı post modern evrede devlete atfedilen siyasallığın göstergeleri daha dengesiz ve değışkendir. Modern egemenliğin teritoryal bağlamı, devletler arası sistemi

olduğu kadar tekil devletlerin de olgu düzeyinde kavranabilir olması noktasında dengeli ölçütler sunmaktaydı. Devletler hem kendilerinde (*evrensel gösteren*) hem de sistemin bir öznesi olarak (öteki yoluyla varlık) farklılaşmış ve tutarlı bir tekilliğe sahip iken, post modern dönem ile birlikte bu tutarlılık düşüncesi giderek etkisini kaybetmiştir. Modern egemenliğin teritoryal göstergesi olan mekanlaşma ve buna dayalı tutarlı bölünmelerden oluşan ulusal ve küresel sistem biçimleri, risk ve güvensizlik gibi devlet egemenliğini ve iktidarını bilfiil yöneten ilksel prensiplerin müphem karakter kazanmasıyla aşınmaya başlamıştır. Böylesi müphem bir ilişkiyel ortam içerisinde devletlerin kendilerine yeniden politik tekillikler olarak nasıl faillik alanı açacağı noktasında belirsizlikler bulunmaktaydı. Soğuk Savaş sonrası küresel sistemin dengesiz bir boşluğa dönüşmesi ve küresel çapta egemenlik krizlerinin baş göstermesi neticesinde, devletler arası mücadele yeniden potansiyel olarak uluslararası ilişkilerin gündemine geldi.

Post yapısalci kuramın devletler arası sistemde bu mücadelelere dönük bakış açısı, bu noktada belirginleşir. Post yapısal kuram, öncelikle, devleti modern kavrayışın aksine tutarlı ve istikrarlı bir yapı veya “töz” olarak görmez ve onu “ilişkiyel” okumaya çalışır. Bu kuramsal yaklaşımın devlet kuramı açısından vaadi, devletlerin edimleri ve bu edimleri olanaklı kılan koşulların söylemsel çözümlemesini yapmak suretiyle devlet davranışının belirli bir tutarlı ve öngörülebilir bir noktadan kaynaklanmayıp, olumsal belirlendiğini gösterebilmektir. Bu makalede örneklendirildiği üzere, post panoptik gözetim aygıtlarının bu kuramsal yaklaşım doğrultusunda sorunsallaştırılmasının nedeni, devleti post yapısal bağlamda analiz etme biçimine katkı sunmaktır. Post panoptik gözetim teknolojileri, devletlerin edimlerine belirli bir meşruluk kazandıran güvenlik mefhumunun aslında nasıl söylemsel bir biçimde icra edildiğinin bir göstergesi olarak okunmalıdır. Zira bu gözetim teknolojileri, modern çağın gözetim aygıtından (panoptik) farklı olarak, nesnel bir veri yaratımı noktasında değil, veri olgusunun bütünüyle olumsal ve söylemsel bir boşluğa dönüştürülmesi anlamında işlevsel kılınmaktadır. Bunun sonucunda devletler, verilerin işaretlediği nesnel bağlamı bütünüyle keyfi bir yorumlama doğrultusunda önleyici bir bildirim hazırlayabilmekte veya içinde buldukları sistemi “adlandırarak” kendilerine söylemsel temellere dayanan edimsel bir alan açabilmektedirler. Kısaca, günümüz uluslararası politığı içerisinde devlet analizinde akılda tutulması gereken noktalardan bir tanesi, daima nesnel ve kesin bilgi peşinde koşan devletlerin bu nesnellığın ötesinde bir nesnellik arayışına girişmeleri, böylece nesnellığın bütünüyle imal edilen bir şeye dönüşmesi sonucunda uluslararası ilişkilerin giderek artan bir biçimde söylemin hegemonik alanına dönüşebileceğidir. Devlet kuramının post yapısalci bağlamı bu nedenden dolayı faydalı ve kullanışlı bir teorik araç sağlamaktadır.

Kaynakça/References

- Abercrombie, N., & Turner, B. (1986). *Sovereign individuals of capitalism*. London, UK: Allen & Unwin.
- Adey, P. (2004). Surveillance at the airport: Surveilling mobility/mobilizing surveillance. *Environment and Planning A*, 36, 1365–1380. <https://doi.org/10.1068/a36159>
- Agamben, G. (2013). *Kutsal insan egemen iktidar ve çıplak hayat* (İ. Türkmen, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Albert, M., & Brock, L. (1996). Debordering the world of states: New spaces in international relations. *New Political Science*, 35(1), 19–44.
- Amoore, L. (2006). Biometric borders: Governing mobilities in the war on terror. *Political Geography*, 25, 336–351 <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2006.02.001>
- Amoore, L., & Goede, M. (2005). Governance, risk and dataveillance in the war on terror. *Crime, Law and Social Change*, 43(2), 149–173.
- Anderson, M. (1996). *Frontiers: Territory and state formation in the modern world*. Cambridge, MA: Polity Press.
- Armstrong, G. (1999). *The maximum surveillance society: The rise of CCTV*. Berg: University of Michigan Press.
- Ashley, R. (1987a). Foreign policy as political performance. *International Studies Notes*, 3(2), 51–54.
- Ashley, R. (1987b). The geopolitics of geopolitical space: Toward a critical social theory of international politics. *Alternatives*, 12(2), 403–434.
- Ashley, R. (1988). Untying the sovereign state: A double reading of the anarchy problematique. *Millenium*, 17(2), 227–262.
- Baker, T., & Simon, J. (2002). *Embracing risk: The changing culture of insurance and responsibility*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Balcı, A. (2007). Diskors ve pratik olarak dış politika. *Uluslararası İlişkiler*, 4(15), 67–87
- Ball, K., Haggerty, K., & Lyon, D. (2014). *Routledge handbook of surveillance studies*. New York, NY: Routledge.
- Baştürk, E. (2016). *Gözetimin soykütüğü Foucault'dan Deleuze'e postmodern bir arkeoloji*. İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Beck, U. (2011). *Risk toplumu başka bir modernliğe doğru* (K. Özdoğan ve B. Doğan, Çev.) İstanbul: İthaki Yayınları.
- Bentham, J. (2008). Panoptikon ya da gözetim evi. B. Çoban & Z. Özarslan (Ed.), *Panoptikon gözün iktidarı* içinde (s. 9–77). İstanbul: Su Yayınları.
- Bhabha, H. K. (1994). Frontlines/borderposts. In A. Bammer (Eds.), *Displacements: Cultural identities in question* (pp. 269–272). Indianapolis, IN: Indiana University Press.
- Bieler, A., & Morton, A. D. (2004). A critical theory route to hegemony, world order and historical change: Neo-Gramscian perspectives in international relations. *Capital & Class*, 82, 85–113. <https://doi.org/10.1177/030981680408200106>
- Bigo, D. (2008). Globalized (In) security: The field and the ban-opticon. In D. Bigo (Ed.), *Terror, insecurity and liberty, illiberal practices of liberal regimes after 9/11* (pp. 5–49). Abingdon, UK: Routledge.
- Bogard, W. (1996). *The simulation of surveillance hypercontrol in telematic societies*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

- Bouchard, G., & Carrol, B. W. (2002). Policy-making and administrative discretion: The case of immigration in Canada. *Canadian Public Administration*, 45(1), 239–257.
- Boyne, R. (2000). Post-panopticism, *Economy and Society*, 29(2), 285–307.
- Burnham, D. (1983). *The rise of the computer state*. New York: Vintage Books.
- Butler, J. (2004). *Precarious life: The powers of mourning and violence*. London: Verso.
- Campbell, D. (2010). Poststructuralism. In T. Dunne, M. Kurki & S. Smith (Eds.), *International relations theories: Discipline and diversity* (pp. 223–247). Oxford: Oxford University Press.
- Castel, R. (1991). From dangerousness to risk. In G. Burchell, C. Gordon & P. Miller (Eds.), *The Foucault effect studies in governmentality* (pp. 281–299). Chicago: University of Chicago Press.
- Castells, M. (1989). *The informational city information technology, economic restructuring and the urban-regional process*. Oxford, UK: Blackwell.
- Çelebi, A. (1995). Risk ve olumsuzluk: Sosyal teori-sosyal felsefe ilişkisini anlamaya yönelik iki anahtar kavram. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 56(1), 23–52.
- Connolly, W. E. (1992). *Identity and difference*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Dandeker, C. (1994). *Surveillance, power and modernity: Bureaucracy and discipline from 1700 to the present day*. Cambridge, UK: Polity Press.
- De Goede, M. (2003). Hawala discourses and the war on terrorist finance. *Environment and Planning D: Society and Space*, 21(5), 513–532.
- Dear, M., & Lucero, H. (2005). Postborder cities, postborder world, *Environment and Planning D: Society and Space*, 23, 317–321.
- Der Derian, J. (1990). The space of international relations: Simulations, surveillance and speed. *International Studies Quarterly*, 34(3), 295–310.
- Der Derian, J. (1995). The value of security: Hobbes, Marx, Nietzsche and Baudrillard. In R. Lipschutz (Ed.), *On Security* (pp. 24–45). New York, NY: Columbia University Press.
- Derrida, J. (1982). *Positions* (A. Bass, Çev.) Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Derrida, J. (1999). Differance (Ö. Sözer, Çev.). *Toplumbilim*, 10, 49–61.
- Diez, T. (1999). Speaking ‘Europe’: The politics of integration discourse. In T. Christiansen, K. E. Jørgensen & A. Wiener (Eds.), *The social construction of Europe* (pp. 598–613). London, UK: Sage.
- Douglas, J. (2009). Disappearing citizenship: Surveillance and the state of exception. *Surveillance&Society*, 6(1), 32–42.
- Dreyfus, H., & Rabinow, P. (1983). *Michel Foucault: Beyond structuralism and hermeneutics*. Chicago: University of Chicago Press.
- Edkins, J. (1999). *Poststructuralism and international relations bringing the political back in*. London, UK: LRP Publications.
- Foucault, M. (2011a). *Büyük kapatılma seçme yazılar 3* (I. Ergüden ve T. Birkan, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2011b). *Özne ve iktidar seçme yazılar 2* (I. Ergüden ve T. Birkan, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2012). *İktidarın gözü seçme yazılar 4* (I. Ergüden ve T. Birkan, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2013a). *Deliliğin tarihi* (M. A. Kılıçbay, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi.
- Foucault, M. (2013b). *Hapishanenin doğuşu* (M. A. Kılıçbay, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi.

- Foucault, M. (2013c). *Güvenlik toprak nüfus* (F. Taylan, Çev.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Giddens, A. (2008). *Ulus devlet ve şiddet* (C. Atay, Çev.) İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Gill, S. (1995). The Global Panopticon? The neo-liberal state, economic life and democratic surveillance. *Alternatives*, 20(1), 1–49. <https://doi.org/10.1177/030437549502000101>
- Haggerty, K., & Ericson, R. (1997). *Policing the risk society*. Toronto, Canada: University of Toronto Press.
- Haggerty, K., & Ericson, R. (2000). The surveillant assemblage. *British Journal of Sociology*, 51(4), 605–622. <https://doi.org/10.1080/00071310020015280>
- Hardt, M. ve Negri, A. (2012). *İmparatorluk* (A. Yılmaz, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hu, M. (2013). Biometrie ID cybersurveillance. *Indiana Law Journal*, 88, 1475–1558.
- Jackson, R. (2005). Security, democracy, and the rhetoric of counter terrorism. *Democracy and Security*, 1(2), 147–171. <https://doi.org/10.1080/17419160500322517>
- Laclau, E. (2007). *Popülist akıl üzerine* (N. B. Çelik, Çev.) İstanbul: Epos Yayınları.
- Laclau, E. (2009). Kimlik ve hegemonya: Siyasal mantıkların oluşumunda evrenselliğin rolü. In J. Butler, E. Laclau & S. Zizek (Eds.), *Olumsuzluk, hegemonya, evrensellik* (A. Fethi, Çev.). İstanbul: Hil Yayın.
- Lenke, T. (2016). *Politik aklın eleştirisi: Foucault'nun modern yönetimsellik çözümlemesi* (Ö. Karlık, Çev.) Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Levi, M., & Wall, D. S. (2004). Technologies, security, and privacy in the post-9/11 European information society. *Journal of Law and Society*, 31(2), 194–220. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6478.2004.00287.x>
- Levi-Strauss, C. (2012). *Yapısal antropoloji* (A. Kahiloğulları, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi.
- Lüdemann, S. (2014). *Politics of deconstruction a new introduction to Jacques Derrida* (E. Butler, Çev.) California, CA: Stanford University Press.
- Lyon, D. (1997). *Elektronik göz: Gözetim toplumunun yükselişi* (D. Hattatoğlu, Çev.) İstanbul: Bilgi Sarmal Yayınları.
- Lyon, D. (2003). *Surveillance after September 11th*. Oxford, UK: Blackwell Publishing.
- Lyon, D. (2003). Surveillance as social sorting: Computer codes and mobile bodies. In D. Lyon (Eds.), *Surveillance as social sorting privacy, risk and digital discrimination* (pp. 13–31). New York, NY: Routledge.
- Lyon, D. (2004). Globalizing surveillance comparative and sociological perspectives. *International Sociology*, 19(2), 135–149. <https://doi.org/10.1177/0268580904042897>
- Lyon, D. (2006). *Gözetlenen toplum: Günlük hayatı kontrol etmek* (G. Soykan, Çev.) İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Lyon, D. (2012). *Vesikalı yurttaş: Gözetim aracı olarak kimlik kartları* (B. Baysal, Çev.) İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Lyon, D. (2013). *Gözetim çalışmaları: Genel bir bakış* (A. Toprak, Çev.) İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Marx, G. T. (2002). What's new about the new surveillance classifying for change and continuity. *Surveillance & Society*, 1(1), 9–29
- Mattelart, A. (2012). *Gözetimin küreselleşmesi: Güvenlileştirme düzeninin kökeni* (O. Gayretli & S. E. Karacan, Çev.) İstanbul: Kalkedon Yayınları.

- May, T. (2000). *Postyapısalcı anarşizmin siyaset felsefesi* (R. G. Ögdül, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- McCahill, M. (2002). *The surveillance web: The rise of visual surveillance in an English city*, Cullompton, UK: Willan Publishing Limited.
- Mouffe, C., & Laclau, E. (2012) *Hegemonya ve sosyalist strateji radikal demokratik bir politikaya doğru* (A. Kardam, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Neocleous, M. (2014). *Savaş erki polis erki* (B. S. Aydaş, Çev.) Ankara: Nota Bene.
- Norris, C., McCahill, M., & Wood, D. M. (2004). The Growth of CCTV: A global perspective on the international diffusion of video surveillance in publicly accessible space. *Surveillance & Society*, 2(2), 110–135.
- Norton, A. (1987). *Reflections on political identity*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Poster, M. (1990). *The mode of information*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Rose, N. (1999). *Powers of freedom reframing political thought*. New York, NY: Cambridge University Press.
- Rose, N., & Valverde, M. (1998). Governed by law. *Social and Legal Studies*, 7(4), 541–551. <https://doi.org/10.1177/096466399800700405>
- Rule, J., Mc Adam, D., Stearns, L., & Uglow, D. (1983). Documentary identification and mass surveillance in the United States. *Social Problems*, 32(1), 222–234. <https://doi.org/10.2307/800214>
- Salter, M. (2005). At the threshold of security: A theory of international borders. In E. Zureik & M. Salter (Eds.), *Global surveillance and policing: Borders, security, identity* (pp. 36–51). Oregon: Willian Publishing.
- Sarup, M. (2004). *Post -yapısalcılık ve postmodernizm* (A. Güçlü, Çev.) Ankara: Bilim ve Sanat.
- Saygın, T. (2010). Yapısalcılıktan postyapısalcılığa. A. Öztürk (Ed.), *Postyapısalcılık içinde* (s. 7–34). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Shapiro, M. J. (1988). *The politics of representation: Writing practices in biography, photography and policy analysis*. Madison, UK: University of Wisconsin Press.
- Simon, B. (2005). The return of panopticism: Supervision, subjection and the new surveillance. *Surveillance and Society*, 3(1), 1–20.
- Smith, R. (2005). *The utility of force: The art of war in the modern world*. London, UK: Penguin.
- Torpey, J. (2000). *The invention of the passport: Surveillance, citizenship and the state*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Van Munster, R. (2004). The war on terrorism: When the exception becomes the rule. *International Journal for the Semiotics of Law*, 17, 141–153.
- Walker, R. B. J. (1993). *Inside/outside: International relations as political theory*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Weber, C. (1994). *Simulating sovereignty: Intervention, the state and symbolic exchange*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Weldes, J. (1999). *Cultures of insecurity: States, communities, and the production of danger*. Minneapolis, UK: University of Minnesota Press.
- Woodward, D. (2001). *Biometrics: Facing up to terrorism*. Santa Monica, CA: Rand Arroyo Centre.
- Woodward, J. D. (2003). *Biometrics: Identity assurance in the information age*, New York, NY: McGraw Hill.
- Zureik, E., & Hindle, K. (2004). Governance, security and technology: The case of biometrics. *Studies in Political Economy*, 73, 113–138. <https://doi.org/10.1080/19187033.2004.11675154>

Homo Faber'in Dünyasından Animal Laborans'ın Zaferine: Hannah Arendt'in Politika Teorisinde Totaliter Tahakkümün Vücut Bulduğu İnsanlık Koşulu Üzerine Bir İnceleme

Aylin Kılıç Cepdibi¹

Öz

20. yüzyıla insanlık tarihi içinde en dehşet verici yüzyıl demek herhalde yanlış olmayacaktır. Ne var ki bu yüzyılı dehşet verici kılan, yalnızca yıkım araçlarının, onları imal edenlerin tahayyülünün de ötesine geçebilecek bir güce ulaşmış olması değil, insanlığın yüzyıllar boyunca evrilerle şekillendirdiği ve şekillendiği tüm kurumları ve yapıları yok edici bir radikalliğe sahip olan totalitarizm deneyimidir. Hannah Arendt'in "Totalitarizmin Kaynakları" isimli eseri, Nazi totalitarizmini yeni ve emsalsiz kılan niteliği oluşturan unsurların kökenlerinin aslında sırada dünyada "şimdi" olup biten şeyler olduğunu çarpıcı bir biçimde ortaya koyar. Arendt'in deyişle "dip akıntısı" şeklinde devam eden bu yapılar, ilişkiler ve durumlar Nazizm'in yenilgisiyle de ortadan kalkmış değildir. Arendt'in kökenlere yönelik incelemelerinin ikinci bölümünü oluşturan yetkin eseri "İnsanlık Durumu", insanlık durumunun temelini oluşturan üç etkinlik biçiminin fenomenolojik çözümlemesini yapar. Eserinde en önemli iddialardan biri, bu etkinlikler içerisinde "homo faber" in etkinliği olan "yapmanın", onun tüm iş ve imalatının güdüleyici ilkesi olan "faydacılığının" ve "araçsallık" ölçütünün tüm beşeri ilişkileri sarıp sarmalaması süreci ile totaliter yönetim biçimlerinin şekillenebileceği toplumsal iklim arasında önemli bir ilişki bulunmaktadır. Bu çalışmada, Arendt'in politika teorisinde totaliter tahakkümün vücut bulabildiği "insanlık durumu", "homo faber" ve onun egemenliğindeki "faydacı" ilkenin nasıl sonunda kendisini de içine alarak bütün dünyanın ve yeryüzünün araçsallaştırılması ve giderek değersizleştirilmesiyle sonuçlandığı, bunun ise totaliter tahakkümün aradığı insanlık koşulu olduğu açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Totalitarizm • Homo faber • Animal laborans • Araçsallık • Yabancılaşma

From The World of Homo Faber to The Victory of Animal Laborans: An Analysis of the Human Condition in Which Totalitarian Domination Can Come into Existence in Arendt's Political Theory

Abstract

It would probably not be wrong to say that the 20th century was the most terrifying in human history. What made this century especially terrifying is not only the fact that its means of destruction reached a level of power beyond the imagination of its manufacturers, but also the experience of totalitarianism, which radically destroyed all institutions and structures shaped by mankind for centuries. Hannah Arendt's work *The Origins of Totalitarianism* strikingly reveals that the origins that make Nazi totalitarianism new and unprecedented are, in fact, "right now happening" in the world. These constructions, relations, and situations that continue in the form of "undercurrent"—as Arendt calls it—did not die out with the defeat of Nazism. Here the idea of "human condition," which constitutes the second part of Arendt's investigation, makes the phenomenological analysis of three forms of activity that underlie it. One of the most important theses of Arendt's work is that there exists a dramatic relationship between the process of conquest of all human relation by the principle of utilitarianism and instrumentalism, which motivates all work and production, and the social climate in which totalitarian regimes can be shaped. In this study, we will examine how the human condition, i.e., homo faber, and the utilitarian principle—in which totalitarian domination can come into existence—in Arendt's political theory may result in instrumentalization and gradually make the whole world seem worthless. We will also try to explain how these events form favorable conditions for the total domination of people.

Keywords

Totalitarianism • Homo faber • Animal laborans • Instrumentality • Alienation

1 Aylin Kılıç Cepdibi (Dr.), İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, İstanbul, Türkiye.
Eposta: aylin.kilic@bilgi.edu.tr

Atf: Kılıç Cepdibi, A. (2018). Homo faber'in dünyasından animal laborans'ın zaferine: Hannah Arendt'in politika teorisinde totaliter tahakkümün vücut bulduğu insanlık koşulu üzerine bir inceleme. *SİYASAL: Journal of Political Sciences*, 27, 69–93. <http://dx.doi.org/10.26650/siyasal.2018.27.1.0005>

Extended Summary

Claiming that the 20th century was the most terrifying in human history would probably not be wrong. Yet, what made this century so terrifying was that not only did its means of destruction reach a power beyond the imagination of those who fabricated them, but also the fact that totalitarianism radically destroyed all former institutions and structures that had evolved and shaped humanity for centuries. Hannah Arendt's work *The Origins of Totalitarianism* is one of the most sophisticated studies that strikingly reveal the origins that characterize Nazi totalitarianism. What appears to be new and surprising, she contends, are in fact "present" in our ordinary world. These structures, relations, and situations that continue in the form of "subterranean streams" were not removed with the defeat of Nazism. In this context, it is almost inevitable to reflect upon the origins and investigate the "elements" and "conditions" that allowed totalitarianism to be made "possible," as the experience of totalitarianism—which in itself is unique and cannot be explained "directly" by any idea or fact of the past—broke all connections and traditions of the Western world. I believe Arendt offers a multi-faceted view of totalitarianism. On the one hand, she explores the human "condition" which allows "totalitarian domination" to emerge. In other words, she explores the conditions in which humanity faced such forms of domination. On the other hand, in association with the former, she describes the relationship between human condition and totalitarian domination. In her later writings, she also points out the conditions of humanity after the experience of totalitarianism. What she proposes is a new way of thinking about the "thoughtlessness" that is "the heedless recklessness or hopeless confusion," and how this has become the most prominent feature of modern humanity. For such a reason, Arendt states: "It is nothing more than to think about what we are doing."

The powerful work that constitutes the second part of Arendt's research, *The Human Condition*, gives a phenomenological analysis of three forms of activity that underlie the human condition: (i) "labor," corresponding to the biological life of humans as animals; (ii) "work," corresponding to the artificial world of objects that people build; and (iii) "action" or "praxis," corresponding to individual pluralism. One of the most important conclusions that can be drawn from reading this work is the relation between "doing," i.e., the activity of *homo faber*, and the processes of "utilitarianism" and "instrumentality," i.e., the motivating principles of all work and production. This is done in order to wrap up all human relations, and to create a social climate under which totalitarian forms of governance may emerge. It appears possible to detect the existence of such a relationship. However, the conditions of totalitarian governance cannot solely be explained by the world and philosophy of *homo faber*. When all of Arendt's works are examined, the "instrumentality" of *homo faber* includes activities such as "planning" and "accounting," which have been used extensively in bureaucratic processes of totalitarian rule. Yet, at the same time Arendt's observations of the world of *animal laborans* manifest humans as feeling

more “useless” or “homeless” and reminds us of people under totalitarian domination, especially those in “concentration camps” (even though the “living corpses” in the camps indicate a radicalized version of this state). Moreover, we are aware that everything is “planned” to eliminate any kind of “thinking” activity in our daily lives or in the concentration camps. In this case, it would not be wrong to say that we are confronted with a regime that has “considered” every subtle detail to ensure complete obedience of its “citizens” (by destroying all meanings the word itself implies), and the destruction of all thinking ability. There exists a kind of “uselessness” and “loneliness” where traces of the life of *animal laborans* on community level can be found, while a full reason for *homo faber* working among the administration and the bureaucratic staff (even there, everyone can easily be relocated or exterminated, except the Führer!). One of the most striking and tragic feature of Arendt’s work on the world of *animal laborans* is that it sheds light on what happens in today’s post-capitalist world. On the one hand, “consumer society” is based on the “utilitarian” mind that drives all kinds of human relations and actions—and its individual who mobilizes the activity of “thinking,” according to the instrumentality of *homo faber* only to meet the needs of “making a living” and “consuming”—belong to the “world of necessities” but are simultaneously alienated from the world. On the other hand, “modern science,” which has gained power beyond what was ever imagined, functions in a manner that is alienating and moving away from public discourse. Arendt regards these processes as totalitarian qualities that continue to exist in the modern world “now” and “here” as subterranean streams.

A society made up of consumers cannot “know how to take care of a world and the things belongs to the space of worldly appearances” because the attitudes of consumption that are valid in society “spells ruin everything it touches.” The collapse of the public sphere, the only area where a common sense of well-being can emerge, brings with it the loss of reality to the human mind. If “reality is what is seen and heard by everybody” we cannot talk about common reality in a form where such union cannot exist. Instead, we may have to think that every sophisticated thing can be true, or that nothing can be true or real. In a life where permanence is abolished, Arendt points out how the desire for immortality has become an empty ambition. She further argues “modern man, when he lost the certainty of a world to come, was thrown back upon himself and not upon this world; far from believing that the world might be potentially immortal, he was not even sure that it was real.” We cannot know whether scientific and technological developments after Arendt indicate that the world is also mortal (and this would be a source of consolation) or whether it is a valid excuse for humans who try to forget the evanescence of life (with the frenzy of consumption in the form of hedonistic philosophy). Nevertheless, Arendt’s thesis for this new human condition is extremely tragic, as only the consumer who is able to spend his labor can maintain his family life. What remains of the human who is

thrown back upon himself is the motives of the body directed to the passions devoid of meaning? And, if there is an ultimate goal, this is the power of the life cycle to maintain the permanence of human species. Individual life has become part of this cycle. *Animal laborans* is not only immediately under the urgency of meeting the necessity of life, but also alienated from all the anxieties and sensitivities that do not emerge directly by the course of life.

It is precisely the environment where the human is homeless, i.e., insecure. An individual not without a place in divine order, nature, or history, has a longing to find himself “at home” as opposed to being alienated. This desire and longing is precisely what can be employed through totalitarian ideologies. However, because of the absence of a world, they have established together through word and action, the individuals, who are isolated from each other, believe that they have overcome the suffering of homelessness through the supremacy of totalitarian ideology, and in turn become practitioners of the worst of schemes in the world. Whether through a party or state over the whole society, what distinguishes the power of totality and totalitarianism from dictatorship or absolutism is the ideologies. In this context, totalitarianism is never the power of a single person or a group, but at the same time, it is the power of a doctrine, of an ideology whether it allegedly implements the laws of either nature or history, or of what is being regarded as the “truth.” For citizens and for Haw political institutions—which provide relative reliance to the public and political world by their persistence over individual mortality, which in turn are expected to resist this totalitarian wave and to defeat it—it is impossible to stand out against this domination, if they have lost the ground that make them citizens and institutions. For this reason, it is the human conditions, which a totalitarian domination seeks to find, include citizens who have lost their ability to distinguish fact from fiction, and right from wrong, and the institutions that have lost their constitutional grounds and human action to protect them.

***Homo Faber* 'in Dünyasından *Animal Laborans* 'ın Zaferine: Hannah Arendt'in Politika Teorisinde Totaliter Tahakkümün Vücut Bulduğu İnsanlık Koşulu² Üzerine Bir İnceleme**

“En büyük kötülükleri yapanlar, hatırlayamayanlardır çünkü konu üzerinde hiç düşünmemişlerdir ve hatırlama olmayınca onları tutan hiçbir şey olmaz.” (Arendt, 2003, s. 95).

20. yüzyıla insanlık tarihi içinde en dehşet verici yüzyıl demek herhalde yanlış olmayacaktır. Ne var ki bu yüzyılı dehşet verici kılan, yalnızca yıkım araçlarının, onları imal edenlerin tahayyülünün de ötesine geçebilecek bir güce ulaşmış olması değil, insanlığın yüzyıllar boyunca evrilerek şekillendiği ve şekillendiği tüm kurumları ve yapıları yok edici bir radikalliğe sahip olan totalitarizm deneyimidir. Hannah Arendt'in *Totalitarizmin Kaynakları* isimli eseri de Nazi totalitarizmini yeni ve emsalsiz kılan niteliği oluşturan unsurların kökenlerinin aslında sıradan dünyada “şimdi” olup biten şeyler olduğunu çarpıcı bir biçimde ortaya koyan en yetkin çalışmalardan birisidir. Arendt'in deyiimiyle “dip akıntısı” şeklinde devam eden bu yapılar, ilişkiler ve durumlar Nazizm'in yenilgisiyle de ortadan kalkmış değildir. Bu bağlamda, emsalsizliğiyle ve geçmişteki hiçbir düşünce ya da olguyla “doğrudan” açıklanamazlığıyla totalitarizm deneyimi, Batı dünyasının gelenekle olan tüm bağı kopardığından, kökenlere dönüp bakmak ve totalitarizmin “mümkün” hale gelmesini sağlayan “unsurları” ve “koşulları” araştırmak neredeyse kaçınılmazdır.³ Burada Arendt'in totalitarizme çok yönlü bakış önerdiğini söylemenin mümkün olduğu kanısındayım. Arendt, bir yandan “totaliter tahakkümün” ortaya çıkmasına imkân veren insanlık “koşulunu” araştırmış; başka bir deyişle hangi koşullarda bu türden bir tahakküm biçimiyle karşı karşıya kalındığını incelemiştir. Diğer yandan da ilkiyle bağlantılı olarak totaliter tahakküm koşullarında insanlık durumunun ne olduğunu betimlemiş ve aslında sonraki pek çok yazısında da totalitarizm deneyimi sonrasında insanlığın durumuna ilişkin çarpıcı tespitlerde bulunmuştur. Son kertede düşünme eylemidir onun önerisi; çünkü “gaflet içindeki bir umursamazlık ya da dumura uğramış bir zihin” göstergesi olan “düşünce yoksunluğu”, modern çağın insanının en bariz özelliği haline gelmiştir. O nedenle der Arendt “hiçbir şey yaptıklarımız üzerine düşünmekten daha değerli değildir.” (Arendt, 2016, s. 33).

İşte Arendt'in kökenlere yönelik incelemelerinin ikinci bölümünü oluşturan yetkin eseri İnsanlık Durumu, insanlık durumunun temelini oluşturan üç etkinlik biçiminin fenomenolojik çözümlemesini yapar. Bunlar; bir hayvan olarak insanın biyolojik

2 Fatmagül Bertay, Arendt'in “The Human Condition” isimli eserinin “İnsanlık Koşulu” olarak çevrilmesinin daha uygun olduğunu yazmaktadır (bk. Bertay, 2012, s. 28, dip not 26). Bu makalede “koşul” ve “durum” sözcükleri uygun şekillerde, cümlelerin kastettiği bağlamda “bilinçli” olarak kullanılmıştır.

3 Arendt, söz konusu “kopuşu” hem bir meşruiyet krizi hem de bir imkân olarak değerlendirmektedir: “(...) Ancak şimdi geçmiş görülmemiş bir tazelikle önümüze açılabilir ve kulağımıza daha önce hiç duymadığımız şeyler fısıldayabilecektir.” (bk. Arendt, 2014a, s. 138–139). Geçmişe, geleneğin hiçbir yükü olmaksızın ve hiçbir koltuk değerine ihtiyaç duymaksızın bakmamız, bugünü ve geleceği hiçbir kutsala veya mutlağa başvurmadan “kurmamız” söz konusu olabilecektir (bk. Sezer 2013, s. 640).

yaşamına tekabül eden “emek” (*labor*), insanların yeryüzünde inşa ettikleri nesnelere yapay dünyasına tekabül eden “iş” (*work*) ve ayrı ayrı bireyler olarak çoğulluğumuza tekabül eden “eylem” (*action/praxis*)dir. Eserin okunması sırasında çıkarılabilecek en önemli sonuçlardan biri, bu etkinlikler içerisinde *homo faber*’in etkinliği olan “yapmanın”, onun tüm iş ve imalatının güdüleyici ilkesi olan “faydacılığının” ve “araçsallık” ölçütünün, tüm beşeri ilişkileri sarıp sarmalaması süreci ile totaliter yönetim biçimlerinin şekillenebileceği toplumsal iklim arasında önemli bir ilişkinin bulunup bulunmadığıdır. Böyle bir ilişkinin kurulabilmesi elbette mümkün görünmektedir; ama totaliter yönetim koşulları tek başına *homo faber*’in dünyası ve felsefesiyle açıklanamaz. Arendt’in tüm eserleri incelendiğinde ortaya çıkmaktadır ki *homo faber*’in “araçsallığı” belirli bir “planlama”, “hesap etme” gibi düşünmenin ürünleri olan etkinlikleri içermektedir. Ve evet bunlar totaliter yönetimde olup biten pekçok bürokratik işlerde ziyadesiyle kullanılmıştır. Ama aynı zamanda Arendt’in *animal laborans*’ın dünyasına ilişkin tespitleri, insanın giderek kendini “gereksiz”, “yersiz-yurtsuz” hissetmesi biçimlerini alan tezahürleri tam da totaliter tahakküm altındaki, özellikle de “toplama kamplarındaki” (her ne kadar toplama kamplarındaki “yaşayan cesetler” bu durumun radikalleşmiş halleri olsa da) insanların durumlarını hatırlatmaktadır. Üstelik biliyoruz ki gerek günlük yaşamda gerekse de toplama kamplarında her türden “düşünme” etkinliğinin ortadan kaldırılması için her şey “planlanmıştır”! Bu durumda, üyesi bulunan “yurttaşların” (tabii kesinlikle kelimenin kendisinin ima ettiği tüm anlamların imhasıyla) tam itaati ve kesinlikle “düşünme yetilerinin ortadan kalkması” için her ince ayrıntıyı “düşünüp taşınmış” olan bir rejimle karşı karşıya olduğumuzu söylemek yanlış olmayacaktır. Dolayısıyla yönetim ve bürokratik kadroda tam bir *homo faber* aklı çalışırken (ki orada bile Führer dışında herkes rahatlıkla yer değiştirilebilir, ortadan kaldırılabilir!) toplum katında aşağıda ayrıntılandırılmaya çalışılacağı gibi *animal laborans*’ın yaşamında izlerini bulabileceğimiz türden bir “gereksizlik” ve “kimsesizlik” durumu söz konusudur. Burada okuyucuyu en çok etkileyen ve meseleyi daha da trajik kılan noktalardan biri, Arendt’in *animal laborans*’ın dünyasına ilişkin yapmış olduğu tespitlerin tam da bugün post-kapitalist dünyada olup bitenlere ışık tutmasıdır. Başka bir ifadeyle bir yandan beşeri her tür ilişki ve eylemi güdüleyen “faydacı” anlayışa dayalı “tüketim toplumu” ve onun *homo faber*’in araçsallığının gerektirdiği ölçüde “düşünme” etkinliğini yalnızca “zorunlulukların dünyasına” ait bulunan “geçinme” ve “tüketme” ihtiyaçlarını karşılamak için seferber eden ama kendi imalatı olan dünyadan ve giderek yeryüzünden yabancılaşmış bireyi, bir yandan kat ettiği muazzam yol sayesinde tahayyül edilenin çok ötesinde bir güç elde eden modern bilimin, kamusal tartışmaların uzağında yeryüzüne yabancı işleyişi... Arendt bütün bu süreçleri modern dünyada “şimdi”, “şu anda” dip akıntısı şeklinde var olmaya devam eden totaliter nitelikler olarak değerlendirir.

Kendisinin de belirttiği gibi, Arendt, *vita activa* terimini, her biri yeryüzündeki yaşamın, insana o şartla verildiği temel koşullardan birine karşılık gelen üç temel insani etkinliği; “emek”, “iş” ve “eylemi” ifade etmek için kullanmaktadır (Arendt,

2016, s. 35; Berktaş, 2012, s. 47–49). Bu çerçevede “emek” (*labor*), gerçekte bir biyolojik etkinliktir; insanın diğer hayvan türlerinden ayırt edici bir vasfı olmaktan ziyade tıpkı hayvanlar gibi kendi yaşamını idame ettirebilmesi için doğanın bazı bölümlerinin yok edilmesi/tüketilmesidir. Arendt'in *animal laborans* olarak tanımladığı bu etkinlik, insanın “hayvansallığı” gerçeğine bir göndermedir. Böyle bir etkinlikte insan, Arendt'e göre gerçek anlamıyla özgür değildir, zira büyük ölçüde ihtiyaçlarının zorlamasıyla böyle bir etkinlik içine girer. “İş” (*work*) ise tamamen yaratıcı insan etkinliğidir. Bu alan *homo faber*'in (yaratıcı insan-yaratıcı insan) alanıdır. *Homo faber*'in bu yapma etkinliği, teknolojik alandan güzel sanatlara kadar çok çeşitli etkinlikleri içermektedir. Bu noktada Arendt, masa örneğinden yola çıkarak ilginç tespitlerde bulunur; ona göre masa yiyeceklerin sunumu için vardır ve böylelikle *animal laborans*'ın ihtiyaçlarını giderir, fakat aynı zamanda masa, insan varlığının uzamsal ve sosyal ilişkileriyle de farklı bir boyut kazanır. Şöyle ki, onun etrafında oturan insanlar birbirleriyle iletişim kurarlar ve masa bir dereceye kadar onları birleştirir. Bu bakımdan *homo faber*'in etkinliğinin, insanları hem birleştiren hem de ayıran bir ortak dünya olarak kamusal alanının kuruluşunda belirleyici bir faktör olduğu söylenebilir. Ancak, masa yapmak için ağacı kesmek gerekir! Dolayısıyla *homo faber*'in etkinliğinin bir başka vechesi tüketmek, aşındırmak için doğanın yok edilmesidir. Üstelik bunu giderek yaşamının tüm katmanlarına sirayet eden “araçsallaştırma” saikiyle neredeyse hiç düşünmeksizin yapmaktadır. *Homo faber*, kalıcı bir dünya kurarak bir yandan *animal laborans*'ı biyolojik yaşamın kısır, kendini tekrarlayan sürekliliğinden kurtarıırken, diğer yandan da dünyayı tümüyle “araçsallaştırarak”, verili olarak bulduğu yaşam olanaklarına şiddet uygulayarak ve onları tüketerek için değerlerinden de yoksun bırakmaktadır (Berktaş, 2012, s. 49). Arendt, *homo faber*'in her şeyi bir erek doğrultusunda araçsallaştırmasının insan yaşamını daha anlamlı kılmayacağını, tersine etkinliklerinin yol gösterici kapasitesini kaybetmeye neden olacağını vurgular. Zira her amaç, yeni amaçlar için araç haline gelebilir ve bu da *homo faber*'in trajedisidir.⁴

Bütün bu etkinliklerin ötesinde ise insani etkinliklerin en mükemmeli olan “eylem” vardır. Arendt için “eylem” (*action*) en üstün politik etkinliktir ve “geçmişle geleceğin mücadele alanında” ayakta kalmaya çalışan -Kafka'nın “o” dediği- insanın özgürlüğünün en üst noktasıdır.⁵ Fakat bu eylem ancak her bireyin kendisi olabildiği

4 Burada, “Tarih Felsefesi Üzerine Tezler” isimli eserinde “emeğin yüceltilmesinin doğa üzerindeki egemenliğin kutsanmasına yaradığını, doğanın sömürülmesini meşrulaştırdığını” söyleyen Walter Benjamin'i hatırlamak gerekir.

5 “Eylem” şüphesiz maddi bir ürün sunmaz; çünkü “eylem” daima özgür bireylerin diğerleriyle karşılıklı etkileşimidir ve doğası gereği kesinlikten yoksundur ve “eyleyen kişi tam olarak ne yaptığını hiçbir zaman bilemez”. Yine Arendt'e kulak vererek: “eyleyerek ve konuşarak insanlar karşılıklıdaki insanları görürler; kendi varlıklarını/kimliklerini açıkça ortaya koyarlar ve insani bir dünyada kendilerini görünür kılarlar.” Görüldüğü gibi Arendt'te eylem, politika ve özgürlük birbiriyle kopmaz bağlarla bağlıdır. Çünkü özgürlük, politik eylemin dolaysız amacıdır ve yine onun ifadeleriyle “gerçekte insanların siyasi bir örgütlenme içerisinde bir arada yaşamalarının sebebidir” ve politika özgürlük için vardır ve özgürlüğün tecrübe alanı da eylemdir (bk. Arendt, 2014a, s. 213). Şüphesiz ki Arendt *vita contemplativa*'yı bir kenara bırakmaz (“Man in Dark Times”ta da açıkça görüldüğü gibi); tefekkür önemlidir ama düşünme konuşmanın (zira insan konuşan bir varlıktır) “öncelenmiş” halidir ve konuşma ile eylem de bir paranın iki yüzü gibidir.

ve bu anlamda farklılığını ortaya koyabildiği bir çoğulluk içinde gerçekleşebilir. Zaten insanın çoğulluğu, eşitlik ve farklılığı kucaklayan bir duruma işaret eder; bir başka deyişle bireysellik ve karşılıklı dayanışmaya. Arendt'in de dediği gibi "eğer insanlar eşit değillerse birbirlerini anlayamazlar, insanlar birbirlerinden farklı değillerse birbirilerini anlamaya yönelik olarak ne bir eylemde bulunmaya ne de konuşmaya ihtiyaç duyarlar."⁶ *Vita Activa*'nın bu üç etkinliğinden okuduğunuz çalışma açısından esas olarak üzerinde durulmaya çalışılacak etkinlik, *homo faber*in "imalat" üretimine içkin olan "yapma" etkinliğidir. Arendt'in politika teorisinde totaliter tahakkümün vücut bulabildiği "insanlık durumu", *homo faber* ve onun egemenliğindeki "faydacı" ilkenin nasıl sonunda kendisini de içine alarak bütün dünyanın ve yeryüzünün araçsallaştırılması ve giderek değersizleştirilmesiyle sonuçlandığı, buradan nihai zaferle çıkanın ise "animal laborans" ve onun tüketim kültürü olduğu ve her türlü değerini değersizleştiği "çalışanların" dünyasında insanın birbirinin yerine kolaylıkla geçebildiği, gereksiz ve yurtsuz birer varlık haline gelmesinin totaliter tahakkümün aradığı insanlık koşulu olduğu açıklanmaya çalışılacaktır.

Homo Faber'in Dünyası

Yunanca *tektōn* kelimesinin Latince karşılığı olan ve *facere* ile (üretmek anlamına gelen "bir şeyler yapmak") ilgili olan *faber* kelimesi kök olarak, taş ya da ağaç gibi sert malzemeleri işleyen sanatçı ve imalatçıyı anlatmaktadır (Arendt, 2016, s. 205, dipnot 1). "İnsanları doğal süreçlerden onların yıkıcı sonuçlarından korumak ve ölümlü hayatları için istikrarlı bir kalıcılık sağlayan" insan elinden çıkma bu dünyanın vazgeçilmez bir önemi bulunmaktadır. Çünkü bu medeni dünya, tıpkı çevresinde insanların oturduğu bir masa gibi "insanları hem birbirlerine bağlar, hem de ayırır" (Arendt, 2016, s. 95). Arendt'in deyişiyle "gerçekliği görmemizi (ki "gerçeklik" Arendt'e göre herkese görünendir) ve ortak bir sağduyu geliştirebilmemizi, insan dünyasına farklı açılardan bakanlarla aynı dünyayı paylaşma deneyimi sağlar. Ve bu olmadan hepimiz, içerisinde yalnızca kendi duygu, istek ve arzularımızın gerçeklik sahibi olduğu kendi öznel deneyimimize sıkışıp kalırız." (Canovan, 2016, s. 16).

Homo faber, imal edendir; imal ettikleri de imalatın gerektirdiği malzemeler de yapılan iş gibi dayanıklılığı gerektirir. Bu malzemenin kendisinin elde edilme şekli Arendt açısından büyük önem taşımaktadır; ister odun yapmak için ağacın kesilmesinde olduğu gibi bir yaşam sürecinin sona erdirilmesi şeklinde, isterse de yeryüzünün

6 Arendt'in tahayyül ettiği politik topluluk örneklerini Antik Yunan Polisi'nde görmenin mümkün olabileceği gibi, Paris Komünü, 1960'lı yıllardaki toplumsal özgürlük hareketlerinde de görmek mümkün. Yakın tarihe ilişkin en çarpıcı olanlarından biri 1968 Paris'inde anti-Semit gerekçelerle Fransa'ya dönmesi engellenen Daniel Cohn-Benedict ile dayanışma amacıyla "Hepimiz Alman Yahudisiyiz!" diye haykıran protestocuların "ötekine" açılarak yeni bir "komünite" yaratmaya yönelmeleri olsa gerek. Zira bu aynı zamanda, bütün dışlanmışlarla, anonimleştirilmek istenenlerle dayanışmayı da ifade etmekteydi. Ve şüphesiz "Yahudi olmak" burada metaforik bir anlama bürünmüştü. "Biz" olmak vurgusunun öne çıktığı protesto hareketinde ve "Biz Yahudiler, biz siyahlar, biz dün toplama kamplarında anonimleştirilen ve çalışmaya zorlananlar, biz emeği sömürülen işçiler ve biz erkeğeğemen bir dünyada yaşamak istemeyen kadınlar..." birbirlerini tanımadan, birbirlerinin "ırksal, etnik, cinsel ya da sınıfsal" kökenleri konusunda en ufak bir önyargı taşımadan insanların bir araya gelebilmelerinin önemini göstermektedir.

derinliklerinden çıkartılan demir, taş ya da mermerde olduğu gibi doğanın daha yavaş işleyen süreçlerinden birine müdahale edilerek kesintiye uğratılması biçiminde olsun, insan elinin bir ürünüdür. Dolayısıyla, tecavüz ve şiddet bütün imalatlar için söz konusudur ve insan eseri dünyanın yaratıcısı *homo faber* her zaman doğanın tahripçisi olmuştur (Arendt, 2016, s. 209). Şiddet, bu anlamda, doğanın döngüsel hareketinin belli bir yarar için kesintiye uğratılması ve geri dönüşü olmayan bir biçimde tahrip edilmesidir (Yazıcıoğlu, 2009, s. 113). Yeryüzündeki bu hammadde, insani dünyanın inşasına akarken doğanın kendi döngüsel sürecini kesintiye uğratan ve geri dönüşü olmayan bu tahribat, Arendt'e göre *homo faber*'e şiddet kullanımının dolaysız deneyimini yaşatır. Yaratıcı imgenin ortaya çıkış sürecinden, amaç için gerekli araçların seçimine ve nihai ürünün ortaya çıkışına kadar *homo faber*, gerçekten de yaptığı şeyin hâkimi gibi görünmektedir. Nitekim Arendt'e göre insanın ne doğa karşısındaki yaşamsal zorunluluğunun giderilmesinde ne de insan etkinlikleri alanında bu ölçüde dolayimsız bir hâkimiyet söz konusudur. Bu bakımdan bedeniyle ve evcilleştirdiği hayvanlarla yaşamı besleyen *animal laborans* bütün canlı varlıkların efendisi ve Tanrısı olabilir, ama yine de doğanın ve yeryüzünün hizmetkârı olarak kalır, sadece *homo faber* bütün yeryüzünün efendisi ve Tanrısı olarak davranma yetkinliğine sahiptir.

Homo faber'in araçsallığının en temel insani deneyiminden doğan araç ve gereçleri, her türlü iş ve imalatı belirler. Burada amaç, araçları tespit eder ve onları örgütler. Amaç, tıpkı odunun ağacın katlini, masanın da odunun tahribatını vacip kılması gibi, malzeme temini için doğaya reva görülen şiddeti de meşrulaştırmaktadır. Özetle araçlar, nihai amaç ürüne göre tasarlanır, gereçler icat olunur; bizatihi iş sürecini örgütleyen, hangi uzmanlara ihtiyaç duyulduğuna, işbirliğinin boyutuna, yardımcılarının sayısına vs. karar veren, yine bu aynı nihai amaç ürünüdür. İş süreci esnasında her şey, arzulanan amaç ürün bakımından taşıdığı yararlılığa ve uygunluğa göre değerlendirilir, başka bir şeye göre değil (Arendt, 2016, s. 227). Tam bir teknik akıl betimlemesidir bu. Her türlü imalat faaliyetine içkin olan amaç-araç ilişkisindeki sorun, tamamen faydacı bir dünyada, bütün amaçların çok kısa bir ömre sahip olmaları ve daha ileri amaçlar için araç haline dönüşmeleridir. Bu nedenle Arendt'e göre mükemmel bir *homo faber* felsefesi olan “faydacılık”taki sorun, “için” ileyle ifade edilen yarar ile “-den dolayı”yla ifade edilen anlam arasındaki farkı kavramakta doğası gereği yeteneksiz olmasıdır. İşte *homo faber*, tam da *animal laborans*'ın araçsallığı anlamaktan aciz olması gibi anlamı anlamaktan acizdir (Arendt, 2016, s. 229). *Homo faber*'in aczinin en radikal örneği hiç şüphe yok ki ölüm fabrikaları “gaz odalarında” 20. yüzyılın ilk yarısında yaşanmıştır.⁷ Mümkün olduğu kadar insanı

7 Avrupalı Yahudilerin imhasını bürokratik rasyonalitenin sonucu olarak değerlendiren Bauman, bürokratik rasyonalleşmede teknik sorumluluğun ve kuralların ahlaki sorumluluğa üstünlüğünün, “bürokratik işlemlerin amaçlarının insandışılştırılmasına (dehumanization) ve nesneleştirilmesine” yol açtığını belirtmektedir (Bauman, 1997, s. 137–138) Bürokratik eylem ve muameleye tabi olan insanlar ahlaki açıdan nötr, saf teknik terimlerle ifade edilirler. Bauman'ın bürokratik faaliyete ilişkin “insandışılştırma” nitelemesi, Weber'in bürokratik rasyonaliteye ilişkin “gayrişahsilik” prensibiyle benzerlik taşımaktadır. Bürokrasi, görevini yerine getirirken Weber'in belirttiği gibi tarafsız ve gayrişahsi olduğundan, doğası gereği insani özellikleri göz ardı etmeli, bunun yerine onları nicel değerler kümesi olarak görmelidir.

mümkün olduğu kadar az maliyetle imha etmeyi planlayanlar, gerekli araçları ve malzemeleri üretenler ve sorgulamaksızın nihai amaç ürüne (ceset üretmek) ulaşmak için çalışan *homo faber*'ler “ben ne yaptım ki?” sorusunu sorduklarında *homo faber*'in, onun teknik aklının trajedisini ve “düşünme yoksunluğunu” da kanıtlıyorlardı.⁸

Gerçekten de Arendt'in de tespit ettiği gibi sadece imalat araçsallık vasfıyla bir dünya kurmaya muktedirken eğer varlığa gelişini sağlayan ölçütlerin tesisinden sonra da dünyaya egemen olmasına izin verilirse bu aynı dünya, kullanılan malzeme kadar değersiz, salt başka amaçlar için araç haline gelebilir. (Arendt, 2016, s. 231) Bu araçsallaştırma, her şeyin araç düzeyine düşürüldüğü için ve bağımsız değerini yitirdiği anlamına gelir. Öyle ki neticede sadece imalat nesnelere değil, fakat aynı zamanda insanın yardımı olmadan var olan ve insani dünyadan bağımsız bir varoluşa sahip olan ‘doğanın bütün güçleri ile genelde yeryüzü’ de değerlerini yitirirler. “Oysa gökyüzünün altında biz modern ölümlülere kadim bilgelikleriyle ışık tutan Antik Yunanlıların, insanların araçlarıyla iş gördükleri ve bir şeyi kendinden dolayı değil de başka bir şey üretmek için yaptıkları bütün sanat ve zanaat alanına (yararlılık içerdiği için) “banausic” demeleri her şeye faydalılık ölçüsünde araçsal bir gözle bakan *homo faber*'e duydukları küçümsemeyi gösteriyordu.” (Arendt, 2016, s. 232). Elbette burada, bir amaca ulaşmak için araçların kullanılması anlamında araçsallık değil, daha ziyade kullanımın ve faydanın, yaşam ve insanların dünyası açısından nihai ölçütleri oluşturduğu imalat deneyiminin genelleştirilmesiydi söz konusu olan. Greklerin en yüksek insani potansiyeli (kuvveti) *homo faber*'de bulmanın yaratacağı sonuçların ne ölçüde farkında olduklarının belki de en iyi örneğini Platon'un Protagoras'a ve onun “insan bütün faydalı şeylerin (*chremata*), olanların var oluşunun, olmayanların da var olmayışının ölçütüdür” önermesine karşı ileri sürdüğü ünlü savında bulmak mümkündür (Platon, 1986, s. 193). Platon, şayet insan kullanım amaçlı bütün şeylerin ölçütü yapılırsa dünyayla ilişkisi, bağı içinde insanın konuşan ve eyleyen ve düşünen değil de kullanan ve araçsallaştıran olacağını net bir biçimde görmüştür. Bu bakımdan, her şeye amaç için araç olarak bakmak, kullanan ve araçsallaştıran insanın doğası gereği olduğundan nihai olarak bu, insanın sadece varoluşu kendisine bağlı olan şeylerin değil, kelimenin tam anlamıyla var olan her şeyin ölçütü haline geldiği anlamını taşıyacaktır⁹ (Arendt, 2016, s. 233). *Homo faber*'in kıstaslarının bu dünyanın meydana gelişine zorunlulukla hükmetmiş olmasının yanında bir de zaten

8 Bu konuda Hannah Arendt'in Eichmann Kudüs'te (Kötülüğün Sıradanlığı) isimli eseri çarpıcı örneklerle doludur. Ayrıca konuyla ilgili olarak, Maidanek'teki ölüm kampına tanık olan ve dünyaya ilk kez duyuran muhabir Rayond A. Davies'in 12 Kasım 1944 tarihli yazısından bir bölüm için bk. (Arendt, 2014b, s. 198). Ancak tamamen “araçsal” çerçeveden dünyaya bakan “faydacı” bir perspektife ölüm fabrikalarının ve ceset imalatının son derece anlamsız geleceğini hatırlamak gerekir. Emeğin ürüne dönüşmediği, böyle bir niyetin de zaten olmadığı, işlenen suçların bir fayda doğurmadığı bir dünyanın bütüncül bir anlamsızlığıdır karşımızdaki fenomen. Bu büyük anlamsızlığı elinde tutan, totaliter ideoloji ve onun sözde doğa yasalarının uygulayıcılığı iddiasıdır. Konuyla ilgili olarak bk. (Arendt, 2014b, s. 342–343).

9 Max Weber de modern kapitalist toplumlar için ussallaştırma, düşünselleştirme ve ‘dünyanın bütünden arındırılması’ olarak belirlemekteydi. Ona göre, insanlar “tanrısız ve peygambersiz bir çağda yaşamaya yazgılı kılınmışlar” ve bundan dolayı da dünyaya ve yaşamı dürtürmeye ilişkin açığa çıkan herhangi bir anlamdan yoksun bırakılmışlardır. Bilim, ona göre, bu türden bir anlam sağlamaktan yoksundur. Bilimin elde edebildiği tek şey, verili bir amaca ulaşmak için hangi araçların gerekli olduğu ve verili bir amacın peşinde koşmanın olası sonuçlarının neler olduğunu tespit etmeye çalışmaktır (bk. Lukes, 2006, s. 117–118).

meydana gelmiş bu dünyayı yönetmesine izin verilirse o zaman *homo faber* nihai olarak her şeyi kendine yontar, var olan her şeyi kendisi için salt bir araç olarak değerlendirir (Arendt, 2016, s. 234). Bu bakımdan *homo faber*, kendi kendini yiyen Behemoth ya da kendi sonunu da getiren Doktor Frankenstein'dır; onun faydacı ve araçsal ideolojisi bizzat *homo faber*'in kendisini, insanı da bu ideolojinin nesnesi haline getirecektir. Teknik akıl, düşüncenin normları olan doğru ile yanlış arasında ayırım yapma yetisini yitirdiği anda totaliter tahakkümün ortaya çıkmasına uygun bir toplumsal formasyon oluşmaya başlamış demektir. Söz konusu insanlık durumunun ortaya çıkmasının felsefi ve toplumsal kökenleri ise zaten mevcuttur: tıpkı *homo faber*'in yaptığı işi bilmesi gibi, ancak eylem melekesinden dışlanmış bir "siyaset yapmanın" bilinebileceği düşüncesi...

***Homo Faber*'in Politika Felsefesi: Eylemden Kaçış ve Yapmanın Eylemin Yerine Geçmesi**

"Sonuçlarının öngörülemezliği, sürecin geri döndürülemezliği ve faillerinin anonimliğinden dolayı eyleme duyulan kızgınlık neredeyse yazılı tarih kadar eskidir" der Arendt (Arendt, 2016, s. 319). Politik eylemi bir şey "yapmak" şeklinde algılamak Arendt'e göre siyaset felsefesi tarihi kadar eski olmakla birlikte (ilkın Platon'la başlar ve Aristoteles tarafından da kabul edilir) son derece tehlikeli bir seçimdir. Canovan, Arendt'in bunu "hata" olarak adlandırdığını yazsa da ben böyle düşünmüyorum. Zira TDK'ya bakıldığında hata; "istemeyerek ve bilmeyerek yapılan yanlış, kusur, yanılma, yanılğı" (Türk Dil Kurumu, 2017) olarak ifade edilmekte. Aynı şekilde "mistake" için Cambridge Dictionary'de (2017) de "istemeden, öyle niyeti olmadığı halde" ifadelerini kullanmakta. Oysa Arendt, Platon'ın siyaset teorisinde ilk kez gerçekliğe kavuşan "siyaset"i "yapılan bir şey" olarak kabul edilmesinin bilinçli bir tercih olduğunu ifade eder. Platon, Polis'in en erdemli insanı Sokrates'in trajik idamında görmüştü ki beşeri maslahat alanındaki eylem'den asla emin olunamazdı. İnsanın eylem melekesine içkin olan öngörülemezlik, sonuçlarını tahmin edilemezlik bu nedenle istikrarlı bir kamusal ve politik alanı garantileyemezdi.¹⁰ İnsan yalnızca tıpkı imalatçının elinin işini bilmesinde olduğu gibi ancak yaptığını bilebileceğinden siyaset de "yapılan bir iş" olarak değişime uğradı. Hatırlanacak olursa "yapma" ("iş"), bir zanaatkârın hammaddeyi kendi modeline uydurmaya zorlarken yaptığı şeydir. İlkesi başkalarıyla birlikte olmaya dayalı eylem ve konuşmanın tezahür ettiği beşeri meseleler alanına, ilkesi araçsallığa ve en azından başlangıcı başkalarından tecrit edilmiş olmaya bağlı bulunan imalat ve onun "yapma" etkinliğinin dâhil edilmesi, politik olsun ya da olmasın her türlü eyleme karşı duyulan bu bilinçli umutsuzluğun

10 Eyleme ilişkin olarak öngörülemezliğin tek çaresi ve ilacı ise söz vermek, sözü yerine getirmek ve bağışlamak yetileridir. "Çünkü insanlar ne yaptıklarını bilmezler." Bu yetiler sayesinde insanlar özgür failer olarak bir eyleme başlayabilirler ve yeniden başlayabilirler. "Bir insanı kendi tahminlerimiz nedeniyle ateşe atmak, tahminlere fazla yüksek bir değer biçmek-tir" diyordu Montaigne "Denemeler"de ve ekliyordu: "Hoşgörü nedir? İnsanlığa özgü bir şeydir. Hepimizin hamurunda zayıflık ve kusur var; hepimizin aptallıklarını affedelim, doğanın ilk yasası budur." (akt., Comte-Sponville, 2004, s. 219).

göstergesidir. Ve insanı bir hammadde, bir malzeme olarak değerlendiren tüm siyaset teorileri sanki insan bir madde gibi yoğrulabilir, değiştirilebilirmiş gibi onun insan sıfatıyla katliyle neticelenmiştir. Bu nedenle eylemin söz konusu belirsizliklerinin yol açabileceği tehlikelere karşı geliştirilen her türlü siyaset teorisi kaçınılmaz olarak “demokrasi” karşıtıdır¹¹ en radikal formuna da insanın “kendiliğindenliği”nin yani yeni bir şeylere başlama yetisinin ortadan kaldırılmasının laboratuvarı olan “toplama kamplarında” bulmuştur. Arendt ayrıca “kendi tarihini yapan insan” ifadesinin bizi hiç de niyetlenmediğimiz yerlere götürebileceğinin altını çizer, çünkü “insan değil, insanlar yeryüzünde yaşar ve dünyada ikamet ederler.” Bu nedenle siyaseti yapıp etme olarak algılamak, insani çoğulluğu göz ardı etmek, bireyleri bir şeylere zorlamak demektir. Bunlar eyleyen özgür insanlar değil, ama daima insanların başkalarından tecrit edilmiş bir durumda, işin başından sonuna dek kendi yaptıklarının efendisi olarak kalacak bir “imalatçı” arayışındadırlar. Oysa tezahür sahası olan kamusal alanın *sine qua non*'u (olmazsa olmaz koşulu) insani çoğulluktur ve elbette eylemin her türlü sonucu bu alanda ortaya çıkar. Bu nedenle söz konusu çoğulluğu kaldırmaya yönelik her girişim her zaman için kamusal alanı ortadan kaldırmaya yönelik bir teşebbüstür. Çoğulluğun sebep olduğu tehlikelerden kurtulmanın yolu da her seferinde despotizmle neticelenir; tiranlıktan, diktatörlüğe ve yığınin kolektif bir bünye oluşturduğu demokrasi biçimlerine kadar geniş bir siyasal düzen adlandırması şeklini alabilir (Arendt, 2016, s. 320).

Arendt bütün bu kaçışların alametifarikasının “yönetim” kavramında olduğunu belirtir; yani insanların siyaseten ve hukuken birlikte yaşayabilmelerinin, birilerinin yönlendirmesine ve kararına bırakılması, ötekilerin de buna boyun eğmek zorunda olmaları halinde mümkün olabileceği anlayışında yatmaktadır (Arendt, 2016, 322). Arendt, bu anlayışın Batı düşünce geleneğindeki kökeninin Platon'da bulunabileceğini belirtir. Nitekim ilk kez Platon'un Devlet'teki “mağara meselinde” açıkça ortaya konan ve ardından “Devlet Adamı” isimli eserinde de görülen bu türden “emir-itaat” ilişkisi idealar ile beşeri meseleler arasındaki ilişkiye dayandırılarak meşruluk kazanmıştır (Arendt, 2014a, s. 158). Filozof, Varlığın gerçek özünü temaşa için ayrıldığı mağaraya geri döndüğünde “idealar” birer ölçü haline gelir. İnsani varlığın karanlık mağarasına geri döndüğünde karanlığa gözlerini alıştıramadığı gibi “gördüklerini” mağaradakilere da anlatamamanın sıkıntısını yaşayan filozof, neticede yaşamının da tehlikeye düştüğünü fark edecektir. İşte “kendini böyle bir belanın içinde bulan filozof, gördüklerine, idealara birer ölçü ve kıstas olarak sarılır ve sonunda hayatına kastedeceği korkusuyla bunları tahakküm aracı olarak kullanır.” (Arendt,

11 Arendt, insan eylemlerine için olan belirsizlikten duyulan “korku”nun kökenlerini Batı felsefe geleneğinin başlatıcısı olarak kabul edilebilecek Platon'da ve onun siyaset teorisinde bulmuştur (Arendt, 2005, s. 33 vd.). Gerçekten de Sokrates'in idamıyla birlikte başlayacak ve bütün bir Batı siyaset ve felsefe geleneğine damgasını vuracak filozof ile politika arasındaki gerilimli ilişkiyi “filozof”, toplumu ancak kendi rasyonalitesine göre “total” olarak şekillendirme çabasıyla çözmek istemiştir. Arendt'in dediği gibi “siyasal açıdan Platon'un felsefesi filozofun Polis'e başkaldırısını anlatır.” (Arendt, 2014a, s. 156). Sheldon Wolin, bu türden bir “mimari” çabanın Batı siyasal düşünce tarihinde farklı biçimlerde, Platon'dan Augustinus'a ve Hegel'e kadar uzandığını belirtmektedir (Wolin, 2016, s. 37 vd.).

2014a, s. 159). Dolayısıyla Arendt, siyasal yaşamdaki tahakküm unsurunun izlerinin Platon'la başlayan filozof ile siyaset arasındaki çatışmada aranması gerektiğini belirtir. Filozof varoluşsal bir sorun haline gelen siyaset ile arasındaki çatışmada “haklılığını” göstermek için beşeri meseleler alanında tahakküm kurmak “zorunda” olduğunu fark eder; aksi durum Sokrates'in trajedisidir çünkü. Bu nedenle filozofun eriştiği hakikatin, tam da kavramak için sırtını döndüğü beşeri meseleler alanında da geçerli olabilmesi için filozof yönetici-kral olmak zorundadır. Beşeri meseleler alanını simgeleyen mağarada yaşayan insanlar da ancak filozof gibi mağaranın dışına çıkmaya cesaret edebilecekleri ölçüde “insan” haline geleceklerinden Arendt'in ifadesiyle “görme”, beşeri meseleler alanını ifade eden konuşma ve eylemin önüne geçmiş; bu iki insani etkinlik kendi dışındaki bir etkinliğin tahakkümü altına girmiştir.” (Arendt, 2014a, s. 164–165). Bunun uzun vadedeki kalıcı etkisi beşeri meseleler alanında takılıp kalmakla hakikati seyretmek arasında birbirini dışlayan bir ayırımın kurulmuş olmasıdır. Artık, gelip geçici ve bozulmaya mahkûm beşeri meseleler alanının işleyişi yurttaşların söz ve eylemleriyle dâhil oldukları bir politik uzama değil *Protagoras* diyalogunun¹² (Platon, 1986, s. 123–175) tam tersi biçiminde yönetme “sanatını” bilen, işlerin idaresine “uzman” yöneticilere bırakılmıştır. Bundan böyle yöneticiler “karar verir” ve yönlendirirken, yönetilenlerden de “biyolojik yaşam süreçlerini sürdürebilecek etkinliklerin devamı sağlandığı sürece” itaat etmeleri beklenir. Bunun sonucunda, siyasal alanda eylemin yerine yapmanın ikame edilmesi “yapma” etkinliğinin ilkelerinin de bu alana taşınmasını kaçınılmaz kılacaktır. Onsuz hiçbir imalatın gerçekleşme olanağı bulamayacağı şiddet unsurunun, eylemin yapmaya dönüştüğü siyasi tasarımlarda merkezi bir rol oynaması bu nedenle anlaşılırdır. İmal edilen şeyler rahatlıkla yok da edilebilirler! “Yumurta kırmadan omlet yapılamaz” deyişinde ifadesini bulan bu durum, amaca ulaşmak için etkili olmak kaydıyla her türlü aracın kullanımının mubah olduğu anlayışıyla bağlantılıdır ve imalatçı siyaset düşüncesinin klasik bir ifadesidir. Modern çağın insanı böylelikle eylemden kaçtığı ölçüde eylemde bulunmanın yerine “yapmayı” koymuştur.

Animal Laborans'ın Zaferi

Tipik bir *homo faber* felsefesi olan “faydacılığın” beşeri maslahat alanındaki yıkıcı ve ezici üstünlüğüne karşılık onun egemenliğiyle bütünleşecek ve onunla iç içe geçecek; başka bir ifadeyle *homo faber*'in araçsallığını ve faydacı bakışını kendi teknik ilerlemesi için kullanarak zaferini ilan eden *animal laborans* olacaktır. Söz konusu gelişmede başlıca rolü oynayan şüphesiz Sanayi Devrimi'dir. Yaklaşık yirmi-otuz yıl içerisinde tüm yerküreyi, kendisinden önceki üç bin yıllık yazılı tarihte görülenden çok daha radikal bir biçimde değiştiren Sanayi Devrimiyle beraber, bir dünya kurmak için değil, ama kendi yaşam sürecinin gerektirdiği çalışmayı kolaylaştırmak ve hafifletmek

¹² Platonun “Protagoras” diyalogu, Antik dönemden günümüze ulaşan demokrasi savunusunun sistematik bir tartışmayla sunulduğu yegâne belgedir. Platon'un yaşamının geri kalanını bu diyalogda geçen düşüncelerini “zimnen” reddetmekle geçirmesi ironik olduğu kadar trajiktir de.

için alet ve araç kullanan *animal laborans*, kelimenin tam anlamıyla bir makineler dünyasında yaşamaktadır.¹³ Makineleşmenin gelişmesiyle her türlü “iş-çiliğin” yerine “emek” geçmiş, bu andan itibaren de modern dünyadaki tüm şeyler, kullanıma uygun iş ürünlerinin aksine tüketilmek üzere üretilen emek ürünleri haline gelmiştir. Bu, kullanım nesnelere birer tüketim malı haline gelmesiyle sonuçlanmıştır. Öyle ki bir iskemle de, masa da bir elbise kadar hızlı tüketilir, elbise de yiyecek kadar süratle kullanılıp bir yana atılabilir artık. Evler, mobilyalar, arabalar artık insanın doğal metabolizmasına sokulmazsa boş yere bozulup, çürüyüp gidecek “tüketim nesnelere”ymiş gibi silinip süpürülür olmuştur. (Arendt, 2016, s. 192) Böylece insan ölümlülüğü ile evrenin ölümsüzlüğü arasında bir yerde olan, daha açık bir ifadeyle insan ölümlülüğü karşısında nispi bir daimilik sıfatını haiz nesnelere istikrarlı dünyasından “yabancılaşan” (ki Arendt işte bu duruma “dünyadan yabancılaşma” demektedir) insanlar, otomasyonun da gelişmesiyle gittikçe hızlanan bir üretim ve tüketim kısır döngüsünün “köleleri” haline gelmişlerdir. *Animal laborans* olan insanın doğal ihtiyaçlarını karşılamak için üretilen ve tüketilen bu “tüketim nesnelere” yaşamın tüm alanını, *homo faber*’in kullanım nesnelere (mobilyalar, eşyalar, evler) kendine katarak ve eylemi değersizleştirerek kapsadığı gibi insanlık koşulunda birinci sıraya da yükselmiştir. “Doğalın bu doğal olmayan gelişimi” ile ortaya çıkan “emek toplumu”nda başlıca saik tüketmektir, bu toplumun insanı da kendini artan bir oranda tüketim arzuları ile algılamaktadır. Arendt’in deyişiyle, “kalcılığı, istikrarı ve sürekliliği olan bir dünyanın imalatçısı olan *homo faber*’in idealleri, *animal laborans*’ın ideali olan bolluğa/tüketime kurban edilmiştir” (Arendt, 2016, s. 192).

Arendt’e göre iş etkinliği, en azından başlangıç düzeyinde tecrit halinde olmayı gerektirdiği ölçüde insanların insan sıfatıyla birbirlerinin karşılıklarına çıkabilecekleri bir kamusal alan oluşturabilmekten uzak olsa da yine de ürettiği elle tutulabilir şeyler dünyasıyla ilişkisini sürdürdüğünden tezahür sahasının mekânıyla belirli bir ilişki düzeyi mevcuttur. Bu nedenle Arendt, iş-çiliğin politika dışı bir yaşam tarzı olmasına karşın politika-karşıtı olmadığını ileri sürmektedir. Oysa ona göre çalışma durumunda söz konusu olan kesinlikle politika karşıtıdır. Çünkü insan bu etkinlik içinde “ne dünyayla ne de başka insanlarla birlikte, yaşamını sürdürmek gibi çıplak bir zorunluluk karşısında bedeniyle yalnız ve baş başadır.” (Arendt, 2016, s. 309). Hiç şüphesiz emekçi de yaşarken başkalarıyla bir arada bulunur ama bu biraradalık, çoğulluk değil çokluktur.

Hannah Arendt’in “emek” (*labor*) kavramına ilişkin değerlendirmeleri, kapitalizmin gelişmesiyle birlikte “toplumsal alanın” yükselişi ve giderek tüm diğer

¹³ Arendt, 20. yüzyılın başından itibaren sık sık dile getirilen insanların kendi yarattıkları makinelerin hizmetkârları durumuna düşükleri yolundaki yakınlıkları saçma bulmaktadır. Ona göre, şimdiye kadarki bütün çağlarda var olan aletler ve gereçler nasıl bizim varlığımızın değiştirilemez bir koşulu haline geldiyse bundan sonra da böyle olmaması için görünürde herhangi bir neden bulunmamaktadır. Ve eğer insanlık durumu, verili ya da insan yapımı her şeyin dolaysız bir şekilde insanın ileri-deki varlığının bir koşulu haline gelmesi anlamında koşullu bir varlık olarak insan varlığından ibaretse o zaman insan, daha onları tasarlamış olduğu anda makinelerden oluşma bir çevreye kendini “uydurmuş” demektir (Arendt, 2016, s. 219–220).

alanları massetmesi ve insan yaşamının “emekle” (çalışmayla) özdeşleştirilmesi sonucunda “kamusal alanın” gerileyişi arasında kurduğu ilişki çeşitli eleştirilerin hedefi olmasına yol açmıştır. Nitekim Margaret Canovan, modern insanı *animal laborans* olarak niteleyip küçük gördüğü ve “politik eyleme girişebilen seçkinleri yücelttiği” gerekçesiyle onun “anti-demokratikliğinden” (Canovan, 1978, s. 5–26; Canovan, 1995) söz edebilirken George Kateb de Canovan’la benzer görüşler öne sürmüştür. (Kateb, 1983) Her iki yazar da Arendt’in “emek” kavramını ele alışını ve *animal laborans*’la ilgili eleştirilerini belirli bir etkinlik biçimine, bakış açısına ya da dünyayla kurulan ilişkiye değil, bütün bir toplumsal sınıfa yöneldiği kanısındadırlar. Canovan buradan yola çıkarak Arendt’in düşüncesinde bir yandan bireyin yeni bir şeyleri başlatma potansiyelinin vurgulanarak modern devrimlerin yarattığı halk konseylelerini yücelten demokratik yön, diğer yandan ise *animal laborans* olarak “işçi sınıfını” yeren ve onun “emek” etkinliğini esas olarak “özel alana” mahsus gören ve bu nedenle de derin bir biçimde anti-politik olan “elitist yön” bulunduğunu belirterek ikisi arasındaki çelişkiye dikkat çekmektedir.¹⁴ Söz konusu eleştiri, benim bu makalede “totaliter rejimlerle” *animal laborans*’ın felsefesi arasındaki Arendt’in yapıtlarında “var olan” söz konusu ilişkiyi araştırma çabamı açıklama imkânı vermesi nedeniyle önemlidir. Zira makalede de görüldüğü üzere ben Arendt’in *animal laborans*’a ve Arendt’in “emek” kavramına ilişkin değerlendirmelerini “veri” olarak kabul etmekteyim. Nitekim bu konuda düşüncemin temeli Martin Levin’in Arendt’in *animal laborans*’a ilişkin yapmış olduğu tespitlerine yönelik değerlendirmesine katılmamdan ileri gelmektedir. Martin Levin, *animal laborans* kategorisinin, geleneksel sosyolojik kategorilerle hiçbir ilgisi olmadığını” belirtmekte ve onları Arendt’in “incelikli ve orijinal felsefi ayrımlarıyla” birlikte değerlendirmek gerektiğini yazmaktadır (Levin, 1979, s. 521–531). Fatmagül Bertkay’ın da vurguladığı gibi, gerçekten de Arendt’in *animal laborans*’a ilişkin “eleştirisi” doğrudan bir toplumsal sınıfa yönelik olmayıp bir davranış biçimi, bir zihniyet ya da dünyaya yönelik bir tutumu hedef almaktadır (Bertkay, 2012, s. 228–229). *Animal laborans*’ı Marksist terminolojideki üretim biçimleriyle ilişkileri üzerinden tanımlanan proletarya ile özdeşleştirmek düşünürle söylemediği bir şeyi söyletmek olur. Çalışan kitlenin bütün üyeleri sosyolojik anlamda emekçi olmak zorunda değildirler; “ancak bütün üyeler, yaptıkları her neyse onu esas olarak kendilerinin ve ailelerinin yaşamını idame ettirmek için yaptıklarında” *animal laborans*’a dönüşmüşlerdir. Çalışmaları, hayatlarını sürdürmek açısından zorunlu bir faaliyete dönüşmüştür ve yaşamlarında başka bir şeye de yer kalmamıştır. İşte Arendt’in eleştirisi, modern çağda, esasında hayatın yeniden üretilmesine dönük zorunluluklar alanına ait bulunan tüketim nesnelere edinilmesinin nihai amaç haline geldiği bir kültürel iklime ve davranış biçimine dönüşmesine yöneliktir. Çalışıp para kazanma ve bunu hemen tüketime dönüştürerek hayat tarzını, statüyü korumaya hasredilmiş bir yaşamı hedef almaktadır. Bunun nedeni ise “işçi sınıfının”

¹⁴ Zeynep Gambetti de Arendt’i sınıf temelli politikayı yeterince anlamamakla ve kapitalizmi üretim araçlarının özel mülkiyeti üzerinden değil, birikim ve tüketim mantıkları üzerinden tahlil etmekle eleştirir (bk. Gambetti, 2007, s. 217).

tüm kamusal alanı ele geçirmiş olması değil, bizzat hepimizin işimizle ilgili olarak ve kamusal dünya ile olan ilişkimizde birer *animal laborans*a dönüşmüş olmamızdır¹⁵ (Levin, 1979, s. 523). Tüm insani etkinliklerin “yaşamın zorunluluklarının giderilmesi” ile eşitlendiği bir emek toplumunda “animal laborans”ın boş zamanı da tüketim dışında başka bir şeyle geçmemektedir. “Kendimizi şımartma ritüellerimiz”, “kendimden daha önemlisi yok” yaklaşımlarımız “tüketim ile emeğin” aynı sürecin iki aşamasından ibaret olduğunun göstergeleridir. Conrad Lodziak’ın “zamanın manipülasyonu” dediği duruma tekabül ediyor bu:

“Kendi seçimimizin sonucu değil, gereklilikten ötürü başka biri için yaşandığından, yaşamlarımızın büyük bir bölümü kendi yaşamımız olarak adlandırılmaz (...) Dahası, zorunluluktan yapmamız gereken işleri yaptıktan sonra geriye kalan zamanın bir bölümü zorunlu işleri yerine getirmemiz için gerekli olan dinlenme, rahatlama ve bakıma harcanıyor. Sahip olduğumuzu söylediğimiz boş zaman, fazlasıyla parçalanmış durumda; “parçalar ve kırıntılar” halinde. Böyle bir durumda da özerk eylem inin kullanım değeri sınırlı kalıyor (...) Parçalanmış boş zaman tüketime, özerkliğin kullanılmasından daha çok uyar (Lodziak, 2003, s. 51, 62).

Bu bakımdan *animal laborans*ın tasarrufunda bulunduğu sürece gerçek bir kamusal alan söz konusu olamaz, sadece özel etkinliklerin açıkta sergilendiği, teşhir edildiği *facebook*, *instagram* vs. söz konusu olur. Her yerde kendini, kendi yüzünü gören, görmek ve göstermek isteyen insanın “genişletilmiş özel alanları”... Bu bağlamda, *animal laborans*’ın dünyadışılığının, “iyi/mükemmel işler yapma” ile özetlenebilecek kamusal dünyasından etkin bir kaçıştan farklı olduğu belirtilmelidir. *Animal laborans* Arendt’in deyimiyile dünyadan kaçmaz, kendi bedeninin mahremiyetine

15 Arendt’in “emek” kavramının eleştirisi için ayrıca bk. (Çoban, 2010, s. 92–137). Çoban’ın, Arendt’in Marx’a yönelik eleştirilerini Marx’ın fikirlerini “basitleştirmek” ve onları “çarpıtmakla” itham ederken aynı “basitleştirme” ve “çarpıtmayı” Hannah Arendt’in politika teorisi için yaptığını düşündürüyor. Burada yazarla bir polemige girmenin uygun olmadığını düşünsem de en azından kendisinin “itham”larına örnek olması için bir noktaya değinmenin gerekliliği de kaçınılmaz. Yazar, Hannah Arendt’in Marx’a ilişkin olarak “Batı siyasi düşünce geleneğini sona erdiren kişi” değerlendirmesiyle yine bizzat Marx’ın yer yer gelenekle olan bağına yer vermesini Arendt’in düşüncesinde ve teorisinde bir “çelişki” olarak addetmekte ve (...) Bu aşamada görmemiz gereken Marx’ı gelenekten kopan mı yoksa bir yönüyle ona bağlı bir düşünür olarak mı anlamamız gerektiği konusunda Arendt’in takındığı ikircikli tavrıdır” demektir. Arendt, Karl Marx’ın “Platon ve Aristoteles’in öğretileri ile başlayan siyasi düşünce geleneğini sona erdiren kişi” olduğunu belirtir. Bkz. (Arendt, 2014a, s. 39) Arendt’e göre Karl Marx, “felsefenin ve felsefi hakikatin, insanlara özgü meselelerin ve onların müşterek dünyalarının dışında değil, tam tersine bizzat içinde bulunduğu ve ‘toplum’ adını verdiği bu bir arada yaşam alanında ‘toplumsallaşmış insanın’ ortaya çıkışıyla felsefenin kendisini ‘gerçekleştirebileceğini’ ilan ettiği” için geleneği sona erdiren kişi olmuştur. Geleneği sona erdiren kişi olarak Marx, elbette geleneğin dışından da (Arendt, Marx’ın komünist toplum ütopyasıyla Grekler’in Polis’i arasında benzerlik kurarken –ve geleneğe bağına da dikkat çekerken- elbette Polis’in ‘köle ekonomisine’ Wood *Kapitalizm Demokrasiye Karşı* isimli eserinde “köleci toplum” nitelemesini kabul etmekle birlikte, Atina Polis’inin demokratik yönünü “yurttaş olmanın muazzam bir ekonomik sömürden azade olmak anlamına geldiği köylü-yurttaş kategorisiyle açıklamaktadır (bk. Wood, 2008, s. 213–274). Bir yandan emeğin sömürüsüne ve üretim araçlarının özel mülkiyetine karşı çıkar ve buna yönelik bir “eylem planı” sunarken diğer yandan da bu yeni sistemi anlamaya ve açıklamaya da çalışır. Çünkü anlama/düşünme ve eylem bir paranın iki yüzü gibidirler. Burada Arendt’e yöneltilebilecek daha “adil” bir eleştiri, *animal laborans*’ın hayat felsefesine ve modern kitle toplumlarına yönelik eleştiriyi yaparken emeğin “kapitalist sistem” içindeki “toplumsallaşmasını” göz ardı etmesidir. Arendt modern kitle toplumunu ve onun tüketim kültürünü tespit eder ve eleştirirken bu kültürün altında yatan ve onu “doğuran” “ekonomik sistemi” eleştirmez. Arendt “iş” ve “emeğin” insanı özgürleştirecek faaliyetler olmadığını kanısındadır; bu, onun “özgürlük” tanımı açısından tutarlı olmakla birlikte Arendt’in ele aldığı şekliyle bir kamusal alanın ve politik topluluğun gerçeklik kazanabilmesinin mümkünlük koşulunun insanların kendi emeklerine, emeklerinin ürünlerine, topluma ve dünyaya yabancılaşmanın ortadan kalktığı bir ekonomik ve toplumsal düzen olduğu sonucuna varılabilir.

mahkûm olmuş, sürekli bir ihtiyaç tedariki yani tüketim sürecine çakılıp kalmış olması anlamında dünyadan atılmıştır. Böylece, değişim değerinin kullanım değeri karşısında zafer kazanmasıyla *homo faber* değil, *animal laborans*ın “emeği” *vita activa*'nın hiyerarşik düzeninde ilk sırayı almıştır (Arendt, 2016, s. 435).

Bu noktada hatırlamakta fayda olan bir başka husus da Arendt'in *vita activa*'ya ait bulunan tüm insani etkinlikler; emek, iş ve eylemle ilgili olarak “eylem”e yönelik belirli bir üstünlük atfetmesine karşılık diğerlerine karşı “küçümseyici” tavır takınmamış olduğudur. Bu etkinliklerin her biri kendi bağlamlarında “olumlu” değere sahiptirler ve birbirleriyle de belirli bir ilişkisellik içindedirler. Burada Arendt'in “göstermeye” çalıştığı olgusal hakikat, yalnızca biyolojik yaşam süreçlerinin, “ben”in yaşamasının tek değer haline geldiği bir yaşam biçimidir. Yukarıda da belirtildiği gibi bu, klasik olarak “ev içi alana” ait bulunan başka bir ifadeyle “biyolojik yaşamın getirdiği zorunluluklar alanına” dâhil bulunan özel faaliyetlerin modern çağda (kapitalizmle beraber) tüm diğer alanları ele geçirmiş olduğudur. Modern çağda “iş” alanında giderek artan otomasyon, teknik gelişmeler ve “emek” alanında yaşamın araçsallaşması sonucunda toplumsal olan ile politik olan arasında muazzam bir çatışma dolayısıyla *homo faber* ve *animal laborans* arasında eylem'e karşı bir ittifak ortaya çıkarken sonunda *animal laborans*, *homo faber*'i de tehdit etmeye başlamıştır. Bu çerçevede, yeryüzünün kaynaklarının yaşamın ihtiyaçları için işlenmesi ve denetimsiz bir şekilde tüketilmesi anlamıyla “emek toplumu” madde ve manevi kalıcı şeylerin “kalıcılığını” ortadan kaldırma tehlikesi taşır. Tüketim kültürü, bir salgına dönüşüp sürekli yeni ve geçici, kullan-at şeyler üretilmesine yol açarak kalıcı ürünlerle kalıcı bir dünya yaratması gereken “iş”i de anlamsız kılmaktadır. Dolayısıyla Arendt, “başlıca değerleri emek tarafından dikte edilen, bütün insani faaliyetlerin emeğe dönüştürüldüğü bir dünya”dan söz etmektedir. Burada sorun, tüm insan faaliyetinin emek ortak paydasına indirgenmiş olması, yani yaşamın zorunlu ihtiyaçlarının karşılanması ötesinde hırsla durmadan daha fazlasının elde edilmesi için çalışılmasıdır (Berktaş, 2012, s. 230–231). İşte Arendt'in “tehlikeli” bulunduğu ve totaliter ideolojiye ve tahakküme imkân veren toplumsal zemin olarak gördüğü insanlık durumu, bu türden bir çalışanlar ve tüketiciler toplumunun sonuçta kendi hâkim pratik faaliyeti haline gelen “kullan at” faaliyetinin, kendisini de aynı ölçüde “gereksizleşmesine” dönüştüğünü fark edemeyecek bir noktaya gelmesidir.

Kalıcılığın ortadan kalktığı bir hayatta Arendt ölümsüzlüğe duyulan isteğin artık boş bir heves haline geldiğini yazar ve “gelecek dünyadan eminliğini yitiren modern insan, bu dünyaya değil, kendisine (doğru) atıldı; dünyanın potansiyel manada ölümsüz olabileceği inancından uzaklaşınca onun gerçek olduğundan bile (artık) emin olamazdı” der (Arendt, 2016, s. 453). Arendt'in yaşamının sona ermesinden sonraki tüm bilimsel ve teknolojik gelişmeler ışığında dünyanın daha doğrusu yerkürenin de ölümlü olduğunun keşfi, bir teselli kaynağı olur mu ya da

kendi yaşamının faniliğini hazcı felsefenin kollarında tüketim çılgınlığıyla unutmaya çalışırken insanın yapıp ettiklerini mazur gösterecek bir gerekçe mi bilemeyiz ama bu yeni insanlık durumuna ilişkin Arendt'in tespiti son derece trajiktir: artık yalnızca ailesinin yaşamını sürdürmek için çalışması emek harcaması yeterli olan tüketicinin yaşamı...¹⁶ Kendine atılan insana kalan, tutkulara yönelik beden anılamdan yoksun güdüleridir. Ve eğer bir amaçtan söz edilecekse bu da türün bekasını sağlamaya yönelik yaşam sürecinin gücüdür. Bireysel yaşam, yaşam sürecinin bir parçası haline gelmiştir. *Animal laborans* doğrudan yaşamın zorunluluğunun karşılanmasının aciliyeti altına girmekle kalmayıp giderek doğrudan yaşam sürecinin kendisinden doğmayan tüm endişelerden ve hassasiyetlerden de yabancılaşmıştır (Arendt, 2016, s. 366). Bu nedenle günümüzde "ortalığa dökülenler" gerçek bir kamusalılık değil genişletilmiş ve açıkça teşhir edilen özel hayatlardır. İnsanların "büyük ve kalıcı işlerle" herkese ortak olan forum'da görünüm kazandığı bir dünya değil, her şeyin seyirlik hale geldiği *facebook* ve *instagram* hesaplarıyla "bedensel güzellikleri ve eğlenceleriyle" sahte görünüm sahnesinde boy gösterdikleri bir dünyada yaşarken Arendt'in ne demek istediği giderek daha da açıklık kazanıyor.

Dünyadan ve Yeryüzünden Yabancılaşma

Dünyadan radikal ölçülerde bir yabancılaşmanın var olduğu bir durumda tarih de doğa da anlaşılır olmaktan çıkmıştır. Dünyanın bu iki noktada da yitirilmiş olması –yani doğanın kaybı ile bütün tarih de dâhil en geniş anlamıyla insan yatırımlarının kaybı- geride onları hem birleştiren hem de ayıran ortak bir dünyadan yoksun ya umutsuz bir terk edilmişlik içinde ayrı düşmüş ya da kitle halinde bir araya gelmiş insanlardan oluşan bir toplum bırakmıştır. Zira kitle toplumu, hala birbiriyle ilişkisi olan ama bir zamanlar hepsi için ortak bir anlamı olan dünyayı yitirmiş insanoğulları arasında otomatik olarak ortaya çıkan bir örgütlenmiş yaşamdan başka bir şey değildir (Arendt, 2014, s. 133–134).

der Arendt. Dikkat edilirse Arendt, "yabancılaşma"yı bir "yitim" olarak ele alır; insanın yaşadığı yeryüzüne yabancılaşması ve kendi kurduğu kendi eseri olan dünyayı yitirmesi yani ortak duyunun yitirilmesi... Elbette iki süreç de birbiriyle bağlantılıdır. "Yabancılaşma"nın¹⁷ mahiyetine ve Arendt'teki yabancılaşma

16 Arendt "bizler, yaşamın gerçekliği ile dünyanın gerçekliğine aynı güveni duymayız" der. Bunun nedeni, dünyanın ölümlü yaşamı fersah fersah aşan kalıcılığı ve sürekliliğidir. Ve ekler; "eğer kişi, kendi ölümlüyle veya ölümünden sonra dünyanın da sonunun geleceğine inansaydı, dünya da tıpkı eskatolojik beklentilerinin hemen gerçekleşeceği kanaatini taşıyan ilk Hıristiyanların inandığı gibi bütün gerçekliğini yitirirdi." (Arendt, 2016, s. 185) Gerçekten de yüzyılın başından itibaren hız kazanan dünyanın sonunun geleceğine/gelmekte olduğuna dair inanç –üstelik hiç de küçümsenemeyecek bilim insanları tarafından ısrarla tekrarlanmaktadır- ile insan yapımı ortak dünyanın ve dolayısıyla gerçeğin yitimi arasında şüphesiz bir ilişki bulunmaktadır.

17 "Yabancılaşma" kavramı, felsefe tarihinde farklı biçimlerde de olsa kimi filozoflarca ortaya konmuştur. Ancak "yabancılaşma"nın bir fenomen olarak ele alınması ve kavramsallaştırılmasında Karl Marx'ın katkısı ve özgünlüğü tartışmasıdır. Marx'ın söz konusu kavramsallaştırmasında Hegel'in "yabancılaşma" kavramının ekonomi-politik eleştirisinin büyük payı bulunmaktadır. Bilindiği gibi Hegel'de insanın doğaya ve kendine yabancılaşması sorunu "özellikle soyut belirlenimi içinde kendinde ve diğerlerinde ayırma ve nesneleşmesi biçiminde el alınır. Hegel'e göre yabancılaşma ve nesneleşme, tinin dış doğayı olumsuzlamasıyla kendine dönüş aşamasıdır. Yabancılaşma, öteki varlıktır; bilincin ve

kavramının değerlendirmesine geçmeden önce onun “dünyadan yabancılaşma” tespitinde yer alan “dünya” kavramını incelemek gerekiyor.

“Dünya” kavramı, gerçekten de Arendt’in düşüncesinin merkezinde yer alan kavramlardan biridir. Dünya, yeryüzünün fiziksel olanaklarıyla birlikte insanın (*homo faber* olması ölçüsünde) “iş” aracılığıyla yarattığı her türden nesnenin olduğu ve bu nesnelere dolayısıyla geçici insan yaşamının kalıcılık kazandığı uzamdır (Berktaş, 2012, s. 23). Fakat bu “kalıcı nesnelere” dünyasının varlığı temelinde yükselen bir başka “dünya” vardır ki o da ortak bir politik uzamı paylaşanlar “arasında” cereyan eder; insanların içinde eyledikleri, söz ve eylemleri yoluyla dâhil olup özgürlüğü deneyimledikleri kurumların ve pratiklerin oluşturduğu bir dünyadır bu. İşte bu “insan ilişkileri ağı”, kolektif bir hatırlama mekânı oluşturarak nesnelere dünyasını anlamla donatır. Arendt’e göre politikanın yer aldığı bu alan, varoluşsal bir oyunun oynandığı, bireyleri aynı anda hem birleştiren hem de ayıran, kişinin benzersizliğini söz ve eylem yoluyla sergileyebileceği ve yeryüzünün ilkesi olan çoğulluğu güvence altına alacak bir “forum”dur. İnsanların birbirleri karşısına benzersiz bireyler olarak çıktıkları bu “görünüm uzamı” hem dünyanın hem de insanın kendi gerçekliğinin kendisi içinde garanti eden hayati bir öneme sahiptir. İşte bu dünyadan kendi “özel alanına” gerisin geri fırlatılmış modern birey “dünyasızlaştığı” ölçüde gerçekle yalan arasındaki ayrımı yapmaktan da giderek acze düşecektir.¹⁸ İşte totaliter rejimler, yaşamını ve etrafında olup bitenleri “denetleyemediği” hissine kapılıp oradan oraya sürüklenen “dünyasızlaşmış” kitlelere “güvenli” bir sahte dünya sunarak gerçek ve yalanın tamamen ayırt edilemez olduğu bir dünya sunarak tek doğrunun “ideoloji” ve onun gerektirdiği “yasalar” olduğu inancını aşılayarak başarıya ulaşırlar. Atomize olmuş bireyleri, birbirlerinden yalıtılmış ve anlamsız bir varoluştan “kurtarılan” diğer yanda her an bir başkasıyla rahatlıkla değiştirilebilecek “fuzulileşmiş” (gereksizlik) varlıklara indirgeyerek yapar bunu totaliter ideoloji. Zaten kitleleşmiş, biricikliğini

özbilincin, nesnenin ve öznenin karşılığıdır. Dolayısıyla insan ya da evrensel us kendini gerçekleştirirken tarih denilen şey doğrultusunda bireyi bir alet, bir araç gibi kullanırken nesnellik içinde yabancılaştırmaktadır: “Tin, kendi içinde özgür olan nesnel bir edimselliğin bilincidir; oysa bu bilincin karşısında ‘kendi’ ve özü o birliği, edimsel bilinç karşısında arı bilinç durmaktadır. Bir yandan edimsel özbilinc dışlaşması yoluyla edimsel dünyaya geçerken bu sonucunu ise edimsel özbilince geri döner; öte yandan bir ve aynı edimsellik, hem kişi hem de nesnellik, ortadan kaldırılır; bunlar salt evrenseldirler. Bu yabancılaşmaları arı bilinç ya da özdür.” (bk. Hegel, 1986, s. 297; Yenişehirlioğlu, 1995, s. 64). Buna karşılık Marx, insanın doğaya ve kendine yabancılaşmasını bireysel ve toplumsal emek sürecindeki karşılıklı etkileşimi temelinde “ekonomi politik” eleştirisiyle ortaya koymuştur. Marx, Hegel’den farklı olarak nesneleşme ve yabancılaşmayı birbirinden ayırarak nesneleşmeyi “meta” üreten emek-gücü sürecinin “olumlu” bir yanı şeklinde değerlendirirken yabancılaşması bu sürecin olumsuz bir gerçekleştirmesi olarak görmektedir (Ollman, 2012, s. 211 vd.). Marx’a göre emeğin ürettiğine yabancılaşması, kendine yabancılaşması, doğaya, insanca varlığına ve insanın insana yabancılaşması gibi gelişimsel bir zincirleme yabancılaşma süreci görülmektedir. Arendt’in ise yabancılaşmayı daha kapsamlı bir şekilde ele aldığını söylemek mümkündür. Tıpkı *labori* belirli bir sosyolojik sınıfa özgü olarak değerlendirmemesi, çok daha kapsayıcı bir çerçevede ele alması gibi “yabancılaşma” kavramını da belirli bir yaşam biçimini paylaşan tüm insan “türüne” özgü olarak ele aldığı söylenebilir.

18 Seyla Benhabib, Arendt’te kamuda olan her şeyin herkes tarafından görülmesi ve işitilmesi anlamında görünüşler alanını oluşturan dünya ile insan yapımı kurumların da dâhil olduğu insanları bir araya getiren ve ayıran ortak dünya arasında bir ayırım yapar ve kanlı rejimlerle totaliter yönetimlerin şiddet yoluyla yıktıklarının görünüşler alanı olarak dünya değil, ‘söz ve eylemin ortak dünyası’ olduğunu belirtir (Benhabib, 1996, s. 14).

yitirmiş varoluşun özelliği, kişinin kendisini fuzuli hissetmesidir (Berktaş, 2012, s. 81). Buna karşılık “gereksizlik” hissi, aynı zamanda insanda derin bir öfke yaratır ve bu öfke, paradoksal bir biçimde totaliter rejimler tarafından seferber edilmeye hazır bir enerjinin kaynağını oluşturur. Küçük ve zayıf insanlar, içinde buldukları aciziyetin acısını unutmak için dünya egemenliği fikriyle kendilerini cezbeden totaliter ideolojilere meyledip “nefret edilecek” ve “korkulacak” düşmanlar yaratmanın ve onları “yok etmenin” bir parçası olurken “kurbanları” da aynı “dünyasızlaşmış” dünyanın bir parçası olduklarından, totaliter zulme direnecek ve onunla mücadele edecek araçlardan da yosundurlar. Böylece insanlar arasındaki somut ilişkilerin yerini totalitarizmin ideolojisinin alması için uygun iklim de oluşmuş olur. Tıpkı Nazi Güvenlik Güçleri’nin başı Heinrich Himmler’in SS subaylarına emrettiği gibi “iki bin yılda bir gelecek büyük görev için” “insanüstü bir biçimde insanlık dışı” olmaları emredilebilir; Führer’in iradesine “cesetvari itaat” (Kadavergehorsam) ve sadakat beklenebilir. (Buna karşılık, inanmak ve onaylamak hor görülür, çünkü bunlar her şeye rağmen kendiliğinden düşünmenin ve eylemenin son kırıntılarıdır.) Arendt’in de dediği gibi “19. yüzyılın dersi, kamusal işlerde sorumlu roller üstlenmeye hazır olmayan insanların sonunda, katledilmeye götürülmezden önce her türlü iş için kullanılabilecek hayvanlar haline getirilebilmiş” olmasıdır (Arendt, 2007, s. 315).

İnsanlık durumunun tözünü oluşturan “yeryüzü”, insanın hiçbir katkıda bulunmadan içinde hareket edebileceği, soluk alıp verebileceği bir yaşam alanı sunması bakımından (şimdilik) benzersiz ve yegâne yerdur. İnsanın yaptığı, onun eseri olan dünya ise, insan varlığının hayvan yönünü “aşmasını” sağlayan, en azından onu “hayvanların âleminde” ayıran insan elinden çıkma alandır. Ancak Arendt, “yaşam”ın kendisinin, insan elinden çıkma yapay âlemin dışında olduğunu belirtir. 1950’lerden itibaren ise yaşamın kendisini de “yapay” hale getirecek -nanoteknoloji, yapay zekâ ve klonlama çalışmaları insani yüzlerle donatılmış kuklalar yaratma gayretinin tezahürleridir-ve onu doğanın diğer çocuklarıyla olan bağını da koparacak büyük bilimsel çalışmalar hız kazanmıştır. Söz konusu çalışmalar, insanın ölümlü olma koşulundan ezeli ebedi kurtulma çabası kadar yeryüzünden kurtulma çabalarıyla (şu anda Mars gezegeni üzerinde yoğunlaştığı anlaşılıyor ama elbette tüm diğer seçenekler de unutulmuyor!) da bağlantılı olarak yeryüzü koşullarına bağlı ve bağımlı insanın uzayda yaşamaya adapte olabilmesi için insanın doğasında yapılması gerekli olabilecek değişiklikleri içeriyor. Üstelik bu “kurtuluş” mücadelesi son dönemde giderek artan ve büyük fizikçiler tarafından dile getirildiğinden çok daha fazla ses getirmektedir. Nitekim dünyaca ünlü astrofizikçi Stephen Hawking bile 2015’deki bir mülakatında bin yıl içinde yeryüzünden terk edilmesi gerektiğini (Yavuz, 2016) söylerken iki yıl sonra bu süreyi yüzyıla indirmiştir (NTV, 2017)! Artık tümünden imkânsız olmaktan çıkmış bulunan böyle bir olay, insanın, yeryüzünün kendisine sunduklarından kökten farklı, insan yapımı koşullar altında yaşamak durumunda kalacağı anlamına gelmektedir. Bu durumda yeryüzünde yaşamın etkinlikleri olan ne işin ne eylemin ne de

bildiğimiz şekliyle düşüncenin artık bir anlamı kalmayacaktır (Arendt, 2016, s. 39). Arendt'in deyişiyle, insanın yaşamın yerine, kendi yaptığı bir şeyi koymak isteği, hiçbir yerden gelmemiş özgür bir ihsan olan “olduğu haliyle” insani varlığa karşı başkaldırının bir tasarrufudur. Nasıl ki bugün yeryüzündeki bütün organik hayatı yok etmeye muktedir olduğumuza dair en ufak bir şüphe bulunmuyorsa, bütün bu değişimleri gerçekleştirme yeteneğimizden de kuşku duymamak gerekir. Arendt'in de vurguladığı gibi burada mesele artık buna muktedir olup olmadığımız değil, fakat mevcut ve giderek bu yönde geliştirmeye kanalize olduğumuz bilimsel ve teknik bilgilerimizi bu yönde kullanmayı isteyip istemeyeceğimizdedir (Arendt, 2016, s. 29). Ve bu sorun, kamusal ve politik tüm tartışmaların uzağında kendileri açısından güvenli duvarlar arasında çalışan bilim insanlarının veya meslekten siyasetçilerin tercihlerine bırakılmayacak kadar ciddi bir konudur. Teknik bilginin ötesinde etik bir meseledir ve yeryüzünde yaşayan tüm canlı formlarının bekasını ilgilendirdiği ölçüde herkesin, her şeyin meselesidir.

Uzay çağına doğuşu, insanların sözcüğün gerçek anlamıyla doğayı aştıklarını göstermektedir. Modern bilimin “yeryüzünden yabancılaşması” olarak ifade edebileceğimiz bu süreçte insanın yeryüzünde özgürce eylemde bulunması, eyleme içkin olan öngörülemezlik ilkesini bilime ve bu nedenle de doğanın kendi süreçlerine dâhil edilmesi durumuna yol açmıştır. Yapıp ettiklerini asla tam olarak bilememiş ve bilemeyecek olan insanın doğada oynadığı bu tehlikeli oyun hakkında da anlamlı bir bilgiye sahip olamadığı vurgulanmalıdır. Bunun yanında, Arendt'in köklerini “dünyadan yabancılaşmada” bulduğu, kapitalizmin gelişimiyle her zamankinden daha verimli üretim ve tüketim ve ayrıca otomasyon bileşenleriyle geçmiş dönemlerden ayrılan modern toplumda, insanlar giderek doğal kurallarla yönetilen bir hayvan türü olarak düşünölmeye ve bu yönde davranmaya itilmektedir. Gerçekten de Margaret Canovan'ın da yerinde tespitiyle ilginç bir diyalektik durumla karşı karşıya olduğumuzu söylemektedir Arendt (2016, s. 13): Bir yandan “nelere kadar şu insanoğlu” şeklinde özetlenebilecek bir Tanrı'ya özgü “yaratıcılık” nosyonunun bizzat insan için de pekâlâ geçerli olabildiğinin iddia edilebileceği yetkinlik durumu yaşanırken diğer yandan insanın acizliğini “aslında hayvandan farkı da pek yokmuş” gibi bir yoruma yol açabilecek psikoloji ve antropoloji alanındaki araştırmalar ve yayınlar... Bir tarafta doğanın zincirlerini kıran yeni süreçleri başlatma kudretinin ve insanın “olduğu haliyle” insani varlığa karşı başkaldırısının bir örneği olarak genetik mühendisliğinin ortaya çıkışı, diğer yanda ise kendimizi giderek daha fazla bilimsel bulgularla kanıtlandığı üzere hayvan olarak görmemiz. Bir yanda radikal iktisadi süreçleri kendi eylemleriyle harekete geçiren insan, diğer yanda “görünmez eller” yaratarak paradoksal bir biçimde gittikçe daha büyük bir oranda kendini sosyoekonomik güçlerin akıntısı içinde çaresiz ve aciz gören insanoğlu. Her ne olursa olsun kendi yetilerini ve sorumluluklarını üstlenmeyen insan, bizzat kendisinin yol açtığı ve yeryüzünü tehdit eden güçleri denetim altına almamaktadır. Söz konusu

yapıp ettiklerinin sorumluluğunu üstlenmeme ve hatta ne yaptığını bile bilememe hali gerçekten bir insanlık durumudur ve insanın trajik yönünü bu oluşturur. Ne yapıp ettiğini bilemeyen üstelik kendi zaaflarının, kibrinin bile farkında olmayan Oedipus'un "cehaleti"dir burada söz konusu olan. O Oedipus ki tragedyanın sonunda "hakikati" (babasını öldürüp annesiyle evlendiğini bilememe hali olan cehaletine ek olarak kendi kibrinin de farkında olmadığı, kendinin de cahili olduğunu) bilemediği için gözlerini oymuş, bu ediminden sonra bile sorumluluğu üstlenmeyip Apollon'a yüklemiş, o istediği için gözlerini oyduğunu söylemiştir. İşte "İnsanlık Durumu" budur. İnsanın bu durumu, modern çağda, totalitarizmin, inançların paradoksal bir birleşimi tarafından desteklenen nihilistik bir süreç olduğu çözümlenmesini hatırlatmaktadır (Arendt, 2016, s. 14). Buna göre; bir yanda "her şey mümkündür" inancı, diğer yanda ise insanların, tek tek her birinin aslında "vazgeçilebilir" oldukları bir düzeye indirildiği doğa veya tarih yasaları tarafından idare edilen bir hayvan türüne ait oldukları düşüncesi.

Sonuç

Arendt bütün bu sorgulamaları yalnızca "düşünceyi gerçeklikten, eylemi anlamdan yoksun bırakan" felsefe geleneği ile hesaplaşmak adına yapmaz; aynı zamanda kapitalist modern toplumlara ilişkin tespitlerinden de yola çıkarak hem "totalitarizm" in ortaya çıkabileceği koşullara hem de "tüketimciliğe" yönelik önemli tespitlerde bulunmuştur. İnsan bedeninin organlarının dahi meta haline geldiği bir dünyada, politik etkinliklerin ekonomik yaşamdaki düzeni (düzensizlik mi demeli?!) olumsuz etkilememesi için sınırlandırıldığı bir yaşam pratiğinde, bir başka deyişle hayatın her alanının ekonomik etkinlikle ilişkilendirildiği bir toplumsal formasyonda, "politik olanı geri çağırarak" amacıyla bütün bu kavramları yapı-bozuma uğratmış ve yeniden tanımlamıştır. Bu nedenle "*homo faber*" in doğal süreçleri harekete geçirerek (ki burada atomun parçalanmasının insan yapısı bir doğal süreç olduğuna işaret eder) doğaya "egemen" olması ve onu "tahakküm" altına almayı "amaç" edinmesini "saldırganca" bulmuş ve bunun, insanların birbirleriyle olan ilişkilerinde "şiddet" in yerleşmesindeki etkisini vurgulamıştır. Üstelik insanın doğadan böyle bir radikal biçimde yabancılaşmasının, onun diğer insanlardan da yabancılaşmasını beraberinde getirdiğini ve birlikte eyledikleri bir insani dünyadan yoksunluğun, insanları umutsuz, terkedilmiş-atomize olmuş- kitlenin parçaları haline getirdiğini çarpıcı bir şekilde tespit etmiştir.¹⁹ Kitle toplumunun bu atomize olmuş bireyleri artık yalnızca birer tüketiciden ibarettirler.²⁰ Tüketicilerden oluşan

19 Arendt, modern toplumda insanların, "insan-dışı bir dünyada yaşadıklarını" belirtir. İnsan-dışı dünya, kamusal alandan atılmış/ya da kendilerini geriye kendilerine fırlatmış olan insanların kendi eserleri olan dünyaya, ortak yaşama yabancılaşması demektir (Arendt, 1995, s. 22).

20 Arendt her ne kadar "modern kitle toplumu", "yabancılaşma" ve "totalitarizm" arasında bağ kurmuş olsa da örneğin Marcuse, Adorno, Horkheimer ile simgeleşen Frankfurt Okulu düşünürleri ya da Zygmunt Bauman gibi moderniteyi totaliter "patoloji" ile açıklamaktadır. Arendt için totalitarizm, modern politikanın açıkça "patolojik" bir biçimdir. Bu "patoloji" moderniteyi açıklayabilir ama nihai olarak onunla özdeşleştirilemez. Modern çağa ilişkin derinlikli eleştirisine ve totali-

bir toplum ise “ne dünyayı ne de dünyanın görünüş alanına ait şeyleri sakınmayabilir”; çünkü bu toplumda geçerli olan tüketici davranışı “değindiği her şeyi harabeye dönüştürmektedir.” Ortak bir sağduyunun ortaya çıkabileceği yegâne alan olan kamusal alanın çöküşü, insanın gerçeklik yitimini de beraberinde getirir. “Herkes tarafından görülen ve işitilen şeye gerçeklik” dediğimiz ölçüde, böyle bir birlikteliğin olmadığı bir formasyonda ortak gerçeklerden değil, artık sofist-ik her şey gerçek ve doğru olabilir ya da hiçbir şey doğru ya da gerçek olamaz noktasına geliriz. İşte tam da böyle bir ortam, insanın yersiz yurtsuz, yani güvencesiz kalması anlamına gelir. Fakat artık ne tanrısal düzende ne doğada ne de tarihte belli bir yeri yurdu olan insan, bütün bu “yabancı” olma durumuna karşı kendisini “evinde” hissedebilmeye sürekli bir özlem duymaktadır ki tam da bu arzu ve özlem totaliter ideolojiler tarafından kullanılabilir bir ruh halidir. Ancak söz ve eylem yoluyla birlikte kurdukları bir dünyanın yokluğu nedeniyle birbirinden izole olmuş bireyler, totaliter ideoloji ile yersiz-yurtsuzluklarının verdiği acının üstesinden geldiklerini zannederler ve en kötücül işlerin ve planların uygulayıcıları haline gelirler.²¹

İşte, tüm toplum üzerinde ister bir parti isterse devletin olsun tümlüğün iktidarı olan totalitarizmi, diktatörlükten ya da mutlakiyetçilikten ayırt eden şey, onun ideolojik boyutudur. Bu bağlamda totalitarizm, asla tek bir insanın ya da bir grubun iktidarı değildir; aynı zamanda ve belki de özellikle bir doktrinin, ister doğa isterse tarih yasalarını gerçekleştirdiği iddiasında olsun bir ideolojinin ya da “hakikat” olarak kabul edilen şeyin iktidarındır. Bütün bu totaliter dalgaya direnebilecek ve onu yenilgiye uğratabilecek yurttaşlar ve insani ölümlülük karşısında görece kalıcılıklarıyla kamusal ve politik dünyaya görece güvence sağlayan politik kurumlar onları yurttaş ve politik yapan temelleri yitirdiyse tahakküme karşı koymaları imkânsızdır. Bu nedenle olgu ile kurgu, doğru ile yanlış arasında ayırım yapma melekelerini yitirmiş yurttaşlar ve anayasal dayanaklarını ve onları koruyacak insan eylemliliğini yitirmiş kurumlar totaliter tahakkümün aradığı insanlık koşullarıdır. Montesquieu'nün *Kanunların Ruhunu* isimli eserinin Önsöz'ünde belirttiği gibi:

“İnsan, kendini toplumdaki yurttaşlarının düşüncelerine ve izlenimlerine teslim

tarizmin zeminini modern kitlelerin köksüzlüğüyle ilişkilendirerek açıklamasına karşı modern çağın “dünyasızlığı” ile totalitarizmin “özü” yani terör arasında “zorunlu” ve “içsel” bir bağ olduğunu hiçbir zaman yazmamıştır (Berktaş, 2012, s. 83, dipnot 14). Sheldon Wolin'in de belirttiği gibi kapitalizm, yurttaşların tüketicilere, oy vermeyen kitlelere ve güvencesiz işçilere dönüşmesine yol açan “demobilizasyon” ile yetinebilir (Wolin, 2016, s. 519). Bu ölçüde de mutlak anlamda “totaliter” rejimlerle “kitle toplumu” arasında mutlak bir bağ kurmak; daha açık bir ifadeyle kapitalizm ile demokrasi arasındaki içsel ve derin karşıtlığın mutlaka “totalitarizmle” neticeleneceğini iddia etmek mümkün olmasa da Arendt'in çözümlemesinin ve “uyanların” çok daha derinlikli olduğunu düşünüyor. Öncelikle belirtmek gerekir ki, totaliter rejimin ayırt edici göstergeleri olan, kitlelerin sürüklenmesi, endoktrinasyon ve denetimli terör ancak modern teknolojiler sayesinde gerçekleşebilmiştir. Ayrıca Arendt, totalitarizmin mümkünlik koşullarını incelerken ve onun daha önce hiç deneyimlenmemiş emsalsiz ve radikal kötülüğünü analiz ederken ortaya çıkarttığı kimi “unsurların” bugün hala varlığını sürdürmekte olduğu açıktır. Ve bu unsurların “uygun koşullar ortaya çıktığında tarihin belirli bir anında ve belirli mekânda yeniden “gerçekleşmesinin” önünde pek az engel olduğu da açıktır. Esas dehşet verici gerçek de bu olsa gerek!

21 Totaliter ideoloji, bütünüyle izole durumdaki bireyleri bir araya getirmek için terörü kullanır ve aynı zamanda bireyleri birbirlerinden daha da fazla izole etmeyi başarır. “(...) Ancak izole bireyler üzerinde total bir tahakküm kurulabilir. Hitler, kendi örgütlenmesini önceden atomize olmuş bir toplumun o sert zeminini üzerinde inşa edebilmiş, sonrasında bu toplumu yapay bir biçimde daha da atomize etmiştir.” (Arendt, 2014b, s. 486-487).

eden bu esnek varlık, aynı şekilde, kendisine gösterildiğinde kendi doğasını bilme ve ondan mahrum edildiğinin farkında olmayacak derecede onu kaybetme yeterliğine de sahiptir.” (Montesquieu, 1998, s. 45).

Kaynakça/References

- Arendt, H. (1994). *Essays in understanding*. New York, NY: Schocken Books.
- Arendt, H. (1995). *Men in dark times*. London, UK: Harcourt Brace & Company.
- Arendt, H. (2003). Some questions on moral philosophy. In J. Kohn (Ed.), *Responsibility and judgement* (pp. 49–148). New York, NY: Schocken Books.
- Arendt, H. (2005). Socrates. In J. Kohn (Ed.), *The promise of politics* (pp. 5–40). New York, NY: Schocken Books.
- Arendt, H. (2007). The moral of history. In J. Kohn & R. H. Feldman (Eds.), *The Jewish writings* (pp. 312–316). New York, NY: Schocken Books.
- Arendt, H. (2009). *Kötülüğün sıradanlığı* (Adolf Eichmann Kudüs’te) (Ö. Çelik, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Arendt, H. (2014a). *Geçmişle gelecek arasında* (B. S. Şener & O. E. Kara, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Arendt, H. (2014b). Örgütlü suç ve evrensel sorumluluk. J. Kohn (Ed.), *Formasyon, sürgün, totalitarizm, anlama denemeleri 1930-1954* içinde (s. 190–204, İ. Yıldız, Çev.). Ankara: Dipnot Yayınları.
- Arendt, H. (2014b). Sosyal bilim teknikleri ve toplama kamplarına dair incelemeler. J. Kohn (Ed.), *Formasyon, sürgün, totalitarizm, anlama denemeleri 1930-1954* içinde (s. 330–349, İ. Yıldız, Çev.). Ankara: Dipnot Yayınları.
- Arendt, H. (2014b). Totalitarizmin doğası üzerine. J. Kohn (Ed.), *Formasyon, sürgün, totalitarizm, anlama denemeleri 1930-1954* içinde (s. 450–492, İ. Yıldız, Çev.). Ankara, Dipnot Yayınları.
- Arendt, H. (2016). *İnsanlık durumu* (B. S. Şener, Çev., 8. basım). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bauman, Z. (1997). *Modernite ve holocaust* (S. Sertabipoğlu, Çev.). İstanbul: Sarmal Yayınları.
- Benhabib, S. (1996). *The reluctant modernism of Hannah Arendt*. California: Sage.
- Berktaş, F. (2012). *Dünyayı bugünde sevmek* (Hannah Arendt’in politika anlayışı). İstanbul: Metis Yayınları.
- Cambridge Dictionary. (2017). *Mistake*. Retrieved from <http://dictionary.cambridge.org/tr/%C3%B6zl%C3%BCk/ingilizce/mistake>
- Canovan, M. (1978). The contradictions of Hannah Arendt’s political thought. *Political Theory*, 6(1), 5–26.
- Canovan, M. (1995). *Hannah Arendt: A reinterpretation of her political thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Çoban, F. (2010). Emek’ten eylem’e: Hannah Arendt. H. O. İnce (Ed.), *Günümüzde yeni siyasal yaklaşımlar* içinde (s. 92–137). Ankara: Doğu-Batı Yayınları.
- Comte-Sponville, A. (2004). *Büyük erdemler risalesi* (I. Ergüden, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Gambetti, Z. (2007). Marx ve Arendt: Emek, iş, eylem üzerinden üç siyaset biçimi. *Birikim*, 217, 46–54.
- Hegel, W. F. (1986). *Tinin görüngübilimi* (A. Yardımlı, Çev.). İstanbul: İdea Yayınları.

- Kateb, G. (1983). *Hannah Arendt: Politics, conscience, evil*. New Jersey, NJ: Rowman and Allanheld.
- Levin, M. (1979). On animal laborans and homo politicus in Hannah Arendt. *Political Theory*, 7(4), 521–531.
- Lodziak, C. (2003). İhtiyaçların *manipülasyonu: Kapitalizm ve kültür* (B. Kurt, Çev.). İstanbul: Çitilembik Yayınevi.
- Lukes, S. (2006). *Bireycilik* (İ. Serin, Çev.). İstanbul: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Marx, K. (1986). *1844 felsefe yazıları* (M. Belge, Çev.). Ankara: V Yayınları.
- Montaigne. (1987). *Denemeler* (S. Eyuboğlu, Çev.). İstanbul: Cem Yayınevi.
- Montesquieu. (1998). *Kanunları ruhu üzerine* (F. Baldaş, Çev., 2. basım). İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- NTV. (2017). *Dünyayı 100 yıl içerisinde terk etmeliyiz*. <http://www.ntv.com.tr/galeri/teknoloji/stephen-hawking-dunyayi-100-yil-icerisinde-terk-etmeliyiz,W33GvSjN0CBaMoHDZ9kHQ/Cc6v2pJl3UKsdB1ms98hyA> adresinden edinilmiştir.
- Ollman, B. (2015). *Yabancılaşma (Marx'ın kapitalist toplumdaki insan anlayışı)* (A. Kars, Çev., 2. basım). İstanbul: Yordam Yayınları.
- Platon. (1986). Protagoras. *Diyaloglar* içinde (C. 2, s. 123–175, T. Gökçöl, Çev.). İstanbul: Rezmi Kitabevi.
- Platon. (1986). Theaitetos. *Diyaloglar* içinde (C. 2, s. 181–270, M. Gökberk, Çev.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Sezer, D. (2013). Hannah Arendt. A. Tunçel & K. Gülenç (Ed.), *Siyaset felsefesi tarihi (Platon'dan Zizek'e)* içinde (s. 638–676). Ankara: Doğu-Batı Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (2017). *Hata*. http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&view=gts adresinden edilmiştir.
- Wolin, S. (2016). *Politics and visions* (exp. Ed.). Princeton: Princeton University Press.
- Wood, E. M. (2008). *Kapitalizm demokrasiye karşı (Tarihsel maddeciliğin yeniden yorumlanması)* (Ş. Artan, Çev.). İstanbul: Yordam Yayınları.
- Yavuz, E. (2016). Stephen Hawking: İnsanoğlu'nun 1000 yıldan az ömrü kaldı. *Cumhuriyet Gazetesi*. http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/dunya/631264/Stephen_Hawking_insanoglu_nun_1000_yildan_az_omru_kaldi.html adresinden edinilmiştir.
- Yazıcıoğlu, S. (2009). Anlam yitimi olarak şiddet. S. Yazıcıoğlu (Ed.), *Doğumunun 100. yılında Hannah Arendt* içinde. İstanbul: YKY.
- Yenişehirlioğlu, Ş. (1995). *Birey toplum devlet ilişkileri*. Ankara: Ümit Yayıncılık.

Avrupa Birliği'nin Üçüncü Ülkelerle Harici Farklılaştırılmış Entegrasyon Modelleri ve Türkiye-AB İlişkilerinin Geleceği: Neoliberal Bir Yaklaşım

Ebru Turhan¹

Öz

Hâlihazırda AB'nin siyasi sisteminin önde gelen bir ögesi olan “farklılaştırılmış entegrasyon” kavramına yönelik analizler ve tartışmalar, özellikle geçtiğimiz on sene içerisinde AB'nin hala içinde bulunduğu çok katmanlı kriz dönemi ışığında artmıştır. İlgili çalışmaların çoğu, AB içerisinde vuku bulan farklılaştırılmış entegrasyon ile ilgilenirken, bu kavramın “dış boyutu” olarak nitelendirilen ve üçüncü ülkelerin AB'nin karar alma süreçlerine dahil olmadan AB müktesebatının farklı bölümleri ile farklı derecelerde uyum yakalamaları aracılığıyla meydana gelen “harici farklılaştırılmış entegrasyon” konusunda gerçekleştirilmiş çalışmalar son derece sınırlıdır. Bu çalışma, AB ve üçüncü ülkeler arasında harici farklılaştırılmış entegrasyon modellerinin geliştirilmesini neoliberal kuramın temel varsayımları temelinde açıklamayı ve bu kuramsal çerçevede AB ve üçüncü ülkeler arasında hâlihazırda gerçekleştirilen üç harici farklılaştırılmış entegrasyon modelini (Avrupa Ekonomik Alanı, Avrupa Komşuluk Politikası ve Stratejik Ortaklık) incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışma, aynı zamanda, neoliberalizmin odaklandığı “karşılıklı bağımlılık” kavramı ışığında Türkiye-AB ilişkilerinde ve AB katılım müzakereleri sürecinde son dönemde yaşanan gelişmeleri analiz etmektedir ve yakın geçmişte iki taraf arasında hayata geçirilen ikili diyalog mekanizmalarını dikkate alarak Türkiye ile AB arasında üyelik çerçevesinin dışında bir harici farklılaştırılmış entegrasyon modeli oluşturulması ihtimaline değinmektedir.

Anahtar Kelimeler

Farklılaştırılmış Entegrasyon • Neoliberalizm • AB • Avrupa Ekonomik Alanı • Avrupa Komşuluk Politikası • Stratejik Ortaklık • Türkiye

Models of Differentiated Integration between the European Union and Third Countries and the Future of Turkey–EU Relations: A Neoliberal Approach

Abstract

Studies and debates on the concept of “differentiated integration,” which has been a key feature of the political system of the EU for many decades, have come into prominence in the last decade in view of the multiple crises the EU has been facing. Whereas most of these studies dealt with internal differentiated integration within the EU, only a few studies focused on the “external” dimension of differentiated integration, which could be described as third countries’ differentiated levels of alignment with various parts of the EU’s *acquis communautaire* without participating in the EU’s central decision-making bodies. This study seeks to examine the development of different models of external differentiated integration between the EU and third countries based on the key premises and assumptions of neoliberalism and by focusing on the following three already established modes of external differentiated integration between the EU and third countries: European Economic Area, European neighborhood Policy, and Strategic Partnership. It further evaluates the latest developments in EU–Turkey relations and Turkey’s EU accession process in light of neoliberalism’s concept of “interdependence” and touches upon the possibility of the formation of a model of external differentiated integration between Turkey and the EU, outside the framework of the accession process by taking into account the recently established bilateral dialog mechanisms.

Keywords

Differentiated integration • Neoliberalism • EU • European economic area • European neighborhood policy • Strategic partnership • Turkey

1 Ebru Turhan (Dr. Öğr. Ü.), Türk -Alman Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Jean Monnet Modülü INSITER-Inside the Turkey-EU Relations Koordinatörlüğü, İstanbul, Türkiye. Eposta: turhan@tau.edu.tr

Atrf: Turhan, E. (2018). Avrupa Birliği'nin üçüncü ülkelerle harici farklılaştırılmış entegrasyon modelleri ve Türkiye-AB ilişkilerinin geleceği: Neoliberal bir yaklaşım. *SIYASAL: Journal of Political Sciences*, 27, 95-120. <http://dx.doi.org/10.26650/siyasal.2018.27.1.0004>

Extended Summary

Neoliberalism has, above all, emerged as a reaction to realism and its assumptions concerning the constant existence of interstate security concerns, the suppression of economic and societal issues by military security and the military capability of states during the formation of international relations and consequently, the continuance of rarely occurring interstate collaborations and political integration as long as these would serve the interests of the most powerful states (Keohane & Nye, 1989, p. 24). The neoliberalist school directs attention particularly to the (predominantly economic) interdependence between the states (Keohane & Nye, 1987) and assumes the construction of an international system that to a great extent is based on the concept of “complex interdependence” (Keohane & Nye, 1989, p. 25–29). This system enables the existence of manifold interstate and transgovernmental and international communication channels and consequently, the existence of many other actors alongside the states and the blurring of any distinction between domestic and foreign policies. Under the terms of such a system, interdependencies among the states increase, negative externalities emerge, states’ sovereignty becomes constrained, and interstate cooperation becomes unavoidable.

Drawing on the key premises of neoliberalism it could be assumed that issue-specific (and above all, economic) interdependence among the member states of the European Union (EU) is likely to play a key role in the formation of dialog mechanisms between the EU and third countries on the basis of the principle of external differentiated integration, which could be described as third countries’ alignment with the EU *acquis* without acquiring participatory rights in the EU’s decision-making processes concerning the constant evolution of the *acquis* (Gstöhl, 2016, p. 2–3). In view of the leading assumptions of neoliberalist theory, it could be predicted that the interdependence between the EU and non-member states is asymmetrical and that the institutional engineering of the models of external differentiated integration is predominantly set by the pattern of asymmetrical interdependence between the EU and third countries (i.e., by the less dependent partner).

This study sought to examine the development of different models of external differentiated integration between the EU and third countries based on the key premises and assumptions of neoliberalism and by focusing on the following three already established modes of external differentiated integration between the EU and third countries: European Economic Area, European Neighbourhood Policy, and Strategic Partnership. It further evaluated the latest developments in EU–Turkey relations and Turkey’s EU accession process in light of the neoliberalism’s concept of “interdependence” and touched upon the possibility to form a model of external differentiated integration between Turkey and the EU outside the framework of the accession process by taking into account the recently established bilateral dialog mechanisms.

The European Economic Area (EEA) is the most complex and thorough model of external differentiated integration between the EU and third countries. The EEA currently includes the 28 member states of the EU and the three European Free Trade Association (EFTA) states as “external members” of the agreement (Norway, Iceland, and Liechtenstein). By means of the EEA agreement, external members are provided with the four freedoms of the Single Market while being liable for alignment with the EU *acquis* in all policy fields relevant for the successful maintenance of the Single Market (EFTA, 1994), which could be described as the “legal conditionality” of the EEA. There is a clear asymmetrical interdependence between the EU and the EFTA states, particularly in economic terms, where the EU enjoys a more favorable position when compared with the external members of the agreement. This is also reflected in the asymmetric design (Kux & Sverdrup, 2000, p. 242) of the model that prevents EFTA countries from participation in formal decision-making processes while nevertheless calling them for the complete implementation of the already taken decisions.

The European Neighborhood Policy (ENP) is a dialog mechanism between the EU and the 16 countries that are located to the south and east of the EU’s territory. It is founded on the principle of “soft conditionality” (Lavenex, 2014, p. 886), which could also be described as “voluntary conditionality” as there is a direct, yet (for the ENP countries) optional, link between their alignment with the EU *acquis* in various policy fields and the level of cooperation with the EU, as well as the degree of incentives provided by the Union for these countries. The “integration/cooperation – interdependence” connection emphasized by neoliberal thought could also be observed in the relationship between the ENP countries and the EU. In agreement with the key premises of neoliberalism and the concept of complex interdependence, the 2003 European Security Strategy (ESS) pointed to the strong link between the internal and external dimensions of security and emphasized the need to create a “ring of well governed countries” (European Commission, 2003b, p. 7–8) in the EU’s periphery for the sake of the EU’s own security and stability. That the ENP is founded on “voluntary conditionality” instead of “legal conditionality” of the EEA could be explained as follows: 1) ENP countries were not provided with the short- and mid-term perspective of complete integration into the Single Market; 2) the interdependence between EFTA countries and the EU is stronger than the one between the EU and the ENP countries; 3) EFTA countries can either align their legislations with the EU *acquis* very easily; or 4) they have already aligned themselves with the EU norms and standards to a great extent.

If EEA is positioned on the one end of the spectrum related to different external differentiated integration models due its strict emphasis on “legal conditionality,” then the strategic partnership model could be positioned on the other extreme end of this spectrum in view of the absence of clear conditionality. Between 1995 and 2018, the EU initiated strategic dialog mechanisms with 10 countries, whereas in 2014,

during the Ukrainian crisis, Russia was removed from the list of strategic partners. Currently, the EU has nine official strategic partners all of whom are countries that have the capacity to shape regional as well as global affairs to a great extent (Hess, 2012). Six of the nine strategic partners are positioned among the EU's top 10 trading partners (European Commission, 2017f), which points to a more symmetrical economic relationship when compared with the relationship of the EU with the ENP as well as the EFTA countries (with the exception of Norway). As strategic partners are regarded as key regional/global actors and thus, are treated as equal partners by the EU, the strategic partnership models do not contain an explicit conditionality. However, strategic partners still partially align themselves with EU norms and standards by means of socialization processes (Hogenauer & Friedel, 2008, p. 267) and membership in the EU's various agencies (Lavenex, 2015).

The asymmetrical interdependence between the EU and third countries that are parties to the external differentiated integration models stated above can also be observed in the dialog between Turkey and the EU. Although many functional/sectoral dialog mechanisms between Turkey and the EU have been established in recent years, Turkey's EU accession process, which has until very recently shaped the general framework of the bilateral dialog between Turkey and the EU, has entered an explicit deadlock. Throughout the refugee crisis, many additional functional dialog mechanisms between Turkey and the EU were established, which greatly resemble the mechanisms formed for strategic partners and take the relationship outside the framework of Turkey's accession process. In view of the constant interdependence between Turkey and the EU on the one hand, and the stagnation of Turkey's EU accession negotiations on the other, the formation of a "permanent" model of external differentiated integration between Turkey and the EU outside the framework of the accession process is not unlikely.

Avrupa Birliği'nin Üçüncü Ülkelerle Harici Farklılaştırılmış Entegrasyon Modelleri ve Türkiye-AB İlişkilerinin Geleceği: Neoliberal Bir Yaklaşım

Her ne kadar farklılaştırılmış entegrasyon kavramının işaret ettiği kurumsal yapı konusunda AB çevrelerinde tam bir mutabakata varılmamış olsa da, esnek ya da farklılaştırılmış entegrasyon (*differentiated integration*), AB'ye üye tüm devletlerin katılmadığı ve çok çeşitli işbirliği / entegrasyon formlarına izin veren bir sistemdir (European Parliament, 2015, s. 7). Bu bağlamda, hukuksal perspektiften bakıldığında, farklılaştırılmış entegrasyon, “belli bir zaman diliminde (bazen önceden belirlenmiş, bazen de hiç kısıtlanmamış bir zaman dilimi için) üye ülkelerin AB'nin belirli politika alanlarına yönelik birbirlerinden farklı hak ve sorumluluklara sahip olmaları (ilgili politika alanına tam katılımdan hiç katılım göstermemeye kadar farklı opsiyonları içeren)” (Kölliker, 2010, s. 40–41) anlamına gelmektedir. Halihazırda, para politikası, Ortak Güvenlik ve Savunma Politikası (OGSP) ve adalet ve içişleri politikası (özellikle Schengen bölgesi) gibi politika alanlarında farklılaştırılmış entegrasyon AB içerisinde uygulanmaktadır ve ilgili politika alanlarında gerçekleştirilen entegrasyon sürecine AB'ye üye tüm ülkeler katılım göstermemektedir.

Farklılaştırılmış entegrasyon kavramı konusundaki çalışmalar ve münazaralar, özellikle AB'nin içine girdiği ve 2009 yılında başlayan Avro krizi, etkilerini AB ülkeleri ve özellikle Almanya'da 2015 sonbaharından itibaren göstermeye başlayan mülteci krizi ve 2016 yılı Haziran ayında Birleşik Krallık'ın bir referandum ile AB'den çıkma kararını alması ile başlayan “Brexit” süreci gibi krizleri bünyesinde barındıran çok katmanlı kriz dönemi ile alevlenmiştir (Turhan, 2017a, s. 1). İlgili krizler, AB'ye üye ülkelerin kriz dönemlerinde tek ses halinde cevap veremediğine, üye ülkeler arasındaki sosyoekonomik uçurumların arttığına ve sorunlu politika alanlarında gerçekleştirilmesi öngörülen reformlar konusunda üye ülkeler arasında önemli görüş ayrılıkları olduğuna işaret etmiştir. AB'nin gerek son dönemde karşılaştığı, gerekse gelecekte karşı karşıya kalması muhtemel krizler ve zorluklar ışığında gerçekleştirilmesi öngörülen reform çabaları, Birlik'e üye tüm devletler tarafından farklı şekillerde yorumlanmaktadır. Özellikle AB'nin ekonomik ve politik güç olarak önde gelen Almanya ve Fransa gibi üye devletlerinin eski krizlerin yeniden vuku bulmasının muhtemel olduğu para ve maliye politikası ve dış ilişkiler ve güvenlik politikası gibi politika alanlarında entegrasyonun derinleştirilmesine yönelik tutumlarına, bazı üye devletler farklı bir yaklaşım sergilemektedir. Bu nedenle, AB'nin yakın gelecekteki kurumsal mimarisinin “kapsamı arttırılmış” ve “yoğunlaştırılmış” farklılaştırılmış entegrasyon prensibi üzerine kurulması ihtimali artmıştır. Örneğin, Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron, 29 Ağustos 2017 tarihinde gerçekleştirilen bir basın toplantısında “çok-vitesli”

bir Avrupa'nın oluşumunu desteklediğini şu cümlelerle ifade etmiştir: “Farklı formlara sahip bir Avrupa’yı tasavvur edebilmeliyiz: Daha yavaş ya da daha az alanda beraber ilerlemek isteyen üye ülkeler tarafından engellenmeden gelişmek isteyenlerle beraber daha ileri gidebilmeliyiz” (Euractiv, 2017).

Farklılaştırılmış entegrasyonun göz ardı edilmemesi gereken bir de “harici” veya “dış” boyutu bulunmaktadır ve bu boyut, AB'nin üçüncü ülkelerle ilişkileri ile ilgilidir. “Harici farklılaştırılmış entegrasyon” (*external differentiated integration*), AB üyesi olmayan üçüncü ülkelerin AB içerisindeki karar alma süreçlerine ve mekanizmalarına dahil olmadan AB müktesebatının farklı bölümleri ile farklı derecelerde uyum yakalamalarına olanak sağlayan ve bünyesinde farklı derecelerde kurumsallaşmaları içeren bir diyalog mekanizmasıdır (Gstöhl, 2016, s. 2–3). Bu bağlamda, AB'nin belirli bir politika alanında gerçekleşen entegrasyon sürecine, en az bir AB'ye üye olmayan üçüncü ülkenin katılımı durumunda ilgili politika alanında harici farklılaştırılmış entegrasyon vuku bulmaktadır (Schimmelfennig, Leuffen ve Rittberger, 2015, s. 767). Bir yandan üçüncü ülkelerin AB içerisindeki karar alma süreçlerine dâhil edilmemeleri, öte yandan bu ülkelerin AB müktesebatına kısmi olarak uyum sağlamaları çerçevesinde ikili işbirliğinin derinleştirilmesi, iki taraf için de karşılıklı olarak yararlı, ancak asimetrik bir diyalogun ortaya çıkmasına sebep olmaktadır (Turhan, 2017b, s. 70).

Farklılaştırılmış entegrasyonun “iç boyutu”, akademik çevrelerde derinlemesine incelenmişken ve bu kavram özellikle AB'nin içine girdiği çok yönlü ve katmanlı kriz dönemi ile daha da büyük ilgi çekmeye başlamışken, AB'nin üçüncü ülkelerle gerçekleştirdiği harici entegrasyon modellerinin analiz edildiği ve bu modellerin ortaya çıkışlarının ve gelişmelerinin kuramsal yaklaşımlar ile açıklandığı araştırmalar son derece kısıtlı sayıdadır (örnek olarak bk. de Smijter, 2001; Gstöhl, 2016; Lavenex, 2015). Bu çalışma, bu noktada literatüre katkıda bulunmayı hedeflemektedir. Çalışmanın amacı, AB ve üçüncü ülkeler arasında harici farklılaştırılmış entegrasyon modellerinin geliştirilmesinin neoliberal kuramın temel varsayımları temelinde açıklanması ve bu kuramsal çerçevede halihazırda var olan önde gelen harici farklılaştırılmış entegrasyon modellerinin analizidir. Çalışma, aynı zamanda, neoliberalizmin odaklandığı “karşılıklı bağımlılık” kavramı çerçevesinde, Türkiye-AB ilişkilerinin son dönemdeki gidişatına, oluşturulan yeni diyalog mekanizmalarına ve bu bağlamda ilişkilerin üyelik çerçevesinin dışında bir harici farklılaştırılmış entegrasyon modeli kapsamında şekillendirilmesi ihtimaline değinecektir. Çalışmanın giriş bölümünü takip eden ikinci bölümünde harici farklılaştırılmış entegrasyon kavramı ve AB ile üçüncü ülkeler arasında bu kavram çerçevesinde işbirliği modellerinin geliştirilmesinin arkasında yatan nedenler, neoliberal kuramın temel varsayımları temel alınarak açıklanacaktır. Üçüncü bölümde, AB ile üçüncü ülkeler arasında halihazırda var olan ve öne çıkan harici farklılaştırılmış entegrasyon modelleri (Avrupa Ekonomik Alanı (AEA), Avrupa Komşuluk Politikası (ENP) ve Stratejik Ortaklık), bir önceki bölümde geliştirilmiş kuramsal çerçeve temelinde

incelenecektir. Çalışmanın dördüncü bölümünde, neoliberalizmin odaklandığı “karşılıklı bağımlılık” kavramı çerçevesinde, Türkiye-AB ilişkilerinde ve AB katılım müzakereleri sürecinde son dönemde yaşanan gelişmeler analiz edilecektir ve yakın geçmişte iki taraf arasında hayata geçirilen ikili diyalog mekanizmaları dikkate alınarak Türkiye ile AB arasında üyelik çerçevesinin dışında bir harici farklılaştırılmış entegrasyon modeli oluşturulması ihtimaline değinilecektir. Çalışma, önceki bölümlere ilişkin bulguların ve tespitlerin genel bir değerlendirmesi ile sonuçlandırılacaktır.

Harici Farklılaştırılmış Entegrasyon Kavramı: Neoliberal Bir Yaklaşım

Neoliberalizm, özellikle realist kurama ve bu kuramın devletlerin arasında her an bir güvenlik sorunsalının var olabileceği, bu nedenle uluslararası ilişkilerin şekillendirilmesinde her zaman devletlerin askeri güvenliği ve askeri kaynaklarının yeterliliği gibi konuların ekonomik ve sosyal mevzuların önüne geçtiği ve son derece nadir karşılaşılan devletlerarası işbirliklerinin ve siyasi entegrasyonun sadece en güçlü devletlerin çıkarlarına hizmet ettikleri sürece devam edeceği varsayımlarına bir reaksiyon olarak ortaya çıkmıştır (Keohane ve Nye, 1989, s. 24). Bu reaksiyon, her şeyden önce içinde bulunulan dönemle ilişkilendirilmektedir. Nitekim 1970’li yılların sonundan itibaren, kapitalist piyasa düzeninin ve ekonomik kalkınmanın merkezi otoriteler tarafından yönetilmesini öngören müdahaleci Fordist sistemin sürdürülebilir olmadığına anlaşılması ile piyasaların serbestleştirilmesi ve dolayısıyla yeni ekonomik aktörlerin ortaya çıkması sağlanmıştır (Demir, 2011, s. 3–4). Bu dönem, aynı zamanda 1970’lerin ekonomik kriziyle beraber Fordist sistemin çöküşünden en çok etkilenen Amerika Birleşik Devletleri’nin (ABD) yeni bir yaklaşım içine girme çabalarıyla da kesişmiştir. Nitekim ABD bir ekonomik kriz döneminden geçerken, Almanya ve Japonya gibi ülkelerin ekonomik gücünde önemli bir artış gerçekleşmesi, Washington’a uluslararası sistemi düzenleyecek mutlak güç olamayacağı algısını kazandırmıştır (Ermağan ve Karcı, 2017, s. 139).

1970’li yılların ekonomik krizlerinin akabinde ABD’nin yanı sıra yeni ekonomik aktörlerin sahneye çıkması ve uluslararası sistemin düzeninin birden çok aktör tarafından şekillendirileceğinin anlaşılması, uluslararası sistemin birimleri arasındaki (öncelikli olarak ekonomik) karşılıklı bağımlılığa dikkatleri çekmiştir ve neoliberal kuramın doğuşuna sebebiyet vermiştir. Neoliberalizmin öncüleri olarak tanınan Robert O. Keohane ve Joseph S. Nye, klasik realizmin devletlerin davranışlarının rasyonel oluşuna yönelik varsayımına sahip çıkarken, realist kuramla özellikle “aktörlerin dünya siyasetindeki hedefleri” ve “içinde buldukları düzenin doğası” konularında ayrışmaktadırlar (Keohane ve Nye, 1987, s. 728–729). Bu bağlamda, neoliberalist kuram, realizmin devletlerin bekasının devamlı tehdit altında olduğu bir uluslararası sistemde devletlerin sistemdeki göreceli pozisyonlarını korumak hedefine sahip oldukları ve bu amaca ulaşmak için öncelikli olarak askeri güçlerine itimat ettikleri

varsayımını reddetmektedir (Keohane ve Nye, 1987, s. 729). Keohane ve Nye (1989, s. 25), özellikle sanayileşmiş toplumlarda güvenlik ikileminin giderek kaybolduğunu ve gelişmiş devletlerin birbirlerine askeri güç kullanarak saldırımları olasılığının son derece düşük olduğunu öngörmektedirler ve böylelikle devletlerarası ilişkilerde askeri gücün öncelikli bir politika aracı olarak kullanılmayacağını vurgulamaktadırlar. Bu noktada, neoliberalizm dikkatleri devletler arasında özellikle ekonomik alanda vuku bulan “karşılıklı bağımlılık” (Keohane ve Nye, 1987) kavramına çevirmektedir. Keohane ve Nye’e (1987, s. 730) göre devletlerarası “asimetrik” karşılıklı bağımlılık, öncelikli olarak ekonomi ile ilişkili politika alanlarında ve bunun yanı sıra diğer tematik alanlarda gerçekleşmektedir ve karşılıklı bağımlılığın şekli, devletlerarası güç dağılımının genel görüntüsüne de ışık tutmaktadır.

Keohane ve Nye (1989, s. 25–29), uluslararası sistemin her zaman olmasa da büyük ölçüde “ karmaşık karşılıklı bağımlılık” olarak adlandırdıkları ideal (ve gerçekliğe en yakın) türde bir düzen temelinde inşa edildiğini varsaymaktadır. Bu düzen, toplumları birbirlerine bağlayan devletlerarası, hükümetarası ve uluslararası birçok iletişim kanalının ve dolayısıyla aktörün var olduğu, politika alanları arasında herhangi bir hiyerarşinin bulunmadığı ve iç ve dış meseleler arasındaki ayrımın giderek bulanıklaştığı bir düzendir. Devletler dışında aktörlerin var olduğu ve iç ve dış meseleler arasındaki ince çizginin giderek kaybolduğu bir sistemde, karşılıklı bağımlılıklar artmaktadır, devletlerin egemenlikleri oldukça kısıtlanmaktadır, negatif dışsallıklar meydana gelmektedir ve dolayısıyla devletlerarası işbirliği zorunlu hale gelmektedir. Bu işbirliği modellerinde, neoliberalere göre devletler, neorealizmin odaklandığı “görelî kazanç”lardan ziyade, işbirliğine gittikleri devletlerin bu işbirliğinden “ne kadar” kazançlı çıktıklarıyla ilgilenmedikleri “mutlak kazanç”larını önemseyeceklerdir (Bozdağlıoğlu ve Özen, 2004, s. 64). Öte yandan, devletler dışında birçok aktörün ve iletişim kanalının aktif olduğu bir uluslararası sistemde, devletlerarası işbirliklerinin gerçekleştirilmesinde, işlem maliyetlerini düşürdükleri ve kooperasyonların sürdürülebilirliğini ve tarafların işbirliğinin ilgili norm ve kurallarına uymasını sağladıkları için uluslararası rejimlerin ve organizasyonların aracı oldukları var sayılmaktadır (Oye, 1985, s. 20).

Neoliberal kuramın önde gelen ve yukarıda bahsi geçen varsayımları temel alındığında, AB ile üçüncü ülkeler arasında harici farklılaştırılmış entegrasyon prensibi çerçevesinde diyalog modelleri geliştirilmesinde her şeyden önce karşılıklı bağımlılığın kilit rol oynadığı öngörülmektedir. Karşılıklı bağımlılık ve farklılaştırılmış entegrasyon arasındaki muhtemel ilişkinin araştırıldığı ampirik çalışmalar, neoliberalizmin öncelikli varsayımları çerçevesinde geliştirilen bu hipotezi desteklemektedir. Schimmelfennig, Leuffen ve Rittberger (2015, s. 765 ve 776), AB ve üçüncü ülkeler arasında harici farklılaştırılmış entegrasyonun özellikle yüksek derecede karşılıklı bağımlılığın ve düşük derecede politikleşmenin (*politicization*) hâkim olduğu politika alanlarında

gerçekleştiği sonucuna ulaşmışlarken, König (2015, s. 4), karşılıklı bağımlılığın entegrasyonu ve merkezci eğilimleri teşvik ettiğine işaret etmiştir.

Neoliberalizmin önde gelen varsayımlarından yararlanılarak, AB ile üçüncü ülkeler arasındaki karşılıklı bağımlılığın, uluslararası sistemin devletler dışında birçok iletişim kanalının ve aktörlerin aktif olmasına, dolayısıyla iç ve dış meseleler arasındaki ince çizginin giderek kaybolmasına ve devletlerin politikalarını koordine etmemeleri durumunda negatif dışsallıkların ortaya çıkmasına olanak sağlayan düzeninden kaynaklandığı öngörülebilir. Bu öngörü, 2016 yılında yayımlanan AB Dış ve Güvenlik Politikası Küresel Stratejisi (EUGS) belgesinde yer alan şu vurguyla örtüşmektedir: “Dışa ait olanla içe ait olan birbirinden ayrıştırılmaz. Aslında, iç politikalar çoğunlukla dış dinamiklerin doğurduğu sonuçlar ile ilgilenmektedir” (European External Action Service, 2016, s. 17). Ekonomik konular öncelikli olmak üzere, farklı tematik alanlarda vuku bulan ikili karşılıklı bağımlılık, asimetrik bir yapıya sahiptir ve karşılıklı bağımlılık temelinde inşa edilen diyalog modellerinin kurumsal mimarisi, AB ile üçüncü ülkeler arasındaki asimetrik bağımlılıkta hangi tarafın daha avantajlı bir konumda olduğuna ve bağımlılığın kapsamına göre şekillenmektedir. Bu noktada, AB ile üçüncü ülkeler arasındaki coğrafi yakınlık, karşılıklı bağımlılıkların ve dolayısıyla harici farklılaştırılmış entegrasyon modellerinin kapsamlarının ve şartlarının belirlenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. AB, komşu ülkelerle daha kapsamlı ve detaylı ortaklık anlaşmaları imzalarken, periferisinin dışında konumlanmış ülkelerle daha çok sektörel/alakart harici farklılaştırılmış entegrasyon modelleri geliştirmiştir (Lavenex, 2015, s. 837). Öte yandan, neoliberal kuramın önde gelen varsayımlarından yola çıkarak, üçüncü ülkelerle geliştirilen harici entegrasyon modellerinde ilgili üçüncü ülkeler AB'nin müktesebatının ne kadar çok bölümü ile uyum sağlamakla yükümlü kılınırlarsa, ilgili ülkeler ile AB'nin karşılıklı bağımlılığının o kadar güçlü ve geniş kapsamlı olduğu durumu da öngörülebilir. Nitekim AB müktesebatının içeriği olarak nitelendirebileceğimiz normların üçüncü ülkelere transferi ile AB, her şeyden önce negatif dışsallıkları minimize etmeyi ve kendi güvenliği ve çıkarlarını korumayı hedeflemektedir. Lizbon Anlaşması'nın dış ilişkiler ile ilgili genel hükümleri de, gelişmekte olan ülkelerde demokrasinin pekiştirilmesini, sürdürülebilir ekonomik kalkınmanın sağlanmasını ve AB'nin kendi çıkarlarının ve güvenliğinin korunmasını Birliğin önde gelen dış politika hedefleri olarak nitelendirmektedir (Official Journal of the European Union, 2012, s. 28–29).

AB'nin Üçüncü Ülkelerle Gerçekleştirdiği Önde Gelen Harici Farklılaştırılmış Entegrasyon Modelleri

Avrupa Ekonomik Alanı

Avrupa Ekonomik Alanı (AEA), AB ile üçüncü ülkeler arasında günümüze denk gerçekleştirilmiş en kapsamlı, en detaylı ve en derin harici farklılaştırılmış entegrasyon

modelidir. 1992 yılında o zamanki adıyla Avrupa Topluluğu'nun 12 üye ülkesi ve 7 Avrupa Serbest Ticaret Bölgesi (EFTA) ülkesi arasında imzalanmış ve 1 Ocak 1994 tarihinde yürürlüğe girmiş bir anlaşma ile temelleri atılan AEA'ya günümüzde 28 AB üyesi ülke ve 3 EFTA ülkesi (Norveç, İzlanda ve Lihtenştayn) üyedir. AEA, aslen EFTA ülkeleri ile AB arasındaki karşılıklı ekonomik bağımlılık temel alınarak ve EFTA ülkelerinin 1993'te yürürlüğe girmesi planlanan Ortak Pazar'ın akabinde AB ile olan ticari ilişkilerinin olumsuz bir seyir alabileceği öngörüsüyle ortaya çıkmış bir harici entegrasyon modelidir (Avery, 2012, s. 1). İsviçre, 1992 yılının Aralık ayında gerçekleştirilen bir referandum sonucu AEA yerine AB ile ilişkilerini muhtelif tematik ikili anlaşmalar üzerinden yürütmeyi tercih ettiğinden ve 1995 yılında Avusturya, Finlandiya ve İsveç AB'ye tam üye olduğundan, günümüzde AEA modelinde sadece Norveç, İzlanda ve Lihtenştayn üçüncü ülke sıfatıyla yer almaktadır. AEA Anlaşması aracılığıyla, 3 EFTA ülkesi Norveç, İzlanda ve Lihtenştayn, Ortak Pazar'ın dört temel özgürlüğünden (mallar, hizmetler, sermaye ve kişilerin serbest dolaşımı) faydalanma hakkını kazanırken, bu politika alanları ile bağlantılı sosyal politika, tüketici haklarının korunması, çevre, istatistik ve şirketler hukuku konulu politika alanlarında AB müktesebatına uyum sağlama yükümlülüğünü üstlenmişlerdir (EFTA, 1994, s. 2-7). EFTA ülkelerinin ilgili politika alanlarına yönelik AB mevzuatını, standartlarını ve normlarını hiçbir değişikliğe gitmeden kendi mevzuatlarına transfer etmeleri gerektiğinden bu harici entegrasyon modelinde bir "hukuki şartlılık" durumundan bahsedilebilir.

Neoliberal kuramın önde gelen varsayımları arasında yer alan "karşılıklı bağımlılık-işbirliği / entegrasyon" ilişkisini yukarıda bahsi geçen 3 EFTA ülkesi ve AB arasında AEA çerçevesinde oluşturulmuş harici farklılaştırılmış entegrasyon modelinde de gözlemek mümkündür. Bir yandan Norveç, İzlanda, Lihtenştayn ve AB arasında öncelikli olarak ekonomik konuları içeren asimetrik karşılıklı bağımlılığın var olması, öte yandansa bu ülkelerde AB'ye tam üyelik düşüncesinin oldukça politikleşmiş ve genelde kamuoyu tarafından reddedilen bir diyalog modeli olması, ilgili ülkelerin AEA çerçevesinde Ortak Pazar'a entegre edilmelerinde kilit bir rol üstlenmiştir. AB ve AEA'nın "harici üyeleri" arasındaki son derece güçlü karşılıklı ekonomik bağımlılık, özellikle AB-Norveç ilişkilerinde göze çarpmaktadır. Norveç AB'nin 7. büyük ticaret ortağıyken, AB Norveç'in açık arayla en önde gelen ticaret ortağıdır. Norveç, toplam ticaretinin %72,2'sini AB'ye üye ülkeler ile gerçekleştirirken, AB-28 toplam ticaretinin %3,2'lik kısmını Norveç ile sahileştirmektedir (European Commission, 2017a, s. 2 ve 8). Bu veriler, iki ortak arasındaki karşılıklı ticari bağımlılığın asimetrik yapısına da işaret etmektedir. AB ve AEA'nın "harici üyeleri" arasındaki karşılıklı ekonomik bağımlılığın asimetrisi, İzlanda'nın AB ile ilişkilerinde daha belirgin şekilde gözlemlenmektedir. AB, İzlanda'nın en önemli ticaret ortağıyken ve İzlanda toplam ticaretinin %61,5'ini AB-28 ile gerçekleştirirken, AB için İzlanda yalnızca 54. önemli ticaret ortağıdır (European Commission, 2017b, s. 2 ve 8). Öte yandan, her ne kadar AB'nin AEA'nın "harici üyeleri" ile ekonomik ilişkilerinin bütününe bakıldığında, AB'nin oldukça avantajlı bir konumda olduğu bir asimetrik düzen gözlemlense de, sektörel bazda önemli tezatlar

ortaya çıkmaktadır. Örneğin, AB'nin toplam doğalgaz ihtiyacının yaklaşık %20'si Norveç tarafından karşılanmaktadır (European Commission, 2017c). AB ekonomisi ve finans bakanları da AB ve AEA'nın "harici üyeleri" arasındaki karşılıklı ekonomik bağımlılığın önemine dikkatleri çekmiş ve bu iki gruptan birisinin ekonomisinde gerçekleşecek bir darboğazın tüm Avrupa'yı etkileyeceğini ifade etmiştir (European Council, 2016a). Bunun yanı sıra, NATO'nun kurucu üyelerinden de olan Norveç, AB'nin 10'dan fazla askeri ve sivil polis operasyonuna aktif katılım göstermiştir. Bu bağlamda, her ne kadar AB ve EFTA ülkeleri arasında genel olarak AB lehine asimetrik bir karşılıklı bağımlılık olsa da, taraflar arasındaki karşılıklı bağımlılığın son derece güçlü olması ve özellikle enerji arzı ve güvenlik politikaları konusunda AB'nin Norveç'e bağımlılığı, ikili ilişkilerin stratejik önemini arttırmaktadır.

Neoliberal kuramlardan yola çıkıldığında, güç dağılımı çerçevesinde oluşturulan işbirliği modelleri, asimetrik bağımlılıkta hangi tarafın daha avantajlı bir konumda olduğuna göre şekillenmektedir. Bu durum, "asimetrik bir yapıya" (Kux ve Sverdrup, 2000, s. 242) sahip olan AEA modelinde de net bir şekilde gözlemlenmektedir. AB, Ortak Pazar ve bununla ilişkili politika alanlarında ne zaman müktesebatına yeni bir kanun, standart, tüzük ya da yönerge eklerse, EFTA ülkeleri eklemeleri olduğu gibi kendi mevzuatlarına dâhil etmekle yükümlüdür. Öte yandan, AEA'nın "harici üyelerinin" ilgili mevzuatın şekillendirilmesine yönelik AB içerisindeki karar alma mekanizmalarında aktif rol oynama hakları bulunmamaktadır. AEA'nın EFTA ülkeleri aleyhine seyreden asimetrik kurumsal yapısının dezavantajları, Norveç AEA Değerlendirme Komitesi'nin 2012 yılında yayımladığı raporda da karar alma mekanizmalarına katılım gösterememenin ortaya çıkardığı demokratik eksikliğe (*democratic deficit*) işaret ederek vurgulanmaktadır (EEA Review Committee. 2012). AEA anlaşmasında yer alan tek taraflı ve asimetrik "hukuki şartlılık" her şeyden önce, EFTA ülkelerine anlaşma aracılığıyla Ortak Pazar'ın 4 temel özgürlüğünden yararlanma hakkının tanınması nedeniyle entegre edilmiştir. Aynı zamanda, bu üç ülkenin aslında AB üyeliği için uygun şartlara sahip ülkeler olmaları ve üyelik çerçevesi dışında kalmayı kendilerinin tercih etmeleri de, "hukuki şartlılık" prensibinin uygulanmasını kolaylaştırmaktadır. Öte yandan, karar alma mekanizmalarına katılımda yaşanan sorunlara rağmen, EFTA ülkeleri ile AB arasında gerçekleşen entegrasyon sadece Ortak Pazar ile sınırlı kalmamıştır. Taraflar arasında başka alanlarla da vuku bulan "karşılıklı bağımlılık" sebebiyle, AEA'nın harici üyeleri Norveç, İzlanda ve Lihtenştayn, dış ve güvenlik politikası, adalet ve içişleri politikası, göç gibi politika alanlarında AB müktesebatı ile birbirlerinden farklı derecelerde uyum yakalamışlardır.

Avrupa Komşuluk Politikası

Avrupa Komşuluk Politikası (ENP), AB'nin doğusunda ve güneyinde yer alan ve AB'ye direkt komşu olan ya da AB sınırlarına son derece yakın bir şekilde

konumlanmış 16 ülke² ile ilişkileri AB müktesebatına “siyasi uyum” prensibi temelinde şekillendiren bir harici farklılaştırılmış entegrasyon modelidir. ENP’nin ana hatları, Avrupa Komisyonu’nun (AK) Mart 2003 tarihli “Daha Geniş Avrupa-Komşuluk: Güney ve Doğu Komşularıyla İlişkiler İçin Yeni Bir Çerçeve” (European Commission, 2003a) başlıklı ve Avrupa Parlamentosu (AP) ve Bakanlar Konseyi’ne sunulan iletişim belgesi ile belirlenmiştir. Akabinde Mayıs 2004’te AK’nın “Avrupa Komşuluk Politikası Strateji Belgesi” (European Commission, 2004a) başlığı ile yayımladığı iletişim belgesi ile ENP’nin resmi anlamda temelleri atılmıştır. 2011 ve 2015 yıllarında bölgesel ve küresel gelişmeler ışığında iki kere revize edilen ve “kapsayıcı bir dış politika stratejisi” (Lavenex, 2015, s. 840) olan ENP, özetle, “yumuşak şartlılık” (Lavenex, 2014, s. 886) (*soft conditionality*) prensibi çerçevesinde komşu ülkelerin evrensel değerlere bağlılıkları ve AB müktesebatına siyasi, ekonomik ve kurumsal uyumları durumunda AB ile ekonomik alanda entegrasyonlarının derinleştirilmesini ve ilgili ülkelerin ileriki aşamalarda Ortak Pazar’dan ve bünyesinde barındırdığı 4 özgürlükten yararlanabilme perspektifine sahip olmalarını amaçlamaktadır (European Commission, 2003a, s. 4). “Yumuşak şartlılık” prensibinin yanı sıra ENP’nin bünyesinde barındırdığı “farklılaştırma” (Kelley, 2006, s. 34) (*differentiation*) prensibi aracılığıyla ilgili ülkelerin içinde bulunduğu koşullar, ihtiyaçları, ulusal tercihleri ve AB’nin çıkarları ve tercihleri göz önünde bulundurularak ülkelere özel “farklılaştırılmış” ve siyasi ve ekonomik reform önceliklerini içeren 3-5 senelik eylem planları oluşturulmaktadır. Öte yandan, ENP modeli kapsamında komşu ülkelerle hayata geçirilen eylem planlarının hepsi, genel olarak siyasal diyalog ve reform, ticaret, adalet ve iç işleri, enerji, ulaştırma ve çevre gibi ortak politika alanlarına odaklanmaktadır (European Commission, 2004a, s. 3).

Neoliberal kuramın odaklandığı “karşılıklı bağımlılık-işbirliği / entegrasyon” ilişkisi, AB’nin önde gelen kurumlarının temsilcilerinin demeçlerinde ve AB Antlaşması’nın (*Treaty on European Union - TEU*) ilgili maddelerinde açıkça gözlemlenmektedir. ENP’nin “fikirsel” temelleri aslında eski AK Başkanı Romano Prodi’nin Aralık 2002’de gerçekleştirdiği ve genişleme sürecinin sonsuza dek devam etmeyeceğini ve 2004 akabinde AB’nin yeni komşularıyla kendi normları temelinde Fas’tan Rusya’ya ve Karadeniz’e kadar uzanacak bir “dostlar çemberi” oluşturması gerektiğini vurguladığı konuşmasıyla atılmıştır (Prodi, 2002). AB’nin kendi norm ve değerlerinin referans alındığı bir “arka bahçe” oluşturmayı amaçlaması, dış politika öncelikleri ve hedefleri göz önünde bulundurulacak olunursa, son derece normaldir. Nitekim AB Antlaşması’nın (TEU) Birliğin dış eylemine dair genel hükümlerini ifade eden 21. maddesi, demokratik konsolidasyon, hukukun üstünlüğü, gelişmekte olan ülkelerin sürdürülebilir kalkınmanın desteklenmesi ve Birliğin güvenliğinin ve bütünlüğünün korunması gibi öğeleri, AB dış politikasının temel hedefleri olarak

2 Cezayir, Mısır, İsrail, Ürdün, Lübnan, Libya, Fas, Filistin, Suriye, Tunus, Ermenistan, Azerbaycan, Beyaz Rusya, Gürcistan, Moldavya ve Ukrayna.

tanımlamaktadır (Official Journal of the European Union, 2012, s. 28-29). Bu durum, AB'nin kendi güvenliği ile özellikle komşu ülkelerde AB'nin özünü oluşturan değerlerin benimsenmesi arasında güçlü bir bağ bulunduğuna işaret etmektedir.

Bir yandan AB'nin kendi çıkarları, istikrarı ve güvenliği ile komşu ülkelerin istikrarı arasındaki güçlü bağ, diğer yandan da Birliğin ENP ülkelerinde siyasi istikrarın ve ekonomik kalkınmanın sağlanmasında oynadığı rol, iki taraf arasındaki “karşılıklı bağımlılık” durumuna işaret etmektedir. Aslında AB ve komşuları arasındaki karşılıklı bağımlılık, AK tarafından 2003'te yayımlanan ve ilk defa (özellikle ABD'de gerçekleşen 11 Eylül saldırısının akabinde) değişen güvenlik ve tehdit algılamalarının AB perspektifinden analiz edildiği Avrupa Güvenlik Stratejisi (AGS) belgesinde vurgulanmıştır. Neoliberal kuramın uluslararası sistemin büyük ölçüde “karmaşık karşılıklı bağımlılık” olarak adlandırılan bir düzen temelinde inşa edildiğine ilişkin varsayımı ile örtüşecek şekilde AGS, Soğuk Savaş dönemi sonrası şekillenen uluslararası sistemde güvenliğin iç ve dış boyutları arasında güçlü bir bağın var olduğuna işaret etmiştir (European Commission, 2003b, s. 2) ve zayıf komşuların AB için bir güvenlik tehdidi halini almaması için AB etrafında bir “iyi yönetilen ülkeler çemberi” (European Commission, 2003b, s. 7-8) oluşturulması gerektiğini vurgulamıştır. 2015 yılında yayımlanan ve ENP stratejisinin yeniden değerlendirildiği belge, (*Review of the European Neighbourhood Policy*) AB'nin komşularıyla karşılıklı bağımlılığının giderek daha önemli bir mevzu haline geldiğini açıkça ifade etmiştir (European Commission, 2015, s. 2). Bu noktada, ilgili revizyon belgesinde de bahsedildiği üzere, özellikle Suriye'deki iç savaş nedeniyle 2011 yılında ortaya çıkan ve 2015 yılının yaz aylarında bir Avrupa sorunsalına dönüşen mülteci krizi, AB'nin çevresinde konumlanmış bölgelerde vuku bulan istikrarsızlıkların AB için yarattığı negatif dışsallıklar bağlamında önemli bir örnektir. Bu durum, AB-ENP ülkeleri arasındaki asimetrik karşılıklı bağımlılığın daha çok AB'nin yararına olduğu hallere bir tezat teşkil etmesi nedeniyle Ayselin Gözde Yıldız (2016, s. 21) tarafından “ters karşılıklı bağımlılık” (*reverse interdependence*) olarak tanımlanmıştır.

AB ve ENP ülkeleri arasındaki karşılıklı bağımlılığın asimetrik düzeni, ENP modeli çerçevesinde oluşturulan diyalog mekanizmasının ana hatları, genel şartları ve düzeneğine de yansımaktadır. İki taraf arasında özellikle ekonomik anlamda oldukça asimetrik ve AB ülkelerinin lehine bir (karşılıklı) bağımlılık durumu bulunmaktadır. Örneğin Ukrayna için AB birinci en büyük ticaret ortağı iken ve Ukrayna ticaretinin %43,7'lik kısmını AB ülkeleri ile gerçekleştirirken, AB için Ukrayna ticaret ortağı olarak sadece 27. sırada gelmektedir ve AB toplam ticaretinin sadece %0,9'unu Ukrayna ile gerçekleştirmektedir (European Commission, 2017d, s. 2 ve 8). Benzer şekilde, AB, Tunus'un en büyük ticaret ortağıyken ve Tunus ticaretinin %54,4'ünü AB ile gerçekleştirirken, AB ticaretinin sadece %0,6'sını Tunus ile gerçekleştirmektedir (European Commission, 2017e, s. 2 ve 8). AB ve ENP ülkeleri arasındaki asimetrik

bağımlılık ve AB'nin yapısal kapasitesi, bu harici farklılaştırılmış entegrasyon modeli aracılığıyla gerçekleştirilen ikili diyalogların çerçevesinin, gündeminin ve sürdürülme şeklinin öncelikli olarak AB tarafından belirlenmesine sebebiyet vermektedir. Nitekim ENP modelinde, komşu ülkelerin AB norm ve standartlarına uyum sağlama düzeyleri / çabaları ile bu ülkelerin AB ile gerçekleştirdikleri farklılaştırılmış ikili diyalogların düzeyleri ve çerçeveleri arasında “gönüllü” şartlılık ilkesi temelinde inşa edilmiş güçlü bir bağ bulunmaktadır. 2004 ENP Strateji Belgesi, “gönüllü şartlılık” prensibine şu cümle ile işaret etmektedir: “AB'nin her bir ortak ülkeyle ilişkilerinin gelişiminin hızı ve bu konudaki motivasyonu, ilgili ülkenin ortak değerlere bağlılığının derecesine ve kararlaştırılan öncelikleri uygulama isteğine ve kapasitesine bağlı olacaktır” (European Commission, 2004a, s. 8). AEA'nın harici üyelerinin aksine ENP modeline “hukuki şartlılık” yerine “gönüllü şartlılık” prensibinin entegre edilmesi 3 neden ile ilişkilendirilebilir: 1) EFTA ülkelerinin aksine ENP ülkelerine kısa dönemde Ortak Pazar'ın 4 özgürlüğünden yararlanma perspektifi sağlanmamıştır. 2) ENP ülkeleri ile AB arasında farklı politika alanlarında (özellikle ekonomik) vuku bulan karşılıklı bağımlılık güçlü olmakla beraber, EFTA ülkeleri (özellikle Norveç) ve AB arasındaki karşılıklı bağımlılık kadar kuvvetli değildir. 3) ENP ülkeleri, EFTA ülkeleri gibi zaten AB üyesi olma şartlarını sağlamış ve dolayısıyla AB'nin norm ve standartlarına kolaylıkla uyum sağlayan ülkeler olarak nitelendirilememektedirler.

Stratejik Ortaklık

Harici farklılaştırılmış entegrasyon modellerinin konumlandırıldığı geniş spektrumda AEA Anlaşması, bünyesinde barındırdığı “hukuki şartlılık” nedeniyle spektrumun bir aşırı ucunda konumlanırken, stratejik ortaklık modelleri de esnek bir yapıya sahip olmaları nedeniyle spektrumun bir diğer aşırı ucunda yer almaktadırlar. Lizbon Anlaşması ve AB'nin eski anlaşmaları, stratejik ortaklık kavramına ilişkin net bir açıklamada ve tanımda bulunmamaktadırlar (Turhan, 2017c, s. 649). Öte yandan, “uluslararası topluluğun zorluklarla yüzleşirken, sorunların üstesinden gelirken ve onları çözerken beraber hareket etmesine olanak sağlayan bir sistem” (de Vasconcelos, 2008, s. 26) olarak betimlenen “etkin çok taraflılık” (*effective multilateralism*) kavramını vurgulayan ve 2003 yılında yayımlanan AGS, yeni güvenlik tehditlerinin ortadan kaldırılmasında AB'nin Rusya, Çin, Hindistan, Japonya ve Kanada ve ortak değer ve amaçlarını paylaşan diğer ülkelerle stratejik ortaklıklar kurması gerektiğini vurgulamıştır (European Commission 2003b, s. 13 ve 14). Eski AB Dışişleri ve Güvenlik Politikası Yüksek Temsilcisi Catherine Ashton (2010, s. 7), 2010 yılında gerçekleştirdiği bir konuşmada ABD, Rusya, Japonya ve Kanada ile hâlihazırda oluşturulmuş “resmileşmiş ortaklıklar” (*established partnerships*) ile Çin, Hindistan, Brezilya, Güney Afrika ve Endonezya gibi ülkelerle hayata geçirilebilecek potansiyel “gelişmekte olan ortaklıklar” (*emerging partnerships*) ayrımında bulunmuştur. Gerek AP, gerekse önde gelen düşünce kuruluşları, AB ile 10 adet üçüncü ülke arasında

1995-2018 yılları arasında stratejik ortaklıklar oluşturulduğunu belirtmektedir (Ashton, 2010, s. 2; Cirlig, 2012, s. 2). AB ile ABD, Brezilya, Kanada, Çin, Güney Afrika, Güney Kore, Meksika, Hindistan ve Japonya arasında stratejik ortaklık diyalogu devam ederken, Rusya ile gerçekleştirilen stratejik ortaklık, 2014 yılında yaşanan Ukrayna krizi sırasında sona erdirilmiştir.

AB, “eşsiz ortak” (European Commission, 2003b, s. 13) olarak betimlediği ve doğal bir ortak olarak gördüğü ABD dışında, diğer tüm stratejik ortaklarıyla genelde ikili zirvelerde imzalanan stratejik ortaklık anlaşmaları / çerçeve anlaşmaları / ikili zirve sonuçları ile ilgili ortaklıklara bir resmiyet kazandırmıştır ya da ilgili anlaşmaları imzalama aşamasındadır. Örneğin, Hindistan ile stratejik ortaklık, AK'nın Haziran 2004'te yayımladığı ve AP ve Bakanlar Konseyi'ne sunduğu “Bir AB-Hindistan Stratejik Ortaklığı” (European Commission, 2004b) başlıklı iletişim belgesi temel alınarak Kasım 2004'te gerçekleştirilen AB-Hindistan ikili zirvesi sırasında hayata geçirilmiştir. AB'nin stratejik ortaklarıyla oluşturduğu diyalog modellerinin kurumsal mimarisi her ne kadar ilgili üçüncü ülkenin ve AB'ye üye ülkelerin tercihleri ışığında farklılaştırılarak şekillendirilse de, stratejik ortaklıklar genellikle ikili zirveler, bakanlar düzeyinde gerçekleştirilen düzenli istişareler, AP ve ilgili ülkenin parlamentosundaki delegeler arasında gerçekleştirilecek karşılıklı ziyaretler ve sektörel komiteler gibi benzer diyalog mekanizmaları aracılığıyla çevre, enerji, ticari ve ekonomik ilişkiler, ulaştırma, inovasyon, sivil toplum ve güvenlik gibi politika alanlarında kurumsallaştırılmış ve koordineli işbirliklerinin geliştirilmesini öngörmektedir.

Neoliberal kuramın kilit varsayımlarından birisi olarak nitelendirilebilecek “karşılıklı bağımlılık – entegrasyon/işbirliği” ilişkisi, AB'nin üçüncü ülkelerle geliştirdiği stratejik ortaklık mekanizmalarında da gözlemlenmektedir. AB'nin 9 stratejik ortağı da bölgesel ve/veya küresel ilişkilerin şekillendirilmesinde önemli derecede ekonomik ve siyasi ağırlığa sahip ülkeler olarak nitelendirilebilir. Hess'in de ifade ettiği gibi stratejik ortakların hepsi “içinde bulunduğumuz on yılı ve muhtemelen gelecek on yılları biçimlendirebilecek güce ve/veya etkiye sahip ‘şekillendirici güçler’dir” (Hess, 2012, s. 3). AB-Brezilya stratejik ortaklık anlaşmasının bir ön aşaması olarak kabul edilebilecek AK'nın “AB-Brezilya Stratejik Ortaklığına Doğru” başlıklı ve 2003 yılında yayımlanan iletişim belgesinde Brezilya, gittikçe önemi artan küresel bir aktör, Güney Amerika'nın doğal bir önderi ve iklim değişikliği tartışmalarında ve AB-Mercosur müzakerelerinin sonuçlanabilmesi için kilit bir müttefik olarak tanımlanmıştır (European Commission, 2007, s. 2). Benzer şekilde, AP'nin AB-Güney Afrika stratejik ortaklığına ilişkin ilke kararında, Güney Afrika'nın Sahara'nın güneyindeki en önde gelen ekonomik ve politik aktör olduğu ve kıtada özellikle göçle ilişkili politika alanlarında öncü bir rol üstlenebileceği ifade edilmiştir (European Parliament, 2006). Ekonomik ilişkilerde karşılıklı bağımlılık daha da net görülmektedir: 9 stratejik ortak da AB'nin ilk 20 en büyük ticaret ortağı

arasında yer almaktadır. Aynı zamanda 9 stratejik ortaktan 6'sının AB'nin ilk 10 ticaret ortağı arasında yer aldığı gözlemlenmektedir (European Commission, 2017f). Bu bağlamda, AB'nin stratejik ortaklarına ekonomik bağımlılığı, EFTA (Norveç dışındaki) ve ENP ülkelerine ekonomik bağımlılığından oldukça kuvvetlidir ve taraflar arasında daha simetrik bir diyalogun ortaya çıkmasına sebebiyet vermektedir.

AB'nin bölgesel ve küresel düzenin şekillenmesinde rol oynayabilecek ülkelerle stratejik ortaklıklar geliştirmeyi arzu etmesinin arkasında yatan nedenler ise, AB'nin resmi dokümanlarında ve ilgili ortaklık anlaşmalarında, uluslararası sistemin yapısına ilişkin yaptığı (ve neoliberalizmin varsayımlarıyla da örtüşen) açıklamalarla açıklığa kavuşmaktadır. Örneğin, 2016 yılında yayımlanan ve AGS'nin devamı niteliği taşıyan EUGS, neoliberalizmin öngördüğü ve ülkelerin iç ve dış politikaları arasındaki uçurumun giderek ortadan kalktığı ve negatif dışsallıkların meydana geldiği bir uluslararası sisteme ve üçüncü ülkelerle gerçekleştirilecek işbirliklerinin önemine şu cümlelerle işaret etmiştir: “Bağlantıların giderek hâkim olduğu bir dünyada, AB dışarıya açılacak ve başkalarıyla sıkı bağlar kuracaktır. [...] İç ve dış olaylar birbirlerinden ayrıştırılamaz” (European External Action Service, 2016, s. 17). Stratejik ortaklıklarla ilişkiler, AEA'nın ve ENP'nin aksine “eşit ortaklık” (örnek olarak bk. Council of the European Union, 2005, s. 1) prensibi üzerine kurulmaktadır ve bu modellerde “hukuki” ya da “gönüllü şartlılık” ilkesi bulunmamaktadır. Bu bağlamda, stratejik ortaklıklar çerçevesinde geliştirilen diyaloglar ve işbirlikleri, esasen ortak çıkarlar ve ortak değerler ışığında dinamik bir süreç ile sürekli olarak şekillendirilmektedir. İlgili ortaklıklarda hukuki/gönüllü şartlılık prensibinin bulunmaması, her şeyden önce AB ve stratejik ortaklar arasındaki (özellikle ekonomik) karşılıklı bağımlılığın daha simetrik bir yapıya sahip olması, stratejik ortakların EFTA ve ENP ülkelerinin aksine AB gibi uluslararası ve bölgesel düzeni şekillendiren aktörler olmaları ve AB ile aralarındaki coğrafi uzaklık nedeniyle özellikle güvenlik ve dış politika alanlarındaki tercihlerden kaynaklanacak karşılıklı negatif dışsallıkların EFTA ve ENP ülkelerine nazaran daha uzun dönemde hissedilecek olması gibi nedenlerle açıklanabilir. Stratejik ortaklık modelinde “hukuki” ya da “gönüllü” şartlılık prensibi bulunmadığından ve her iki taraf “eşit ortak” olarak tanımlandığından, ilgili üçüncü ülkelerin işbirliği yapılan politika alanlarındaki AB müktesebatını mevzuatlarına dâhil etme yükümlülükleri bulunmamaktadır. Öte yandan, her ne kadar AB müktesebatı ile uyum bu modellerde hükmen bir mecburiyet olarak kabul edilmemiş olsa da, stratejik ortaklar AB ile kısmi uyumu gerek ilgili politika alanlarında oluşturulan kurumsallaşmış işbirliği mekanizmaları / anlaşmaları (serbest ticaret anlaşmaları gibi), gerekse sivil toplum, insan hakları veya iklim değişikliği gibi konularda oluşturulan ortak forumlarda gerçekleştirilen fikir alışverişleri aracılığıyla vuku bulan “sosyalizasyon” süreçleri (Hogenauer ve Friedel, 2008, s. 267) ile sağlamaktadırlar. Bunun yanı sıra, stratejik ortakların Avrupa Havacılık Emniyeti Ajansı, Avrupa Gıda Güvenliği Otoritesi, AB

Sınır ve Sahil Koruma Ajansı (Frontex) ve Avrupa Polis Teşkilatı (Europol) gibi AB ajansları ile yaptıkları işbirliği anlaşmaları, ortakların AB mevzuatını yakından tanımalarına olanak sağlamaktadır ve AB ve ilgili üçüncü ülkeler arasındaki işlevsel/ sektörel harici entegrasyonu teşvik etmektedir (Lavenex, 2015, s. 843–850).

Türkiye-AB İlişkilerinin Geleceği, Karşılıklı Bağımlılık ve Harici Farklılaştırılmış Entegrasyon

AB ile harici farklılaştırılmış entegrasyon modelleri aracılığıyla ortaklıklar geliştirdiği üçüncü ülkeler arasında vuku bulan asimetrik karşılıklı bağımlılık, Türkiye-AB ilişkilerinde de görülmektedir. İkili ekonomik ilişkiler hususunda, AB'nin Türkiye'nin en önde gelen ticaret ortağı olduğu ve Türkiye'nin de AB'nin 5. büyük ticaret ortağı olduğu gözlemlenmektedir (European Commission, 2017g, s. 2 ve 8). AB, Türkiye'deki en önde gelen yabancı doğrudan yatırımcıdır. Türkiye'de yaklaşık 53 bin yabancı veya yabancı sermayeli firma faaliyet gösterirken, bu firmaların yaklaşık 22 bini AB'li yatırımcılara aittir (Türkiye Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı, 2017, s. 22). AB ve Türkiye arasındaki karşılıklı ekonomik bağımlılık, Kasım 2015'te AB-Türkiye Yüksek Düzeyli Ekonomi Diyalogu'nun kurulması kararına sebebiyet vermiştir. İki ortak arasındaki siyasi karşılıklı bağımlılık ise özellikle güvenlik ve savunma politikası ve adalet ve içişleri alanlarında gözlemlenmektedir. Her ne kadar Türkiye'nin AB'nin OGSP çerçevesinde yaptığı beyanlarla uyumu 2007-2016 yılları arasında %98'den %44'e düşmüş olsa da (Turhan, 2017b, s. 73), Türkiye, AB tarafından yönetilen 30 OGSP askeri ve sivil polis operasyonunun 9 tanesinde yer alarak bu operasyonlara en çok katkı sağlamış olan ülkelerden birisi olmuştur (Müftüler-Baç, 2017, s. 428).

Türkiye'nin OGSP beyanlarıyla uyumunda gözlemlenen belirgin düşüş, Türkiye ve AB'nin son dönem dış politika parametrelerinde belli ayrışmalar olduğuna dikkatleri çekmektedir. Öte yandan, Türk dış politikasında son on yılda gözlemlenen aktivizm ve Türkiye'nin AB'nin enerji arz güvenliğinin sağlanmasında oynadığı rol, iki taraf arasında farklı dış politika parametrelerine rağmen gerçekleştirilebilecek işbirliklerine işaret etmektedir (Aydın-Düzgüt ve Tocci, 2015, s. 115–116). AB ve Türkiye arasında 2015 yılında hayata geçirilen Yüksek Düzeyli Enerji Diyalogu ve 2016 yılında faaliyete geçirilen Yüksek Düzeyli Siyasi Diyalog mekanizmaları da dış politika ve enerji alanlarında işbirliğinin önemini vurgulamaktadır. Adalet ve içişleri alanında Türkiye ve AB arasındaki karşılıklı bağımlılık, son yıllarda giderek artmıştır ve bu politika alanında yapılan işbirlikleri ikili ilişkilerin oldukça önemli bir boyutunu oluşturmaya başlamıştır. Frontex ile Türkiye arasında 2012 yılında imzalanan işbirliği mutabakatı zaptı, Aralık 2013'te AB ve Türkiye arasında imzalanan Geri Kabul Anlaşması ve aynı anda hayata geçirilen vize serbestisi diyalogu ve Mart 2016'da beyan edilen ve Türkiye ile AB arasında düzensiz göçün yönetimine ilişkin gerçekleştirilecek işbirliğinin çerçevesini şekillendiren “Türkiye-

AB mülteci mutabakatı” (European Council, 2016b), adalet ve içişleri alanında iki taraf arasındaki karşılıklı bağımlılığa ve işlevsel/ sektörel işbirliğine ilişkin önde gelen örneklerdir. İlgili sektörel işbirliği mekanizmaları, Türkiye ve AB arasında işlevsel harici farklılaştırılmış entegrasyonun hâlihazırda vuku bulduğuna işaret etmektedir.

Aslında iki taraf arasındaki harici farklılaştırılmış entegrasyon süreci, AEA'nın belli özellikleri temel alınarak oluşturulan, ancak AEA ile karşılaştırıldığında daha “kısıtlı, ikili ve kısmen dinamik” (Gstöhl, 2015, s. 861) bir model olan Gümrük Birliği'nin (GB) 1996 yılında hayata geçirilmesi ile başlamıştır. Bu anlaşma ile Türk sanayi ürünleri ve işlenmiş tarım ürünlerinin AB ülkelerinde serbest dolaşımı kabul edilmiştir. Aynı zamanda, Türkiye tarafından malların serbest dolaşımı, ticaret politikası, fikri ve sınai mülkiyet ve rekabet politikası gibi politika alanlarında AB mevzuatına entegrasyon yükümlülüğü üstlenilmiştir ve üçüncü ülkelere ortak gümrük tarifesi uygulanması prensibi benimsenmiştir. Her ne kadar GB, AEA'nın örnek bir model olarak alınması ile hayata geçirilmişse de ve her ne kadar iki model de “ekonomik entegrasyon çatısı altında” (TEPAV/EPRİ Dış Politika Etütleri Programı Avrupa Birliği Çalışma Grubu, 2005, s. 14) buluşmuş olsa da, AEA sürdürülebilir bir perspektif sunarken, GB'nin işleyişinde önemli sıkıntılar mevcuttur. GB anlaşması, Türkiye tarafından yakın zamanda AB'ye tam üye sıfatıyla katılacağı öngörüsüyle imzalanmıştır ve Türkiye, GB'nin özellikle üçüncü ülkelere ortak gümrük tarifesi uygulanması koşulu nedeniyle dış ticaret politikası üzerindeki hâkimiyetinin önemli bir bölümünü AB'ye devretmek durumunda kalmıştır (Turhan ve Yalçın, 2015, s. 61). Bu bağlamda, AB'nin son dönemde üçüncü ülkelerle imzaladığı ve yakın dönemde hayata geçirmeyi planladığı yeni nesil serbest ticaret anlaşmaları, Türkiye'ye pazarını ilgili üçüncü ülkelere açma yükümlülüğünü getirirken Türk ürünlerinin ilgili üçüncü pazarlara girişini kolaylaştırıcı mekanizmaları beraberinde getirmemektir. GB'nin Türkiye aleyhine asimetrik kurumsal mimarisinden kaynaklanan sorunların minimize edilebilmesi adına, AK, Aralık 2016'da Bakanlar Konseyi'nden GB'nin güncellenmesine ilişkin müzakerelerin başlatılabilmesi için yetki talebinde bulunmuştur. Ancak AK'nın ilgili talebi hükümetlerarası bir AB kurumu olan ve dolayısıyla üye ülkelerin tercihlerinin ön plana çıktığı Bakanlar Konseyi tarafından hâlihazırda onaylanmamıştır.

Türkiye ve AB arasında birçok politika alanında vuku bulan karşılıklı bağımlılık ışığında sektörel işbirliği mekanizmaları oluşturulmaya devam edilirken, GB anlaşmasında yaşanan önemli pürüzler, ikili ilişkilerin genel çerçevesini belirleyen Türkiye'nin AB katılım sürecinde de gözlemlenmektedir. Türkiye'nin 2005 yılında başlayan AB katılım müzakereleri, özellikle 2010'dan itibaren belirgin bir duraklama dönemine girmiştir. Nitekim 2010-2018 arasında sadece 4 müzakere faslı açılabilmiştir. 12. senesini dolduran müzakere sürecine bakılacak olduğunda, 16 müzakere faslının açıldığı, bu fasıllardan sadece bir tanesinin geçici olarak başarıyla kapatıldığı ve toplam 14 adet faslın Bakanlar Konseyi ya da Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY) tarafından bloke edildiği görülmektedir. Bu durumda, hâlihazırda açılış kriterleri Türkiye tarafından

yerine getirildiği takdirde açılacak sadece 3 fasıl kalmıştır. Öte yandan, Ankara, üyelik sürecine önemli bir ivme kazandırılınca kadar bu 3 fasılın açılmasını tercih etmemektedir (Deutsche Welle, 2013). Bu noktada, müzakere sürecinin ciddi bir çıkmaza girdiği aşıkardır. Diğer yandan, 2007 yılında eski Fransız Cumhurbaşkanı Nicolas Sarkozy'nin 5 müzakere fasılını tek taraflı olarak veto etmesi, bu vetoyu takip eden yıllarda üye ülkelerin tek taraflı vetolarının rutinleşmesinin önünü açmışken, son dönemde yeni veto güçleri ortaya çıkmıştır. Örneğin, Avusturya Başbakanı Sebastian Kurz Türkiye ile müzakerelerde açılması öngörülecek her türlü fasıl Bakanlar Konseyi'nde bloke edeceğini ifade ederken (Reuters, 2016), Almanya Şansölyesi Merkel Türkiye'ye sağlanan Katılım Öncesi Yardım Aracı (IPA) fonlarında kesintiye gidilmesinin öncülüğünü üstlenmiştir ve Türkiye-AB GB'nin güncellenmesi için öngörülen müzakerelerin başlamasını bloke ettiğini açıkça belirtmiştir (Deutsche Welle, 2017).

Türkiye'nin AB üyelik süreci belirgin bir çıkmaza girmişken, son dönemde ikili ilişkilerin sektörel karşılıklı bağımlılık prensibi çerçevesinde gitgide katılım çerçevesinin dışında kalıcı bir harici farklılaştırılmış entegrasyon modeli aracılığıyla şekillendirilebileceğinin sinyalleri verilmektedir. Nitekim eski Almanya Dışişleri Bakanı Sigmar Gabriel Aralık 2017'de Brexit müzakerelerinin Türkiye'nin AB ile ilişkileri için ilham verici olabileceğini belirtirken (BBC, 2017), Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron Ocak 2018'de Türkiye'yi AB'ye bağlayacak ve tam üyelikten farklı bir ilişki modelinin araştırılması gerektiğini vurgulamıştır (BBC, 2018). Benzer şekilde, ENP ve Genişlemeden Sorumlu Komiser Johannes Hahn, Nisan 2017'de AB ve Türkiye'nin işbirliğini destekleyen ve ortak hayal kırıklıklarının önüne geçen yeni bir ortaklık modeli için harekete geçilmesi gerektiğini belirtmiştir (Gotev, 2017). Bununla beraber, mülteci krizinin bir Orta Doğu krizinden Avrupa krizine dönüşmesinin akabinde Türkiye ile faaliyete geçirilen "mülteci mutabakatının" şekillendirilme sürecinde bir "ödül mekanizması" olarak hayata geçirilen diyalog mekanizmaları, (senede iki kere düzenli AB-Türkiye zirveleri gerçekleştirilmesi, Yüksek Düzeyli Politik ve Ekonomik Diyaloglar kurulması, Yüksek Düzeyli Enerji Diyalogu'nun daha düzenli gerçekleştirilmesi vb. (European Council, 2015)) AB'nin resmi stratejik ortaklarıyla gerçekleştirdiği diyalog mekanizmaları ile büyük benzerlikler içermektedir. Bu bağlamda, bir yandan Türkiye'nin AB üyelik sürecinin giderek politikleştiği ve bir çıkmazda kaybolduğu, diğer yandan da iki taraf arasında karşılıklı bağımlılığın kesintisiz olarak devam ettiği göz önüne alındığında, Türkiye'nin hâlihazırda AB üyelik süreci çerçevesinde AB müktesebatının önemli bir kısmını mevzuatına uygulayarak yakalamış olduğu harici farklılaştırılmış entegrasyonun (Müftüler-Baç, 2017), ileriki dönemde üyelik çerçevesinin tamamen dışında oluşturulacak bir "yoğunlaştırılmış" ve "kalıcı" harici entegrasyon modeli aracılığıyla geliştirilmesi göz ardı edilebilecek bir ihtimal değildir.

Bir yandan özellikle mülteci krizi döneminde AB ve Türkiye arasında geliştirilen yeni diyalog mekanizmalarının AB'nin stratejik ortaklarıyla geliştirdiği diyalog araçlarıyla

büyük benzerlik göstermesi ve AP resmi dokümanlarında Türkiye'nin son dönemde "kilit stratejik ortak" olarak tanımlanması (European Parliament, 2016), ilişkilerin orta dönemde bir stratejik ortaklık çerçevesinde yeniden şekillendirilebileceği sinyalini vermektedir. Öte yandan AB'nin tüm stratejik ortaklarının Avrupa kıtasının oldukça uzağında konumlanmaları, Türkiye-AB arasındaki coğrafi yakınlık nedeniyle iki tarafın önde gelen politika alanlarındaki tercihlerinden kaynaklanacak negatif dışsallıkların tarafları kısa dönemde ve kuvvetli bir şekilde etkileyebilmesi ve Türkiye'nin AB müktesebatı ile hâlihazırda uyumunun stratejik ortakların uyumundan çok daha fazla olması nedeniyle, Türkiye-AB ilişkileri için stratejik ortaklık kavramının günümüzde kabul edilen şekilde uygulanması ihtimali oldukça düşüktür. Diğer yandan, AEA modelinin de özellikle işçilerin serbest dolaşımı hakkını sağlaması nedeniyle ve modelin kayıtsız "hukuki şartlılık" prensibinin özellikle Türkiye'nin GB anlaşmasında tecrübe ettiği dezavantajlar ışığında Ankara tarafından kabulünün pek ihtimal dahilinde olmaması nedeniyle, Türkiye-AB ilişkilerine uygulanması oldukça güç gözükmektedir (Turhan, 2017a, s. 5). Bu bağlamda, Türkiye-AB ilişkilerinin kalıcı olarak üyelik süreci çerçevesinin dışında şekillendirilmesi kararının verilmesi durumunda, ilişkilerin kurumsal mimarisinin harici farklılaştırılmış entegrasyon modellerinin konumlandığı geniş spektrumun iki aşırı ucu (stratejik ortaklık ve AEA) arasında konumlanması beklenebilir.

Sonuç

Neoliberal kuramın temel varsayımları dikkate alındığında, AB ile üçüncü ülkeler arasında vuku bulan (asimetrik) karşılıklı bağımlılığın, ilgili ülkelerle harici farklılaştırılmış entegrasyon modelleri çerçevesinde diyalog geliştirilmesine sebebiyet verdiği öngörülmektedir. Neoliberalizme göre karşılıklı bağımlılık ise, uluslararası sistemin yapısına ilişkin varsayım ile açıklanabilmektedir. İç ve dış meseleler arasındaki sınırların kalktığı, devletler dışında birçok aktörün aktif olduğu ve politika alanları arasında herhangi bir hiyerarşinin bulunmadığı bir uluslararası sistemde devletlerin egemenlikleri kısıtlanmaktadır, ortak problemlerin sayısında artış gözlemlenmektedir ve devletlerarası işbirliği zorunlu hale gelmektedir. Neoliberal yaklaşıma göre karşılıklı asimetrik bağımlılığın şekli, devletlerarası güç dağılımına da ışık tutmaktadır. Bu bağlamda, AB ile üçüncü ülkeler arasında geliştirilen diyalog modellerinin kurumsal yapısının, asimetrik bağımlılık açısından hangi tarafın daha avantajlı bir konumda olduğuna ve bağımlılığın kapsamına göre şekilleneceği öngörülebilmektedir. Harici farklılaştırılmış entegrasyon modellerinin üçüncü ülkelerin farklı oranlarda ve farklı politika alanlarında AB müktesebatına uyum sağlama prensibi üzerine kurulması da, neoliberal kuramın karşılıklı bağımlılık varsayımı dikkate alındığında, AB müktesebatının içeriği olarak nitelendirilebileceğimiz normların ve standartların üçüncü ülkelere transferi ile AB'nin farklı oranlarda ve farklı politika alanlarında gerçekleşen ya da gerçekleşme ihtimali bulunan negatif dışsallıkları minimize etme çabası olarak değerlendirilebilmektedir.

Çalışmanın ampirik bulguları, neoliberal kuramın devletlerarası işbirliğinin oluşumuna yönelik varsayımlarını desteklemektedir. AEA, ENP ve stratejik ortaklık modellerine bakıldığında, üç modelde de AB ile ilgili üçüncü ülkeler arasında farklı kapsamlarda, politika alanlarında ve oranlarda asimetrik karşılıklı bağımlılık gözlemlenmektedir. Bu karşılıklı bağımlılıklar, ilgili harici farklılaştırılmış entegrasyon modellerine ilişkin resmi dokümanlarda, TEU'nun alakalı maddelerinde, üçüncü ülkelerle imzalanan ortaklık anlaşmalarında açıkça ifade edilmektedir. Coğrafi olarak AB'ye yakın olan AEA'nın "harici" üyeleriyle ve ENP ülkeleriyle AB arasında vuku bulan (ve AB'nin lehine asimetrik olarak gelişen) karşılıklı bağımlılık, oldukça güçlüdür ve aynı anda birçok politika alanını kapsamaktadır. Bu bağlamda, kuramsal çerçeve ile örtüşen bir şekilde, AB komşu ülkelerle daha kapsayıcı, detaylı ve "hukuki" (AEA) ya da "gönüllü" (ENP) şartlılık prensibine dayanan harici entegrasyon modellerini hayata geçirmektedir. Nitekim ilgili ülkelerin özellikle ekonomi, dış politika ve güvenlik alanlarındaki tercihlerinden kaynaklanacak negatif dışsallıklar AB'yi kısa dönemde ve kuvvetli bir şekilde etkileyebilmektedir. ENP modelinde "hukuki şartlılık" yerine "gönüllü şartlılık" prensibinin entegre edilmesi durumu, EFTA ülkelerinin aksine ENP ülkelerine kısa dönemde Ortak Pazar'ın 4 özgürlüğünden yararlanma perspektifi sağlanmaması, ENP ülkelerinin EFTA ülkeleri gibi zaten AB üyesi olma şartlarını sağlamış ve dolayısıyla AB'nin norm ve standartlarına kolaylıkla uyum sağlayan ülkeler olmamaları ve EFTA ülkeleri ve AB arasındaki (özellikle ekonomik) karşılıklı bağımlılığın daha güçlü olması ile açıklanabilmektedir. Avrupa kıtasında konumlanmamış stratejik ortaklarla AB arasındaki karşılıklı bağımlılık ise, daha seçili sayıda politika alanında vuku bulmaktadır ve AB ile stratejik ortakların arasındaki coğrafi uzaklık nedeniyle özellikle güvenlik ve dış politika alanlarındaki tercihlerden kaynaklanacak negatif dışsallıklar EFTA ve ENP ülkelerine nazaran biraz daha uzun dönemde hissedilmektedir. İlgili ülkelerin Ortak Pazar'a tamamen entegrasyonları gibi bir perspektif de bulunmadığından dolayı, AB, periferisinin dışında konumlanmış stratejik ortaklarla daha çok "şartlılık" prensibinin neredeyse hiç dikkate alınmadığı sektörel/alakart harici farklılaştırılmış entegrasyon modelleri geliştirmektedir. Bununla birlikte, "şartlılık" ilkesinin temel alınmadığı stratejik ortaklık modellerinde bile ilgili üçüncü ülkeler, kurumsallaşmış işbirliği mekanizmaları, sosyalizasyon süreçleri ve stratejik ortakların AB ajansları ile yaptıkları anlaşmalar aracılığıyla AB ile kısmi uyumu farklı politika alanlarında sağlamaktadırlar.

Çalışma, neoliberal kuramın karşılıklı bağımlılık kavramının doğmasına sebebiyet veren uluslararası sistemin yapısına ilişkin varsayımlarının, AB'nin resmi dokümanları ve üçüncü ülkelerle imzaladığı ortaklık anlaşmalarında vurgulanan uluslararası sistem tanımlamaları ile örtüştüğüne işaret etmiştir. Nitekim AGS ve EUGS gibi belgelerde iç politikalar ve dış dinamikler arasındaki güçlü ilişkilere ve devletler dışında aktörlerin ve iletişim kanallarının önemine sıkça değinilmiştir. Neoliberal kuram, aynı zamanda, asimetrik karşılıklı bağımlılığın devletlerarası güç dağılımının genel görüntüsüne de ışık tuttuğunu varsaymaktadır. Çalışma, neoliberalizmin bu varsayımıyla örtüşecek bir şekilde, karşılıklı

asimetrik bağımlılık ilişkisinde özellikle AEA ve ENP ülkelerine göre daha avantajlı bir konumda olan AB'nin, ilgili diyalog mekanizmalarının şartlarının, genel çerçevesinin ve kurumsal mimarisinin şekillenmesinde kilit rol oynadığı ve bu bağlamda AB'nin ilgili ortaklık modellerinde “politika oluşturuçu”, üçüncü ülkelerin ise “politika uygulayıcı” bir rol üstlendikleri bulgusuna ulaşmıştır. Öte yandan, özellikle stratejik ortaklarla (ekonomik) karşılıklı bağımlılığın daha simetrik bir yapıya sahip olması, bu ülkelerin EFTA ve ENP ülkelerinin aksine AB gibi uluslararası ve bölgesel düzeni şekillendiren aktörler olmaları ve dolayısıyla “eşit ortak” olarak nitelendirmeleri nedeniyle AB'nin stratejik ortaklarıyla oluşturduğu diyalog mekanizmaları ilgili ülkelerle beraber şekillendirilmektedir.

Çalışmada aynı zamanda, neoliberalizmin odaklandığı “karşılıklı bağımlılık” kavramı çerçevesinde, Türkiye ile AB arasındaki güçlü ve özellikle ekonomi, dış ilişkiler ve güvenlik ve adalet ve iç işleri gibi politika alanlarında var olan karşılıklı bağımlılığa dikkat çekilmiş ve bir yandan Türkiye'nin AB katılım sürecinin giderek bir çıkmaza girmesi ve sürecin politikleşmesi, diğer yandan da iki taraf arasındaki sektörel karşılıklı bağımlılığın devam etmesi nedeniyle, özellikle GB anlaşması, Türkiye'nin AB üyelik süreci ve sektörel işbirlikleri vasıtasıyla halihazırda vuku bulan ve Türkiye'nin AB katılım süreci ile beraber yürüyen farklılaştırılmış entegrasyonun, orta dönemde üyelik çerçevesinin tamamen dışında oluşturulacak kalıcı bir harici entegrasyon modeline dönüştürülmesi ve ikili diyalogun bu temel üzerinde yeniden inşa edilmesinin ihtimal dışı olmadığı vurgulanmıştır. AB ve Türkiye arasında son dönemde oluşturulan ve stratejik ortaklık modellerinde de bulunan kurumsal diyalog mekanizmaları bu ihtimali kuvvetlendirmektedir.

Kaynakça/References

- Ashton, C. (2010, July 8). *Europe and the World*. Speech/10/378, Athens. Retrieved from http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-10-378_en.htm
- Avery, G. (2012, March 19). The European Economic Area Revisited. *EPC Policy Brief*. Retrieved from http://www.epc.eu/documents/uploads/pub_1428_the_european_economic_area_revisited.pdf.
- Aydın-Düzgüt, S., & Tocci, N. (2015). *Turkey and the European Union*. London, UK: Palgrave Macmillan.
- BBC. (2017, December 26). *Brexit: German minister sees model for Turkey and Ukraine*. Retrieved from <http://www.bbc.com/news/world-europe-42482873>
- BBC. (2018, January 5). *Macron tells Erdogan: No chance of Turkey joining EU*. Retrieved from <http://www.bbc.com/news/world-europe-42586108>
- Bozdağlıoğlu, Y. ve Özen, Ç. (2004). Liberalizmden neoliberalizme güç olgusu ve sistemik bağımlılık. *Uluslararası İlişkiler*, 1(14), 59–79.
- Cirlig, C. (2012, September 26). *EU Strategic Partnerships with third countries* (European Parliament Library Briefing).
- Council of the European Union. (2005). *The India-EU Strategic Partnership Joint Action Plan* (11984/05). Retrieved from <http://www.europarl.europa.eu/cmsdata/122865/86130.pdf>

- de Smijter, E. (2001). The external relations of a differentiated European community. In B. de Witte, D. Hanf, & Ellen Vos (Eds.), *The many faces of differentiation in EU law* (pp. 269–298). Antwerpen: Intersentia.
- de Vasconcelos, A. (2008). “Multilateralising” multipolarity. In G. Grevi & A. de Vasconcelos (Eds.), *Partnerships for effective multilateralism: EU relations with Brazil, China, India and Russia* (pp. 11–32). Paris, France: Institute for Security Studies.
- Demir, G. (2011). Post Neoliberalizm? Kriz ve sonrası üzerine. *Marmara Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1(1), 1–20. <http://dspace.marmara.edu.tr/bitstream/handle/11424/3551/2011-1.pdf?sequence=1&isAllowed=y> adresinden edinilmiştir.
- Deutsche Welle. (2013, December 4). *Yeni fasıl açılıyor*. Retrieved from <http://www.dw.com/tr/yeni-fas%C4%B1a%C3%A7%C4%B1%C4%B1yor/a-17202718>
- Deutsche Welle. (2017, August 29). *Merkel'in Gümrük Birliği blokajı sürecektir*. Retrieved from <http://www.dw.com/tr/merkelin-g%C3%BCmr%C3%BCK-birli%C4%9Fi-blokaj%C4%B1s%C3%BCrecek/a-40281265>
- EEA Review Committee. (2012). *Outside and inside: Norway's agreements with the European Union* (Report by the EEA Review Committee, appointed on 7 January 2010, submitted to the Ministry of Foreign Affairs on 17 January 2012).
- Eрмаған, İ. & Karıcı, A. (2017). Neorealizm ve neoliberalizm kuramlarının güvenlik yaklaşımları ve Arap devrimlerinde Suriye politikaları. S. Turan ve N. Özkural Koroğlu (Ed.), *Uluslararası ilişkilerde güvenlik kuramları ve sorunlarına temel yaklaşımlar içinde* (s. 133–153). London, UK: Transnational Press London.
- EurActiv. (2017, August 30). *Merkel backs Macron's call for multi-speed EU, 'small' Eurozone budget*. Retrieved from <http://www.euractiv.com/section/future-eu/news/merkel-backs-macrons-call-for-multi-speed-eu-small-eurozone-budget/>
- European Commission. (2003a). *Communication from the Commission to the Council and the European Parliament: Wider Europe – Neighbourhood: A New Framework for Relations with Our Eastern and Southern Neighbours*. COM(2003) 104 final, Brussels, 11 March 2003.
- European Commission. (2003b). *A Secure Europe in a Better World – European Security Strategy*. Brussels, 12 December 2003.
- European Commission. (2004a). *Communication from the Commission: European Neighbourhood Policy Strategy Paper*. COM(2004) 373 final, Brussels, 12 May 2004.
- European Commission. (2004b). *Communication from the Commission to the Council, the European Parliament and the European Economic and Social Committee: An EU-India Strategic Partnership*. COM(2004) 430 final, Brussels, 16 June 2004.
- European Commission. (2007). *Communication from the Commission to the Council and the European Parliament: Towards an EU-Brazil Strategic Partnership*. COM(2007) 281, 30 May 2007.
- European Commission. (2015). *Joint Communication to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: Review of the European Neighbourhood Policy*. JOIN(2015) 50 final, 18 November 2015, Brussels.
- European Commission. (2017a). *European Union, Trade in Goods with Norway*. 16 November 2017.
- European Commission. (2017b). *European Union, Trade in Goods with Iceland*. 16 November 2017.
- European Commission. (2017c). *Countries and Regions: Norway*. Retrieved from <http://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/countries/norway/>

- European Commission. (2017d). *European Union, Trade in Goods with Ukraine*. Retrieved from http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2006/september/tradoc_113459.pdf
- European Commission. (2017e). *European Union, Trade in Goods with Tunisia*. 16 November 2017.
- European Commission. (2017f). *Client and Supplier Countries of the EU28 in Merchandise Trade (value %)*. 23 November 2017.
- European Commission. (2017g). *European Union, Trade in goods with Turkey*. Retrieved from http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2006/september/tradoc_113456.pdf
- European Council. (2015). *Meeting of Heads of State or Government with Turkey – EU-Turkey Statement*. 29 November 2015. Retrieved from <http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2015/11/29-euturkey-meeting-statement/>
- European Council. (2016a). *The annual ECOFIN-EFTA meeting focused on economic growth and investments*. Retrieved from <http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2016/11/08/ecofin-efta-mtg/>
- European Council. (2016b). *EU-Turkey Statement. 18 March 2016*. Retrieved from <http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2016/03/18-eu-turkey-statement>
- European External Action Service. (2016). *Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe. A Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy*. June 2016. Retrieved from https://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf
- European Free Trade Association. (1994). *Agreement on the European Economic Area* (Updated 1.8.2016, OJ No L 1, 03.01.1994).
- European Parliament. (2006). *European Parliament resolution on an EU-South Africa Strategic Partnership (2006/2234(INI))*. 3 October 2006, Strasbourg. Retrieved from <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+REPORT+A6-2006-0310+0+DOC+PDF+V0//EN>
- European Parliament. (2015). *Flexibility Mechanisms in the Lisbon Treaty. Directorate General for Internal Policies Study PE 536.474*. Retrieved from [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/536474/IPOL_STU\(2015\)536474_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/536474/IPOL_STU(2015)536474_EN.pdf)
- European Parliament. (2016). *European Parliament resolution of 14 April 2016 on the 2015 report on Turkey. (2015/2898(RSP))*. Retrieved from <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P8-TA-2016-0133+0+DOC+XML+V0//EN>.
- Gotev, G. (2017, April 25). Commission urges ,different type of relations with Turkey. *EurActiv*. Retrieved from <http://www.euractiv.com/section/justice-home-affairs/news/commission-urges-different-type-of-relationships-with-turkey/>
- Grevi, G. (2011). Strategic partnerships: Smart grid or talking shops? In G. Grevi & G. Khandekar (Eds.), *Mapping EU strategic partnerships* (pp. 4–7). Madrid: FRIDE.
- Gstöhl, S. (2015). Models of external differentiation in the EU's neighbourhood: An expanding economic community? *Journal of European Public Policy*, 22(6), 854–870. <https://doi.org/10.1080/13501763.2015.1020834>
- Gstöhl, S. (2016, September 14). *'Brexit' lessons from third countries' differentiated integration with the EU's internal market* (College of Europe Policy Brief). Retrieved from http://aei.pitt.edu/93089/1/gstohl_cepob_14-16_final.pdf
- Hess, M. N. (2012). EU relations with “Emerging” Strategic Partners: Brazil, India and South Africa. *GIGA Focus*, 4. Retrieved from <https://www.giga-hamburg.de/en/publication/eu-relationships-with-emerging-strategic-partners-brazil-india-and-south-africa>

- Hogenauer, A., & Friedel, M. (2008). The EU and Russia: Strategic or short-sighted partnership? In D. Mahncke & S. Gstöhl (Eds.), *Europe's near abroad. Promises and prospects of the EU's neighbourhood policy* (pp. 257–276). Brussels: PIE Peter Lang.
- Kelley, J. (2006). New wine in old wineskins: Promoting political reforms through the new European neighbourhood policy. *Journal of Common Market Studies*, 44(1), 29–55. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5965.2006.00613.x>
- Keohane, O. R., & Nye, S. J. (1987). Power and interdependence revisited. *International Organization*, 41(4), 725–753. <https://doi.org/10.1017/S0020818300027661>
- Keohane, O. R., & Nye, S. J. (1989). *Power and interdependence: World politics in transition* (2nd ed.). Glenview, IL: Scott Foresman and Co.
- Kölliker, A. (2010). The functional dimension. In K. Dyson & A. Sepos (Eds.), *Which Europe? The politics of differentiated integration* (pp. 39–53). Hampshire: Palgrave Macmillan.
- König, N. (2016). *EU security policy and crisis management: A quest for coherence*. Oxon: Routledge.
- Kux, S., & Sverdrup, U. (2000). Fuzzy borders and adaptive outsiders: Norway, Switzerland and the EU. *Journal of European Integration*, 22(3), 237–270. <https://doi.org/10.1080/07036330008429087>
- Lavenex, S. (2014). The power of functionalist extension: How EU rules travel. *Journal of European Public Policy*, 21(6), 885–903. <https://doi.org/10.1080/13501763.2014.910818>
- Lavenex, S. (2015). The external face of differentiated integration: Third country participation in EU sectoral bodies. *Journal of European Public Policy*, 22(6), 836–853. <https://doi.org/10.1080/13501763.2015.1020836>
- Müftüler Baç, M. (2017). Turkey's future with the European Union: an alternative model of differentiated integration. *Turkish Studies*, 18(3), 416–439. <https://doi.org/10.1080/14683849.2017.1300534>
- Official Journal of the European Union. (2012). *Consolidated Version of the Treaty on European Union*. C 326/13. 26.10.2012. Retrieved from http://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:2bf140bf-a3f8-4ab2-b506-fd71826e6da6.0023.02/DOC_1&format=PDF
- Oye, A. K. (1985). Explaining cooperation under anarchy: Hypotheses and strategies. *World Politics*, 38(1), 1–24. <http://www.jstor.org/stable/2010349>
- Prodi, R. (2002, December 5-6). *A wider Europe – A proximity policy as the key to stability*. Paper presented at the Peace, Security and Stability – International Dialogue and the Role of the EU, Panel conducted at the Sixth ECSA-World Conference, Brussels.
- Reuters. (2016, August 7). *Austria threatens to block acceleration of Turkish EU talks*. Retrieved from <https://www.reuters.com/article/us-turkey-eu-austria/austria-threatens-to-block-acceleration-of-turkish-eu-talks-idUSKCN10I0CO>
- Schimmelfennig, F., Leuffen, D., & Rittberger, B. (2015). The European Union as a system of differentiated integration: Interdependence, politicization and differentiation. *Journal of European Public Policy*, 22(6), 764–782. <https://doi.org/10.1080/13501763.2015.1020835>
- TEPAV/EPRİ Dış Politika Etütleri Programı Avrupa Birliği Çalışma Grubu. (2005, Ekim). *Türkiye'nin tam üyelik perspektifinin incelenmesi: EFTA-EEA ve Avrupa Birliği*. http://www.tepav.org.tr/tur/admin/dosyabul/upload/16Oct05_ipekPolicyNote.pdf adresinden edinilmiştir.
- Turhan, E. (2017a). Thinking out of the accession box: The potential and limitations of internal and external differentiated integration between Turkey and the EU. *CIFE Policy Paper*, 58, July 2017. Retrieved from http://www.cife.eu/Ressources/FCK/files/publications/policy%20paper/CIFE_Policy_Paper_58_Thinking_out_of_The_Accession_Box_EU_Turkey_Ebru_Turhan_2017_1.pdf

- Turhan, E. (2017b). External differentiated integration with the EU: Causes, policy areas and future outlook. *Proceedings of the MIRDEC 6th International Academic Conference Proceedings* 31(55), 69–76. <http://dx.doi.org/10.20472/IAC.2017.031.055>
- Turhan, E. (2017c). Mülteci krizinin AB-Türkiye ilişkilerine etkileri: AB’ye üyelik sürecinden bir “stratejik ortaklığa” doğru mu? *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(31), 631–646. <http://acikerisim.ticaret.edu.tr:8080/xmlui/handle/11467/1710>
- Turhan, E. ve Yalçın, E. (2015). Çok vitesli Avrupa’ya uyum sürecinde Gümrük Birliği’nin rolü. *TÜSİAD Görüş Dergisi*, 86, 60–63.
- Türkiye Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı. (2017). *Uluslararası doğrudan yatırımlar 2016 yılı raporu*. <https://www.ekonomi.gov.tr/portal/content/conn/UCM/uuid/dDocName:EK-250382> adresinden edinilmiştir.
- Yıldız, A. G. (2016). *The European Union’s immigration policy: Managing migration in Turkey and Morocco*. London: Palgrave Macmillan.

MAKALE YAZIM KURALLARI

1. Siyasal: Journal of Political Sciences Dergisi, siyasal bilimler alanındaki ülke literatürüne katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Derginin konu kapsamında, İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesinin yapısıyla uyumlu olarak Siyaset Bilimi, Uluslararası İlişkiler, Kamu Yönetimi, İşletme, İktisat ve Maliye alanları yer almaktadır.
2. Dergi'ye gönderilen her makale, Yayın Kurulu tarafından ön değerlendirmeye tabi tutulduktan sonra, uygun görüldüğü takdirde üç ayrı hakeme gönderilir. Yayın Kurulu, hakemlerden gelen yanıtlara göre makalenin yayına kabul edilmesine, reddedilmesine, ya da gözden geçirilmek üzere yazara geri gönderilmesine karar verir. Yazarın gözden geçirip geri yolladığı makalenin yayınlanıp yayınlanmayacağına Yayın Kurulu karar verir. Reddedilen makalelerin yazarlarına mektup yollanır. Çeviri yazılar, genel kural olarak yayına kabul edilmemektedir.
3. Dergiye gönderilecek makaleler, daha önce yayınlanmamış veya başka herhangi bir yerde yayın sürecine girmemiş olmalıdır. Makalelerin araştırma ve yayın etiğine uygun biçimde hazırlanmış olmasına özen gösterilmelidir.
4. Dergiye başvuran makaleler intihal programı ile taranmaktadır.
5. Dergide kör hakemlik sistemi uygulanmaktadır. Makale yazarları ve hakemleri birbirleri hakkında bilgi sahibi olamamaktadırlar.
6. Makaleyle birlikte, yazarın (yazarların) adını, unvanını, çalıştığı kurumu, açık adresini, kolay ulaşılabilecek iş ve cep telefonlarını, faks numaralarını, eposta adreslerini belirten bir kapak yazısı yollanmalıdır.
7. Elektronik başvurular <http://www.dergipark.gov.tr/iusiyasal> üzerinden ya da sbfergi@istanbul.edu.tr adresine doğrudan yapılabilir.
8. Makale yazım kuralları anahatlarıyla aşağıda belirtilmiştir, daha detaylı bilgiye Dergi web sitesinden ulaşılabilir.

GENEL BİÇİM ÖZELLİKLERİ

Yazı Tipi	Bütün metinde 10 punto Times New Roman yazı karakteri kullanılır.
Sayfa Yapısı	A4 boyutlarındaki kâğıda; <ul style="list-style-type: none"> ▶ üst, alt, sağ ve sol boşluk 2,5 cm (0.98 inç) ▶ iki yana dayalı ▶ satır sonu tirelemesiz Çalışmalar tek sütun olarak hazırlanmalıdır. Paragraf başlarında 0,5 cm girinti konmalıdır.
Paragraf Yapısı	Paragraf sekmesinde girintiler bölümünde; <ul style="list-style-type: none"> ▶ önce ve sonra alanı 6 pt (0,6 line) ▶ satır aralığı 1,5 olmalıdır.
Sayfa Sınırı	Yukarıdaki şablona göre hazırlanmış bir çalışma 25 sayfayı (10000 kelimeyi) aşmamalıdır.

BAŞVURUNUN BÖLÜMLERİ

Başlık	Makale başlığı bold ve sayfaya ortalı olmalıdır.
Yazar İsimleri	Yazar isimlerini başvuru dosyasına kesinlikle eklemeyiniz. Yazar isimleri yer alan başvurular işleme alınmaz ve iade edilir.
Öz	150-200 kelime arasında olmalıdır. Özde atıf kullanılmamalıdır.
Anahtar Kelimeler	5-8 kelime arasında olmalıdır.
Ana Metin	Nicel ve nitel çalışmalar Giriş, Yöntem, Bulgular, Tartışma bölümlerini içermelidir. Yöntem kısmında, eğer özgün bir model kullanılmışsa, model alt bölümü ile mutlaka Örnekleme/Çalışma Grubu, Veri Toplama Araçları ve İşlem alt bölümleri bulunmalıdır. Diğer çalışmalar ise problemi ortaya koymalı, ilgili literatürü yetkin bir biçimde analiz etmeli, literatürdeki eksiklikler, boşluklar ve çelişkilerin üzerinde durmalı ve çözüm için atılması gereken adımlardan bahsetmelidir.
Kaynakça	Hem metin içinde hem de kaynakçada Amerikan Psikologlar Birliği tarafından yayımlanan Publication Manual of American Psychological Association (APA) (6. baskı) adlı kitapta belirtilen yazım kuralları uygulanmalıdır.

TABLolar, ŐEKİLLER VE EKLER

Tablo ve Őekiller	Tablo, Şekil, resim, grafik vb. unsurlar metin içerisinde yer almalıdır. Çalışmanın sonunda ayrıca verilmemelidir. Tablo ve Şekillerde genel Őablonun dışında paragraf sekmesinde girintiler bölümünde; ▶ önce ve sonra alanı 0, ▶ satır aralığı Tek olmalıdır.
Ekler	Her bir ek, kaynakçadan sonra ayrı sayfalarda verilmelidir.
Diğer	p değerini sadece tablo dışında gösteriniz. Tablo içerisinde ayrı bir p stnu oluşturmayınız. Metin içindeki p değerlerini italik olarak gösteriniz.

BAŞLIK SİSTEMİ

Başlık Oluşturma	Birinci ve ikinci düzeydeki baŐlıkları oluşturan kelimelerin ilk harfleri büyük yazılmalıdır (istisna: ve, ile, de, mi gibi ekler her zaman kk harfle yazılır). Tablo ve Şekil baŐlıkları da bu kurala göre düzenlenmelidir.
Temel BaŐlıklar	çalışmanın başlığı ve temel baŐlıklar (Yöntem, Bulgular, Tartışma) ortali ve bold yazılır (Giriş bölümüne Giriş başlığı konulmaz).
İkinci Düzey Başlık	Sola dayalı ve bold yazılır. Kendinden nceki paragraftan bir satır boşluk ile ayrılır.
nc Düzey Başlık	Sola dayalı, 0,5 cm içerden ve bold yazılır. Sadece ilk kelime büyük harfle başlar; geri kalanlar kk harfle devam eder. Sonuna nokta konur ve paragraf baŐlıđın hizasından devam eder. Kendinden nceki paragraftan satır boşluğu ile ayrılmaz.
Dördüncü Düzey Başlık	Sola dayalı, 0,5 cm içerden, bold ve italik yazılır. Sadece ilk kelime büyük harfle başlar; geri kalanlar kk harfle devam eder. Sonuna nokta konur ve paragraf baŐlıđın hizasından devam eder. Kendinden nceki paragraftan satır boşluğu ile ayrılmaz.
Beşinci Düzey Başlık	Sola dayalı, 0,5 cm içerden ve italik yazılır. Sadece ilk kelime büyük harfle başlar; geri kalanlar kk harfle devam eder. Sonuna nokta konur ve paragraf baŐlıđın hizasından devam eder. Kendinden nceki paragraftan satır boşluğu ile ayrılmaz.
Tablo ve Şekil BaŐlıkları	Tablo ve Şekil ifadeleri (Tablo 1., Şekil 1. gibi) bold biçimde kullanılır. Tablo ve Şekil baŐlıklarını oluşturan kelimelerin ilk harfleri büyük ve başlık italik olarak yazılır.

